

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

На правах рукопису

КУЛІЄВИЧ МИРОСЛАВА СТЕПАНІВНА

УДК 811.161.2–112”16/17”: 801.82: [003.072: 82–1К.Зіновіїв

**РУКОПИСНА ЗБІРКА ВІРШІВ КЛИМЕНТІЯ ЗІНОВІЄВА:
ЛІНГВІСТИЧНИЙ ТА ПАЛЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ**

10.02.01 – українська мова

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник –
Григорчук Лідія Михайлівна,
доктор філологічних наук,
професор

Львів – 2014

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. Рукопис віршів та приказок Климентія Зіновієва як об’єкт дослідження: історія, проблематика, методологія	11
1.1. Історія вивчення збірки віршів та приказок Климентія Зіновієва.....	12
1.2. Наукові пошуки біографічних відомостей про анонімного автора.....	15
1.3. Мовознавчі дослідження збірки віршів Климентія Зіновієва.....	18
1.4. Методологія дослідження графічного оформлення давніх рукописів та діалектних особливостей у мові пам’яток.....	25
1.5. Висновки до розділу 1.....	34
РОЗДІЛ 2. Палеографічні та графіко-орфографічні особливості рукописної збірки віршів Климентія Зіновієва.....	37
2.1. Рукопис Климентія Зіновієва: кодикологічно-палеографічний опис..	39
2.1.1. Покрайні записи на сторінках рукопису.....	43
2.2. Особливості графічної системи рукопису віршів Климентія Зіновієва в контексті еволюції скорописного письма.....	45
2.2.1. Особливості накреслень графем.....	46
2.2.2. Надрядкові знаки.....	52
2.2.3. Літери, винесені в надрядковий простір.....	54
2.3. Індивідуальні особливості скоропису Климентія Зіновієва крізь призму здобутків української палеографії.....	60
2.4. Орфографічні риси рукописної збірки Климентія Зіновієва.....	65
2.5. Висновки до розділу 2.....	71
РОЗДІЛ 3. Особливості мови віршів Климентія Зіновієва.....	73
3.1. Фонетична система пам’ятки.....	75
3.2. Морфологічні особливості мови рукопису Климентія Зіновієва.....	92
3.2.1. Іменник.....	93
3.2.2. Прикметник.....	108

	3
3.2.3. Числівник.....	113
3.2.4. Займенник.....	114
3.2.5. Дієслово.....	124
3.2.6. Прислівник.....	133
3.2.7. Прийменник.....	142
3.2.8. Сполучник.....	145
3.2.9. Частка.....	153
3.3. Лінгвогеографічний аспект дослідження мови віршів Климентія Зіновієва.....	160
3.3.1 Середньополіський діалектний обшир.....	163
3.3.2. Волинський діалектний обшир.....	181
3.3.3. Східнополіські риси в мові віршів Климентія Зіновієва.....	185
3.4. Висновки до розділу 3.....	187
ВИСНОВКИ.....	192
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	198
ДОДАТКИ.....	236

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- арк. — аркуш
АУМ — Атлас української мови
відм. — відмінок
дав. — давальний
дет. — детальний
див. — дивись
дод — додаток
знах. — знахідний
ін. — інші
Кл. Зін. — Климентій Зіновійв
місц. — місцевий
мн. — множина
наз. — називний
н.п. — населений пункт
одн. — однина
оруд. — орудний
ос. — особа
пор. — порівняй
поч. — початок
присл. — прислів'я
род. — родовий
ст. — століття
цит. — цитата

ВСТУП

Вивченням рукописів і стародруків в українській науці займалися історики, мистецтвознавці, книгознавці, зокрема А. Петрушевич, П. Житецький, І. Свенціцький, В. Січинський, Я. Запаско, В. Фрис та ін. Мову українських пам'яток різних періодів досліджували І. Огієнко [240, 242, 243, 244, 245, 248, 250, 251], П. Бузук [24], І. Свенціцький [296, 300, 301], С. Самійленко [291, 292, 293, 295], І. Керницький [126, 127, 128, 129], В. Передрієнко [269, 270], В. Німчук [224, 230, 231, 232, 237 та ін.], І. Чепіга [332, 333, 334, 335, 336, 337, 338], У. Єдлінська [89, 90, 91], Д. Гринчишин [60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67], О. Горбач [47, 48, 49], Л. Коць-Григорчук [142, 144, 146, 148, 149], В. Мойсієнко [186, 187, 189], У. Добосевич [81, 82, 83], Л. Гнатюк [45, 46], О. Кровицька [153, 154, 155], Л. Гнатенко [41, 42, 43, 44], Г. Стрельчук [314, 315], Г. Дидик-Меуш [76, 77, 78], Н. Багнюк [6, 7], Ю. Осінчук [259, 261] та ін. Вагомим здобутком є «Словник української мови XVI – I пол. XVII ст.», над створенням якого працюють мовознавці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Однак до цього часу збереглися давні тексти, які не отримали лінгвістичної характеристики.

Рукопис «Върши. Приповѣсти посполитые» Климентія Зіновієва, пам'ятка XVII — початку XVIII ст., усе ще маловивчене джерело в контексті історії української мови, історичної діалектології, історії української літературної мови тощо.

Свого часу текст рукопису був об'єктом літературознавчого аналізу П. Куліша, О. Пипіна, О. Огоновського, І. Франка, С. Єфремова, В. Перетца, М. Возняка, П. Попова, Д. Рижуча, Ф. Шолома, В. Колосової та ін. Дослідників, як правило, цікавили питання життєвого і творчого шляху Климентія Зіновієва, оскільки письменник не залишив про себе прямих біографічних відомостей.

Уперше короткий мовознавчий аналіз збірки віршів та приказок Климентія Зіновієва здійснила І. Чепіга в передмові до видання творів цього автора за редакцією В. Німчука (Київ, 1971). Дослідниця тільки окреслила

перспективи майбутніх мовознавчих досліджень мови письменника. Окремі лінгвісти принагідно використовували матеріал із рукописної збірки автора для аналізу деяких процесів розвитку української мови (Ю. Шевельов, В. Німчук, В. Русанівський та ін.).

У давніх українських писемних пам'ятках трапляється чимало українських живомовних елементів, що їх привнесли в тексти автори — представники різних діалектних обширів. «Тому територіальне визначення має для пам'ятки першорядне значення, причому не так знайдення місця її написання, як виявлення місця походження її автора. Загальнонаціональний лінгвістичний атлас дає для цього досить інформації та створює умови, за яких з допомогою методу накладання ареалів уточнюються пошуки» [144, с. 140].

Мову ж віршів Климентія Зіновієва, що склали рукописну збірку, датовану кінцем XVII — початком XVIII ст., необхідно дослідити на усіх рівнях, особливо з уваги на те, що діалектне мовлення автора, яке фіксують його вірші, а також палеографічні та графіко-орфографічні риси тексту пам'ятки ще не були предметом спеціального зацікавлення науковців.

Збірка Климентія Зіновієва «Вършѣ. Приповѣстѣ посполитые» уміщує вірші та приказки. У дисертаційній роботі не беремо до уваги мовних особливостей приказок, бо вони, як можна припускати, записані від різних людей і в різних місцевостях, тому більшою мірою відображають мовлення співбесідників письменника. У дослідженні розмежовано риси книжної української мови, особливості тогочасного живого народного мовлення, а також вузьколокальні діалектизми.

Актуальність дослідження зумовлена потребою введення в науковий обіг нових маловідомих рукописних джерел; необхідністю розвитку методології аналізу їх палеографічних і лінгвістичних ознак; важливістю комплексної мовознавчої характеристики цих писемних пам'яток. Скорописний текст рукопису Климентія Зіновієва ще не був предметом спеціального палеографічного та графіко-орфографічного дослідження, яке є надійним підґрунтям для висновків про зв'язок автора з певним культурним осередком, школою письма. Досі не досліджено діалектних особливостей мови

творів цього рукопису та не локалізовано в українському діалектному просторі рідної говірки його автора.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано у Львівському національному університеті імені Івана Франка в рамках наукової теми кафедри української мови «Лексико-граматична структура української мови як вияв динаміки її норм» (номер державної реєстрації 0113U005120).

Тему дисертації затверджено на засіданні Наукової координаційної ради «Українська мова» в Інституті української мови Національної академії наук України (витяг із протоколу № 42 від 13 травня 2008 р.).

Мета дисертаційної роботи — дослідити специфічні риси графіки пам'ятки, проаналізувати фонетичні та морфологічні ознаки мови рукописного тексту Климентія Зіновієва та виявити фонетичні, морфологічні, словотвірні, синтаксичні, лексичні діалектні особливості в мові пам'ятки.

Досягнення цієї мети передбачає виконання таких **завдань**:

- 1) систематизувати підходи до аналізу творчості Климентія Зіновієва;
- 2) розкрити джерела формування індивідуально-авторського способу скоропису письменника на підставі вивчення палеографічних та графіко-орфографічних особливостей його рукопису;
- 3) дослідити фонетико-морфологічні особливості мови віршів в контексті тогочасної книжно-писемної мови, порівнявши їх з відповідними рисами інших українських писемних пам'яток;
- 4) виокремити діалектні фонетичні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні, лексичні ознаки в текстах віршів Климентія Зіновієва та зіставити їх з відповідними картами Атласу української мови;
- 5) виявити концентрацію діалектизмів та локалізувати в мовному просторі говірку, яка була рідною для письменника, простежити вплив інших говіркових систем на його мовлення;
- 6) з'ясувати місце пам'ятки в історії української літературної мови.

Об'єктом дослідження є рукописні тексти віршів Климентія Зіновієва кінця XVII — початку XVIII ст.

Предмет аналізу — специфіка скорописного письма пам'ятки та діалектні особливості мови віршів Климентія Зіновієва.

Джерельною базою дисертації є рукописна збірка віршів Климентія Зіновієва (370 текстів), яка зберігається у відділі рукописів Інституту української книги Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. До аналізу залучено 3812 мовних одиниць.

Для вивчення мови цього рукопису в контексті українських пам'яток XVI–XVIII ст. використано «Словник української мови XVI — I пол. XVII ст.», «Словарь української мови» Б. Грінченка. У процесі лінгвогеографічного дослідження мовного матеріалу пам'ятки визначальну роль відіграв Атлас української мови (далі — АУМ). Для аналізу збірки також залучено праці з історії української мови та діалектології, лінгвогеографії, палеографії.

Методи дослідження. Для вивчення скорописного тексту збірки Климентія Зіновієва застосовано метод палеографічного аналізу. За допомогою описово-аналітичного методу схарактеризовано мову пам'ятки, зокрема досліджено взаємодію книжних та народнорозмовних рис у тексті рукопису. Метод структурного аналізу посприяв систематизації мовних явищ, а зіставно-типологічний — увиразненню їх сутнісних ознак. Аналіз діалектних явищ у тексті пам'ятки здійснено шляхом використання прийомів порівняльного методу та методу лінгвістичної географії, зокрема методики накладання ареалів.

Наукова новизна:

вперше

– досліджено палеографічні та графіко-орфографічні особливості скорописного письма в тексті пам'ятки, що уможливило визначення осередку, де письменник здобував освіту;

– проаналізовано діалектні ознаки віршів Климентія Зіновієва за допомогою методу лінгвогеографічного аналізу, що посприяло уточненню місця походження письменника;

удосконалено

– підходи до аналізу діалектних явищ у пам'ятках української мови, зокрема сформульовано принцип та чинники виокремлення говіркових

елементів у текстах віршів Климентія Зіновієва. Діалектні риси пам'ятки локалізовано в українському діалектному просторі на підставі порівняння з картами АУМ;

набули подальшого розвитку

– вчення про особливості книжно-літературної української мови на народній основі кінця XVII — поч. XVIII ст.;

– методика палеографічного та лінгвогеографічного аналізу писемних пам'яток української мови середньоукраїнської доби.

Теоретичне значення роботи зумовлене тим, що її результати можна використати для вивчення ознак української писемної мови XVII–XVIII ст., для дослідження питань української палеографії (проаналізовано графічну систему рукописної пам'ятки), історії української мови (розкрито специфіку фонетичних та морфологічних явищ української мови), лінгвістичної географії (визначено місце походження автора пам'ятки).

Практична цінність дисертації визначена тим, що проаналізований матеріал і теоретичні міркування можна застосувати для створення відповідних спецкурсів з української палеографії, історії української мови, історії української літературної мови. Отримані результати роботи можна залучати для досліджень з історичної діалектології.

Особистий внесок здобувача. Усі етапи дослідження (збір, систематизація, аналіз матеріалу, формулювання висновків) авторка здійснила самостійно. Наукові праці з теми дисертації написані без співавторства.

Апробація роботи. Дисертацію обговорено на засіданні кафедри української мови Львівського національного університету імені Івана Франка.

Результати дисертації апробовано на Міжнародних наукових конференціях і семінарах: «Українці XVI–XVII століть крізь призму слова» (Львів, 2006 р.), «Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі» (до 100-річчя від дня народження професора Ф. Т. Жилка, Київ, 2008 р.), «Українська мова і сфера сакрального» (Чернівці, 2010), «Північноукраїнське наріччя в історії української мови» (Житомир, 2010 р.), «Współczesne tendencje w nauce i edukacji» (Olsztyn, 2014) на Всеукраїнських наукових конференціях: «Діалектне суміжжя як об'єкт мовознавчих досліджень» (Умань, 2007 р.), на

Наукових читаннях: на першому засіданні Тимченківських наукових читань «Пам'ятка як джерело вивчення історії мови» (Львів, 7–8 жовтня 2010 р.), а також на щорічних звітних конференціях кафедри української мови Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, 2006 р., 2007 р., 2009 р.).

Публікації. Різні аспекти досліджуваної проблеми викладено в 7 статтях, 5 з яких надруковано у провідних фахових наукових виданнях, затверджених ДАК України, одна стаття опублікована в закордонному періодичному виданні, є тези доповіді (в одному збірнику).

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаної літератури (365 позицій) та додатку. Загальний обсяг дисертації — 254 с., із яких 193 с. основного тексту.

РОЗДІЛ 1

РУКОПИС ВІРШІВ ТА ПРИКАЗОК КЛИМЕНТІЯ ЗІНОВІЄВА ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ: ІСТОРІЯ, ПРОБЛЕМАТИКА, МЕТОДОЛОГІЯ

У 50-х роках ХІХ століття в одному з монастирів на півдні Чернігівщини було віднайдено рукописну збірку віршів та приказок анонімного поета кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст. Ієромонаха Климентія Зіновієва сина. Автор рукопису не залишив про себе жодних біографічних відомостей, а зазначене ім'я та по батькові назвав лише в одному зі своїх творів. Ім'я «Климентій» вважають таким, що автор його міг отримати, прийнявши чернечий постриг.

На рукопис творів Климентія натрапив у монастирі український письменник та етнограф О. Шишацький-Ілліч, який відразу передав свою знахідку П. Кулішеві.

Після 1874 року оригінал рукопису безслідно зник, тогочасні історики літератури припускали, що збірка згоріла під час пожежі на Кулішевому хуторі [137, с. 6].

Та книзі Климентія не судилося пропасти. У 1909 році С. Маслов, роблячи систематичний опис рукописів бібліотеки Київського університету св. Володимира, натрапив на збірку Климентія Зіновієва [179, с. 5–6]. В. Перетц висловив здогад, що цей рукопис П. Куліш надіслав на виставу річей старовини при 4-м Археологічному з'їзді, і він за браком зголошення з боку власника про повернення став власністю Університету, де й переховується від 1874 року [272, с. 5].

Сьогодні ця пам'ятка зберігається у фонді Відділу рукописів Інституту української книги Національної бібліотеки України імені І. В. Вернадського.

1.1. Історія вивчення збірки віршів та приказок Климентія Зіновієва

Оригінал рукопису Климентія Зіновієва після знахідки потрапив до рук П. Куліша, перші спроби аналізу творчості письменника належать саме цьому дослідникові, який у журналах «Руська бесіда» 1859 року та «Основа» 1861 року надрукував розлогі статті про Климентія [164, 165].

П. Куліш оцінив матеріал пам'ятки «виключно з погляду історичного» та ще з ознаками «публіцистичного завзяття», транслітерував «кулішівкою» третину віршового матеріалу, що містилася в книзі, а також намагався видобути зі змісту віршів окремі біографічні натяки про їх автора. Дослідник, переписуючи оригінал рукопису, змінював і форми слів, і самі слова, «аби догодити своїй ідеї — відтворення народного образу мови Климентія» [272, с. 1–3]. Емоційно висловлена, негативна оцінка П. Куліша творчості Климентія* фактично заперечувала цю творчість, проте заслуга дослідника є очевидною: він по-перше, опублікував невелику частину творів, тим самим відкрив читачам нового поета; по-друге, «дбайливо поставився до рукопису, оправив його» і цим, по суті, врятував для майбутніх поколінь [Колосова 1964: 5].

Опублікована в «Руській бесіді» стаття викликала інтерес О. Марковича, який зробив зі збірки Климентія Зіновієва численні виписки, що містять приблизно стільки ж віршів, скільки їх у праці П. Куліша. Однак, на думку В. Перетца, цей дослідник виконав це дуже недбало: «він не лише транскрибував по-теперішньому [...], але ще й списував текст дуже неохайно, змінюючи слова та часом викидаючи дещо з оригіналу, часом додаючи своє» [272, с. 3–4].

Пізніше, у 1908 році, витяги О. Марковича з рукопису Климентія публікує В. Доманицький, вважаючи, що оригінал збірки безслідно зник [84, с. 51–126 — подано за 137, с. 6].

* Погляди на творчість Климентія Зіновієва засвідчують слова П. Куліша: «Нам не шкода знищення цілих рукописних бібліотек, накопичених київськими академістами, чернігівськими і другими семінаристами, нам шкода, що стільки розумових сил і стільки часу затрачено на праці, що не заслуговують уваги нащадків і чужі потребам їх життя» [165, с. 161 — подано за: 272, с. 2].

Зрозуміло, що виписки П. Куліша і О. Марковича не могли стати об'єктом наукових досліджень, зважаючи на численні авторські виправлення в опублікованих віршах. Таким матеріалом міг стати тільки оригінал рукопису.

Як тільки збірку в 1909 році віднайдено вдруге, її відразу почав опрацьовувати історик літератури В. Перетц, який уперше видав усю віршову спадщину Климентія Зіновієва і написав до неї ґрунтовну передмову [272, с 1–52]. У вступній статті дослідник розкрив історію пам'ятки, намагався якнайповніше охарактеризувати особу Климентія, висловив думки про цінність рукопису.

В. Перетц зазначив, що вірші Зіновієва містять багатий історичний матеріал, «освітлюють темну добу Руїни, з численними побутовими подробицями, які малюють нам найрізноманітніші прояви життя [...] тогочасного суспільства»; твори Климентія — свідчення «духового життя, поглядів і вподобань звичайного обивателя України кінця XVII та початку XVIII віку» [272, с. 51].

Важливою є думка В. Перетца про мову текстів рукопису: «Мова Климентієвих віршів — строката, звичайно вживана його сучасниками, що послуговувалися для висловлювання мішаниною церковнослов'янської, української та польської мов. Одначе і се для духовної особи незвичайне, Климентій не користується готовою формою літературної української мови, як вона склалася напр. у визначних проповідників другої половини XVII в., але намагається писати по словянському, вносячи в словянську мову окремі українізми — і в фонетиці, і в морфольогії, як рівно ж в синтаксі та словарі. Мова Климентія — іноді тяжка, іноді яскрава і мальовнича, чекає ще на свого дослідника» [272, с. 51].

Міркування В. Перетца про письменницький хист Зіновієва доволі стримані. Він уважає його «типовою звичайною людиною свого часу», із посередніми здібностями, «з великим хистом до спостережень, але без уміння і бажання використати свої знання на практиці» [272, с. 43].

Не надто високою є оцінка творчості поета й у працях інших літературознавців XIX — середини XX ст., зокрема О. Огоновського,

О. Пипіна, С. Єфремова, М. Возняка та інших [283, с. 355; 257, с. 407–410 — подано за 137, с. 5–8; 92, с. 228–231; 32, с. 29–38].

Особливо гостро критикував творчість Климентія С. Єфремов, який, наприклад, писав: «Сіра велеречивість без кінця і краю, монотонне моралізаторство, вбоге міркування — ото і все, навіщо здобувся Климентій на протязі сотень сторінок його віршів. На всьому бо лежить у його тавро безнадійного туподумства і сірої нікчемности, велеречивости і обскурантизму. І коли б усеньке наше старе письменство віршове скидалося на ції зразки, то, певне, що не варт воно було б і слова доброго» [92, с. 230–231]. Після такої безкомпромісної критики здавалося, що долю пам'ятки визначено — її чекає забуття.

Проте і рукописом, і постаттю Климентія цікавляться вже в ХХ ст., коли у світ виходять дослідження різного профілю [284; 139, 140, 141; 348; 286, 287; 137 та ін.]. Так, доволі позитивно оцінювала поетичний доробок Климентія історик О. Компан, яка часто покликала у своїх працях на його твори, характеризуючи історію Лівобережної України та її міст у другій половині XVII — початку XVIII в. [139, 141].

У 1964 році опублікована літературознавча праця В. Колосової про творчість Климентія Зіновієва, у якій авторка намагалася окреслити життєвий шлях письменника, відтворити його світогляд, визначити роль і місце в історії української літератури [137]. На сьогодні це видання є найповнішим літературознавчим дослідженням творчості Зіновієва. Дослідниця високо оцінила поезію автора: «У своїх віршах цей старовинний поет розповів про [...] велику кількість явищ навколишньої дійсності, [...] виразно відбив дух свого часу» [137, с. 3].

Рукопис Климентія містить не лише вірші, але й більш ніж півтори тисячі прислів'їв та приказок, які неодноразово були об'єктом зацікавлення фольклористів та етнографів [285, с. 78; 72, с. 135; 53, с. 85–90]. Чимало прислів'їв у своїх оповіданнях використала Марко Вовчок. Значна частина народних висловів зі збірки Климентія ввійшла до книги М. Номиса «Українські прислів'я і таке інше» [238]. Зібрані Климентієм приказки планував опублікувати окремим виданням В. Перетц [272, с. 7].

Закономірно, що дослідників спадщини Зіновієва передусім цікавлять його вірші, а не афоризми, які він записав із народних уст, що засвідчують багатство і різноманіття творчості народу, однак не несуть жодної інформації про укладача збірки.

1.2. Наукові пошуки біографічних відомостей про анонімного автора

Інформацію для життєпису Климентія Зіновієва дослідники передусім черпали з рукописної збірки віршів, яка і до сьогодні залишається єдиним джерелом для пізнання постаті та творчості письменника.

В. Перетц та В. Колосова також спробували з'ясувати біографію Климентія. Із текстів віршів Зіновієва дізнаємося, що автор був сиротою, вчився в дяківській школі, замолоду зазнав злиднів і поневірянь. Був священиком, одружився, але незабаром овдовів, став монахом у молоді роки. Климентій часто хворів, виснажував себе писарською роботою. Багато подорожував, бо у творах згадує Тор, Бахмут, Запорізьку Січ, Волинь, Литву, Польщу тощо. Важко сказати з чим пов'язані ці мандрівки, але в одному з віршів поет зазначив: *«Грѣшны(и) авто(р) або те(ж) выклада(ч) вѣ(р)шовъ си(х): бѹдучи в гонѣніи, писавъ із(ъ) ско(р)би ихъ»* (195 зв) [132, с. 196 зв.]. Свої твори писав з «перескаком», у зв'язку з переслідуваннями (якими конкретно — не пояснював). В останні роки жив ієромонах, як припускають дослідники, на півдні Чернігівщини, де й помер: саме там була знайдена рукописна збірка.

Щодо часу смерті Климентія Зіновієва, то можна лише згадати спостереження В. Перетца, який звертає увагу на запис з «Апостола» XVI ст., що зберігається у Московському Румянцевському музеї. У записі йдеться про «обивателя Чигиринського Козака Війська Запорожського Сидіра Карповича», який віддав «Апостола» до церкви Богородиці — «до живота Климентієва». А далі вже сам Климентій пише, що цю книгу «дал мні, поки походня живота моего не вгаснет, абим Господа Бога на ней молил за его милости пана Сидора і подружие і чад его і за всіх православних христіян, а по смерти моеї волно его милости пану Сидору і жоні і чадом его, — где хотіти обернути». У кінці тією самою рукою дописано: «Смыренній зѣло многогрѣшній еромонахъ

Климентії брєнною рукою власною пєсь смєрьдящїї а нє члѣвкѣ». За словами В. Перетця, наведений запис не датований, але письмо його дуже подібне до почерку нашого ієромонаха. Наступний запис, який свідчить про те, що після смерті Климентія книга пішла по руках, датований 30 серпня 1727 р. Дослідник припускає, якщо «автором віршів є красномовний автор запису, колись тимчасовий посідач Румянцевського Апостола, то остання дата вказувала б нам той час, коли, приблизно, помер Климентій» [272, с. 43]. В. Колосова наводить інший час смерті Зіновієва, а саме після 1712 року, хоча не аргументує цієї дати [138, с. 9].

У процесі ознайомлення з поетичним доробком Климентія Зіновієва, з історією й характером досліджень його біографії та творчості, низка фактів викликала зацікавлення: автор жодним словом не згадав про Полтавську битву; доволі часто зміст поезій відверто суперечить духовному санові ієромонаха; особливе місце у творах Климентія Зіновієва займає козацтво, про яке письменник говорить з великою любов'ю, шанобливістю і похвалою, а монастирське життя здається йому осоружним.

Ще І. Франко, аналізуючи Зіновієву поезію, зазначав, що «те чернецтво далось йому, одначе, досить солоно» [325, с. 579 — подано за 137, с. 32].

В. Колосова звернула увагу на певну роздвоєність вдачі Климентія Зіновієва: «Вільнолюбний за характером поет дивився на життя в монастирі, як на тяжку вічну неволю, гіршу за татарський полон. Йому заперечував Климентій ієромонах, він керувався іншими ідеалами, ніж палкий поборник відмови від усіх приємностей життя» [137, с. 33].

В. Перетц підкреслював, що «до козаків, [...] Климентій почуває велику пошану [...], він відмовляє всім, крім козаків, права бути похованим у полі. Взагалі, Климентій користується кожною нагодою, щоб висловити свою прихильність до козаків [...]. Усіх ремісників, що працюють для потреб козаків і взагалі військової справи, обдаровує він також своєю ласкою не менше» [272, с. 34]. На пієтет Зіновієва перед козаками вказувала і В. Колосова: «Климентій докладно описує зброю козаків та все їхнє спорядження. Образ відважного козака-воїна, захисника батьківщини і православної віри, [...]

зливається у свідомості Климентія з духом тогочасного українського життя» [137, с. 89–90].

Поет укладав збірку десь між 1700-1709 роками, тому нічого не згадує про Полтавську битву [137, с. 22]. О. Компан схильна вважати, що відсутність у віршах згадки про битву зі шведами пояснюється або втратою таких поезій, або мовчанням автора з політичних міркувань [139, с. 256].

Климентій підтримував тісний зв'язок із козаками, тому з такою симпатією говорить про них у своїх творах. Він, можливо, був очевидцем Полтавської битви, спостерігав за тим, як козаків катували підлеглі Петра І.

В одному з віршів письменник засуджує роботу ката, називаючи її нечесною, і протиставляє їй чесні ремесла. Складається враження, що катування відбувалося на очах у Климентія, бо автор детально описує цей процес («*чвє(р)ту(и)тє и палѣтє, и бѣтє, и стына(и)тє*») і саркастично додає, що катують жертву, «щоб пам'ятала», навіть безпосередньо перед її повішанням [132, с. 45]. Відомо, що після Полтавської битви козаки зазнавали таких знущань.

Щодо анонімності автора збірки, то її можна пов'язувати з його монашим чином, який не дозволяв прославляти себе, смертну людину: заборонялося називати ім'я, прізвище, розповідати про власне буття, адже життя монахів присвячене Богові, а вся їх праця — славі Божій. Хоча ієромонах Климентій, за спостереженнями В. Колосової, своє призначення вбачав у іншому: у своїх творах пристрасно обстоював право людини задовольняти власні бажання, і сам мріяв про те, щоб «безпечально на землї пожити». У звертаннях до Бога Климентій спершу благає задовольнити свої земні потреби, а вже потім про небесну нагороду [137, с. 34]. Дослідниця не виключає, що «під тягарем життєвих обставин Климентій змушений був одягти чорну ризу» [Там само: 27].

Має право на існування гіпотеза про те, що Климентія Зіновієва переслідували, як про це згадано в одному з віршів, і тому він змушений був зберігати анонімність своїх творів.

1.3. Мовознавчі дослідження збірки віршів Климентія Зіновієва

Уперше мовою віршів Климентія Зіновієва науковці зацікавилися у другій половині ХХ ст.: 1971 року В. Німчук, маючи намір зробити творчість Климентія доступнішою і зрозумілішою сучасному читачеві, у серії «Пам'ятки української мови» видав усю спадщину письменника (і вірші, і приказки) із присвятою В. Перетцові [132]. Текст до друку цього видання підготувала І. Чепіга, літературно-історичний коментар подала В. Колосова. Дослідниці написали вступну статтю, у якій уміщено стислий літературознавчий опис пам'ятки та здійснено вперше короткий, обмежений рамками передмови, мовознавчий аналіз текстів рукопису [138, с. 5–27].

І. Чепіга не розмежовувала мовних особливостей віршів та приказок, у такий спосіб залишила поза увагою специфіку мови самого автора збірки. Дослідниця звернула увагу на найважливіші фонетичні та граматичні особливості віршів та приказок Климентія Зіновієва, зокрема на: реалізацію етимологічних **o* та **e* в нових закритих складах, відповідники давнього **ě*, поплутання традиційних *ы* та *и*, диспалаталізацію *p* та *ц*, закінчення давального відмінка однини іменників чоловічого роду другої відміни, суфікси інфінітива дієслів, деякі способи творення іменників та ін.

І. Чепіга виокремила лексико-фразеологічний матеріал пам'ятки, зазначивши, що він потребує спеціального детального дослідження, тому у вступній статті вона зупинилася лише на загальній характеристиці слів та фразеологічних одиниць, засвідчених у пам'ятці. Згодом дослідниця проаналізувала лексику збірки віршів та приказок Климентія Зіновієва у колективній монографії «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (розділ «Розширення виробничої лексики») [119, с. 285–461]. І. Чепіга, характеризуючи мову рукопису, здебільшого показала, наскільки інтенсивно проникали народнорозмовні елементи в книжну мову того часу на всіх її рівнях.

Лексичний матеріал збірки віршів та приказок Климентія Зіновієва став також об'єктом мовознавчих студій З. Козиревої [133, с. 59–66]. У статті «Реміснича лексика української мови кінця ХVІІ ст. (на матеріалі віршів

Климентія Зіновієва)» дослідниця торкнулася проблем походження ремісничої лексики, активності її вживання на сучасному етапі розвитку мови. Проаналізувавши ремісничі назви, виявлені у творах Климентія Зіновієва, З. Козирева дійшла висновку, що «абсолютна більшість слів і термінів зберігається (звичайно, у ряді випадків з деякими фонетичними відмінностями) у сучасній українській мові, її говорах»; переважно реміснича лексика є слов'янською за походженням, іншомовних запозичень — незначна кількість [133, с. 65].

Особливе зацікавлення викликають припущення дослідників про діалектну основу мови Климентія Зіновієва. Деякі спостереження з цього приводу висловила І. Чепіга, яка пов'язала мову Климентія з північним наріччям, зважаючи на низку фонетичних явищ, як-от: континуанти етимологічних **o*, **e*, старого *ѣ* в ненаголошеній позиції, деякі особливості консонантизму — твердість звука *p*, диспалаталізація *ц* [138, с. 19–20].

Зазначимо, що в «Курсі сучасної української літературної мови» 1958 року за редакцією І. Білодіда та в інших мовознавчих працях, виданих до 1971 року, майже не згадано про специфіку мови текстів збірки Климентія Зіновієва [19; 185]. Лише з публікацією вищезгаданої статті В. Колосової та І. Чепіги лінгвісти звернули більшу увагу на мову пам'ятки і в пізніших дослідженнях з історії української мови вже покликалися на мовні особливості творів Зіновієва. Приклади з творів цього автора більшою чи меншою мірою використано в «Історичній граматиці української мови» (1980 р.), у фундаментальному виданні «Історія української мови» (1978–1983) та ін. [306; 120; 122; 121; 119; 123; 46].

Вагомий внесок у вивчення творчості Климентія Зіновієва зробив В. Німчук, який не лише перевидав вірші та приказки письменника, але й частково проаналізував особливості вживання прислівників, прийменників, часток та вигуків у віршах та приказках [120, с. 342–449, 466–516].

Отже, лінгвісти передусім опрацьовували пам'ятку в контексті вивчення української книжної мови на різних етапах її розвитку, принагідно використовували для ілюстрацій окремих явищ приклади з творів різних авторів, у тому числі й Климентія Зіновієва. Одним із таких дослідників збірки

Зіновієва був Ю. Шевельов, автор фундаментальної праці «Історична фонологія української мови», у якій дослідник, висвітлюючи історію деяких мовних явищ, неодноразово покликався на вірші та приказки Климентія Зіновієва.

Особливістю протоукраїнських палаталізаційних процесів Ю. Шевельов вважає сполуки *kv* та *cv*, які паралельно співіснують у середньоукраїнських пам'ятках, проте частіше вони зафіксовані в текстах авторів, що походили з північних та східних земель: *квѣты* — 'квіти' проти *цвѣты* — 'кольори' (Вірші Кл. Зін.). Мовознавець робить висновок, що «географічне поширення форм з *kv* та *cv* приблизно відповідає становищу в сучасних говірках» [343, с. 78–79].

Ю. Шевельов наводить приклад із формами дієслова *быти*, «яке мало особливу заперечну парадигму в теп. часі: *нѣсмь, нѣси, нѣсть*». Саме «усічена форма 3 ос. одн. *нѣ* могла мати коріння в місцевому ґрунті [...], але її пізніше теж утрачено, за винятком деяких говірок (чернігівське *ніт* — 'немає', пор. середньоукраїнське *да и слез нѣть* 'та й сліз нема')» (Вірші Кл. Зін.) [343, с. 152–153].

Лінгвіст відзначав, що середньоукраїнські пам'ятки, у тому числі твори Климентія Зіновієва, фіксують наголос на прийменникові, відбиваючи стан мови пізньопраслов'янського періоду, коли «прийменники, звичайно, перебирали на себе наголос від наступного іменника з циркумфлексивою інтонацією або коротким голосним»: *на голову, на сторону, на зыму* (Вірші Кл. Зін.) [343, с. 166].

Заперечна частка *ні* (*нѣ*), що додається як префікс до двоскладових займенників, утворюючи заперечні займенники, вживані в заперечних реченнях, тягне за собою в сучасній українській мові наголос на передостанньому складі (*нікого не було*). Це явище добре засвідчують середньоукраїнські пам'ятки, в яких зазначено наголос, незалежно від їх місця походження: *ничого* (Вірші Кл. Зін.) [343, с. 167–168].

Дієслова вже в пам'ятках кінця XVI ст здебільшого фіксують наголос на закінченні, як-от: *почали* (Вірші Кл. Зін.) та ін. Це стосується також форм інфінітива на *-сти*, хоча трапляються форми з наголосом на корені, мабуть, як

варіант з праслов'янської мови, який характерний для північних авторів, наприклад, *на́сти* (Вірші Кл. Зін.). Ю. Шевельов робить висновок, що всі українські говори здебільшого зберегли рухомий наголос, успадкований від праслов'янської мови, і поширили на деякі дієслова з наголошеним закінченням, передусім четвертого класу, тому в пам'ятках середньоукраїнської доби позначався наголос у деяких дієсловах четвертого класу, що не перейшли на модель рухомого наголосу: *скончі́т* (Вірші Кл. Зін.) Крім того, дієслова, зберігши наголос на закінченні, «мають, подібно до південно-західних говірок білоруської мови, наголошене закінчення в усіх формах, включно з 1-ю та 2-ю ос. одн. і мн.: *воскреситі́* (Вірші Кл. Зін.)». Також дослідник звернув увагу на те, що в пам'ятках цього періоду загалом переважає суфіксальний наголос: *заводі́ти*, *доході́ти*, але *принале́жит* (Вірші Кл. Зін.), де наголос на корені, що можна трактувати як полонізм за умови послідовної кореневої акцентуації в наведеному вище прикладі [343, с. 169–172].

Висвітлюючи дистрибуцію *e* та *o* після середньопіднебінних та *j*, Ю. Шевельов зауважив, що «традиційний (церковнослов'янський) правопис аж до XIX ст. вимагав писати *e* незалежно від фактичної вимови», тому приклади з *e* не відбивають народної вимови і їх можна не брати до уваги. Щодо форм з *o*, то вони, на думку дослідника, добре відомі від XV ст.: *у чолѣ* — в Присл. Кл. Зін. та ін. [343, с. 195]. Стосовно цього існує спостереження, що «найдавніші випадки написання літери *o* на місці *e* після шиплячих у давньоруських пам'ятках зрідка трапляються ще з другої половини XI ст.» [122, с. 264]. Тому збереження *e* після шиплячих можна кваліфікувати як діалектну особливість, адже це явище властиве багатьом говіркам українського діалектного простору.

За спостереженнями Ю. Шевельова, «основний корпус текстів із переважним уживанням *-ей* [у формі род. відм. множ. — М. К.] походить із півночі та сходу України, тимчасом як форми з *-ий* характеризують передусім західні землі та Полтавщину [...]. Протягом усієї середньоукраїнської доби ці дві форми продовжували конкурувати між собою. У багатьох текстах

вживається як перша, так і друга: *частий* — ‘частин’ проти *ткачей* (Вірші Кл. Зін.) та ін.» [343, с. 360].

Мовознавець відзначив, що в пам’ятках кінця XVII ст. переважає написання дієслівних форм з *-ува-*, яке остаточно «узаконилося» у правописі XIX ст: *пробувати* (Вірші Кл. Зін.) [343, с. 681]. Із приводу вживання цього суфікса в текстах віршів Климентія Зіновієва ми зауважили, що автор послідовно використовує *-ова-* у віршах і в приказках, натомість приклади з *-ува-* одиничні. Як відомо, суфікс *-ова-* передусім нині репрезентує діалектну зону Полісся.

Уживання вставного голосного на письмі вперше почало превалювати в пам’ятках середньоукраїнського періоду: *Дміте(р) хьіте(р)* [343, с. 754].

Рефлекс етимологічного [o] як [u]: *вун(ь)* ‘він’, *гуршь* ‘гірше’, *кушькою* ‘кішкою’, *пұсть* ‘піст’ (Вірші Кл. Зін.). За спостереженнями дослідника, буква *у* використовувалася на письмі по всій Україні, натомість «на позначення звука [i] кирилиця окремої літери не мала», тому «за середньоукраїнських часів [...] писали *ю*: [...] *бюгь* ‘Бог’ (Вірші Кл. Зін.)» [343, с. 762]. Представлені тут приклади з поезії Климентія Зіновієва ми зафіксували у приказках, а не у віршах. Цю рису не можна однозначно кваліфікувати як особливість мовлення самого Климентія Зіновієва.

Ю. Шевельов відзначив випадки сплутування на письмі *i* та *u* в пам’ятках XVII ст., зокрема він навів ілюстративний матеріал із рукопису Климентія Зіновієва: «форми чол. роду мин. часу *втюкъ* ~ *втѣкъ*, а також ак. одн. *тютку...*». Мовознавець ствердив, що «в XVII ст. зона поширення *i* на місці колишнього *’i* була в ґрунті речі така сама, як тепер», тобто сучасний стан цього мовного явища відбиває мовленнєву картину середньоукраїнської доби [343, с. 782–783].

Пам’ятки XVII ст., наближені до говірної мови, усі без винятку зберігають старе чергування (наприклад: *стрыгу(т)*, *сѣку(т)* — Вірші Кл. Зін.). Середньоязикові наприкінці основи в 1-ій ос. одн. і 3-ій ос. мн., типу *стрижу́*, *сѣчу́*, починають систематичніше вживатися на письмі лише з двадцятих років XVIII ст., тому що такі форми, як припускає Ю. Шевельов, хоч і «охоплювали велику територію в українських говірках, але зневажалися

(як просторічні) до такої міри, що навіть провінційні писарчуки уникали їх на письмі» [343, с. 821].

Традиційно кирилична абетка не передбачала жодних можливостей для відтворення *'o*, тому з кінця XVI — початку XVIII ст. була запроваджена нова правописна норма на зразок польської моделі, згідно якої м'якість приголосного перед *o* позначалася буквою *і*: *маліова́ли, кліова́ли, поліовое, хмеліовог(o)* (Вірші Кл. Зін.) [343, с. 825–826].

Найперші випадки вживання частки *ні* (на письмі *нѣ*) замість *ну* трапляються від середини XVI ст. Частка *ну* властива також Західному і Східному Полісся, і використання *ну* авторами в пам'ятках «фактично обмежується зоною теперішнього поширення цієї частки в говірках» [343, с. 844].

Як одну зі змін у системі консонантизму середньоукраїнських пам'яток трактує дослідник зафіксоване у віршах Климентія Зіновієва слово *су́нку* в знах. відм. одн. замість *су́мку* і пов'язує таку зміну з дієсловом *су́нути*, уважаючи цей приклад справжнім «оказіоналізмом» [343, с. 943].

Унаслідок аналізу пам'яток середньоукраїнської доби учений зробив висновок, що збірка віршів та приказок Климентія Зіновієва написана близько 1690 року, імовірно, на півдні Чернігівщини або півночі Полтавщини», здебільшого говірною мовою [343, с. 731]. Стосунок мови рукопису до півдня Чернігівщини мотивований передусім тим, що саме на цій території в монастирі було віднайдено пам'ятку, а що пов'язує її з північчю Полтавщини, поки що залишається загадкою. Дослідник розглядав мовні особливості рукопису у контексті пам'яток з Полтавщини та Харківщини, вважаючи, що ці території у XVI – XVIII ст. активно заселялися вихідцями з півночі та заходу України, а це і собі призвело до строкатості мовних явищ у писемній спадщині тих країв [343, с. 205; пор. також: 63, с. 180]. Багатство граматичних форм, засвідчене у збірці віршів та приказок, могло зблизити мову аналізованої пам'ятки з Полтавщиною, проте таке мовне розмаїття могли спричинити певні життєві обставини.

Спостереження Ю. Шевельова над мовою рукопису Климентія Зіновієва є, однак, фрагментами комплексного аналізу одного з етапів розвитку

української мови, а не спеціальним вивченням говірки письменника. Ю. Шевельов у своїй праці часто спроектував фонетичні особливості пам'яток минулого на сучасний стан розвитку мови, при цьому зазначав, що більшість історичних мовних явищ зберігають свої ареали поширення і нині в діалектах.

Короткий мовний аналіз збірки Климентія Зіновієва здійснено і в монографії В. Русанівського [288, с. 108–112]. Мовознавець, зокрема, порівняв мовні риси віршів та приказок, зазначив, що приказки, на відміну від віршів, «відтворюють у більшості своїй живу мову». Учений звернув увагу на такі мовні особливості згаданих творів Климентія Зіновієва: – форми третьої особи однини дієслів першої дієвідміни без закінчення *-тъ/-ть* значно частіше вживаються у приказках: *гине, хоче, каже ...*; натомість у віршах це явище представлене спорадично; – у приказках частіше трапляються дієслова з суфіксом основи *-ува-* (замість традиційного *-ова-*), а у віршах наявні лише поодинокі форми: *пробувати, забувати*; – форми минулого часу чоловічого роду з суфіксом [ў] у віршах поодинокі: *вчинивъ, починавъ, ...*; у приказках це вже майже норма: *одубѣвъ, давъ, хотѣвъ*; – у віршах письменник уживав форми минулого часу з допоміжним дієсловом — «показником особи»: *Бо[м] з жалю моє[г][о] мо(з)лъ пра[в]ду написати (194); в прешлы[х] много кни[г] перечитале[мъ]*; *А ты еси Хр[с]тови мл[с]ть не показалъ (194)*; у прислів'ях і приказках вони відсутні; – автор збірки використовує інколи і форми аориста: *повыше рѣхъ (31), бьяше* і под.; – кінцевий *-т* у третій особі однини й множини теперішнього й майбутнього часу завжди твердий: *мовять, подобаєтъ* [288, с. 112].

В. Русанівський торкнувся і лексичного матеріалу пам'ятки, проаналізувавши в ній тематичні групи лексем.

Цікавою є думка мовознавця про походження ієромонаха Климентія: на основі аналізу мови збірки віршів і приказок дослідник припустив, що Климентій Зіновій народився на Лівобережній Україні [288, с. 109].

В. Колосова у книзі «Климентій Зіновієв. Життя і творчість» зазначила, що складно виділити діалектизми з творів Климентія, бо він дуже багато подорожував, і тому «увібрав особливості місцевої мови з різних країв

України». Дослідниця вважає, що Климентій Зіновійв «можливо, народився на Правобережжі», адже «зберіг у своєму лексиконі на все життя деякі діалектні прикмети цього краю» [137, с. 142].

Проблема визначення діалектно-територіального статусу мови Климентія Зіновієва залишається не розв'язаною й досі. Чимало мовних явищ вимагає поглибленого дослідження, тому детальне вивчення рідної говірки письменника залишається актуальним завданням сучасної української історичної діалектології.

1.4. Методологія дослідження графічного оформлення давніх рукописів та діалектних особливостей у мові пам'яток

Давні рукописи — одне із найважливіших джерел для вивчення історії мови та історичної діалектології. Ці пам'ятки фіксують особливості книжної мови певного періоду, а також елементи живого мовлення, які вказують на діалектну територію, де пам'ятку було створено або ж на місцевість, з якої походив її автор.

Виокремлення пласту діалектних рис різних рівнів у канві давнього українського тексту — складна проблема, актуальність якої засвідчують сучасні історико-діалектологічні студії. Аналізуючи писемну пам'ятку, дослідник повинен з'ясувати, які елементи в мові пам'ятки можна трактувати як діалектні, які кваліфікувати як книжні, а також визначити, як взаємодіють елементи цих мовних систем у тексті пам'ятки. На думку Д. Гринчишина, «при виявленні діалектних рис у пам'ятках минулого до уваги потрібно брати й дані сучасних говорів, у яких збереглися мовні явища попередніх епох» [63, с. 175]. Ю. Шевельов також підкреслював, що чимало мовних особливостей пам'яток XVII ст. (середньоукраїнська доба) відбивають сучасний стан мови [343, с. 78–79, 782–783].

Застосування загальних лінгвістичних методів — необхідна передумова такого типу дослідження. Чільне місце серед них займає **описово-аналітичний** метод, використання якого дає змогу здійснити аналіз та узагальнення окремих мовних явищ. Цей метод передбачає виокремлення та

інтерпретацію діалектних елементів у тексті писемної пам'ятки на різних мовних рівнях: фонетичному, морфологічному, лексичному та синтаксичному.

Застосування **зіставно-типологічного** методу в дисертації можна аргументувати тим, що цей метод дає змогу відмежувати в тексті досліджуваного рукопису мовні особливості, що є запозиченнями з інших мов (церковнослов'янської, польської, білоруської), з'ясувати походження окремих мовних одиниць, простежити взаємодію книжних і народнорозмовних рис у пам'ятці.

Метод **структурного аналізу** сприяє систематизації виокремлених діалектизмів, встановленню зв'язків і відношень між ними, дозволяє в підсумку осмислити певний територіальний різновид мовлення на конкретному часовому зрізі як суцільну систему й таким чином узагальнити результати дослідження.

Визначити походження рукопису неможливо без докладного **палеографічного опису** досліджуваного примірника. Його суть зводиться до вивчення всіх зовнішніх ознак рукопису, різних видів письма, їх еволюції в межах пам'ятки, а також особливостей окремих накреслень і правил орфографії, використаних письмових матеріалів, писарських знарядь, техніки писання. Кінцева мета такого опрацювання — виявити час та місце виконання пам'ятки. Палеографія враховує також специфіку скорочення слів, систему надрядкових знаків, графічні знаки відліку часу, дослідження тайнописів, розвиток орнаментики тощо.

Дослідження палеографічних особливостей рукопису повинно передувати лінгвістичному вивченню. Палеографія допомагає мовознавству у визначенні території походження авторів пам'яток, місця їх навчання чи праці [дет. див.: 144, с. 141]. Згідно із дефініцією В. Щепкіна, палеографія досліджує зовнішні ознаки писемних пам'яток для визначення місця й часу їх створення. При цьому дослідник наголошує, що місце виготовлення рукопису можна виявити передусім на підставі аналізу його мови, а про час написання свідчать особливі накреслення літер [349, с. 6; пор. також: 339, с. 3].

На характер почерку писарів середньовічних пам'яток мала значний вплив рукописна традиція братських шкіл в Острозі, Володимирі, Луцьку,

Києві. Як зауважила П. Захарчишина, «на основі графічних спостережень над рукописними матеріалами можна визначити місце походження документа, тобто школу, в якій даний документ був написаний» [116, с. 193].

Дуже важливим етапом у розвитку української палеографії є праця І. Каманіна «Главные моменты в истории развития южнорусского письма в XV–XVIII вв.», яка є першим узагальненим дослідженням еволюції української графіки. Праця І. Каманіна дає змогу дослідникові виявити зв'язок графіки давнього манускрипту із певною, панівною у відповідний час, традицією, школою письма, що існували на Україні. До цього часу автори розглядали лише палеографічні особливості окремих документів. Автор поділив розвиток письма на три періоди, у якому третій період знаменується появою в письмі нових накреслень, нової манери письма, яку плекають і розвивають в українських школах [124].

За специфікою письма окремої школи та почерку автора рукопису методом зіставно-типологічного аналізу можна з'ясувати місце навчання писаря середньоукраїнської доби. Люди, які переписували чи писали книги, «походили з різних територій, по-різному володіли літературною мовою, відбивали різні мовні тенденції й смаки і різні літературні манери, належали до різних писарських шкіл тощо» [335, с. 281].

Комплексно, з урахуванням палеографічних та лінгвістичних особливостей рукописів і стародруків, вивчали І. Свенціцький, І. Огієнко, І. Панькевич, М. Бойчук, О. Маштабей, А. Матвієнко [296; 248, 249, 250; 265; 21, 183; 180].

Традицію лінгвістично-палеографічних студій давніх пам'яток продовжили й сучасні дослідники. Ґрунтовному лінгвістичному та палеографічному вивченню анонімного вузькошрифтового Четвероєвангелія — найдавнішого із безвихідних першодруків — присвячені праці Л. Коць-Григорчук [146, 149]. Дослідження мови й особливостей накреслення літер розпочало нову сторінку в історії вивчення безвихідних першодруків, адже дотеперішні праці істориків та істориків книги «виразно поставили дискусійні питання перед дослідниками» [149, с. 51]. У праці Л. Коць-Григорчук уперше наводить низку конкретних фактів, які засвідчують, що вузькошрифтове

Євангеліє «виразно відображує певний період у розвитку української графіки та орфографії, історичний етап існування української книжної мови, а також ранню стадію книгодрукування» [149, с. 51]. Виявлені в процесі докладного вивчення пам'ятки палеографічні особливості її тексту й оформлення дали змогу Л. Коць-Григорчук висловити думку про місце й час виготовлення оригіналу вузькошрифтового Євангелія — Львів, перша половина XV ст. [149, с. 57–59], а лінгвістичний аналіз тексту пам'ятки дозволив локалізувати її походження: комплекс засвідчених мовних рис властивий західній частині наддністрянських говірок [149, с. 55].

Лінгвістично-палеографічний аналіз середньошрифтового Євангелія здійснила Н. Багнюк, у якому дійшла висновків, що пам'ятка початку XVI ст. українського походження, а люди, що готували її до друку, є вихідцями з межової території поширення наддністрянського і волинського говорів [9].

Доцільно визначити лінгвістичні принципи та чинники, на підставі яких можна говорити про діалектну основу мови українських пам'яток.

Підставою для виявлення говіркових елементів у писемних текстах попередніх століть є наявність відповідних мовних фактів у сучасних говорах, адже діалекти, особливо архаїчні, зберігають риси попередніх періодів розвитку мови. Такі міркування лінгвістів ґрунтуються на **принципі відносної сталості мови**, тобто на положенні про те, що мова певної території не зазнає суттєвих змін протягом багатьох століть (принаймні там, де не було значних міграційних процесів) [5, с. 4, 259; 177, с. 4–5]. Саме така стабільність мовної системи дає змогу простежити побутування говіркових елементів у діяхронії.

Важливим і не розв'язаним до кінця є питання генези і формування діалектних груп української мови. На думку Г. Півторака, уже в XIII ст. на території колишньої Київської Русі сформувалися діалектні макрозони: поліська, південно-західна (галицько-волинська) та карпатська [278: 11–12]. Мовознавці вважають, що поліський діалектний масив є одним з архаїчних, говірки цього обширу зберігають багато елементів мови попередніх століть [1, с. 243; 170, с. 47; 189, с. 226], зокрема територія середньополіських говірок, яка «не зазнала особливих зрушень населення» [193, с. 106]. Не менше архаїчних рис заховують говори південно-західного наріччя [99, с. 85; 305, с. 42; 16, с.

130]. За спостереженням Д. Гринчишина, у пам'ятках XVI–XVII ст. «виразно виділяються два наріччя: північне (поліське) та південно-західне» [63, с. 180]. Південно-східне наріччя має чимало спільних особливостей з північними говорами та частково з південно-західними, це пов'язано з міграційними процесами на Лівобережжі України, в основному переселенці були з півночі та заходу України [343, с. 205; пор. також: 63, с. 180].

Д. Гринчишин висловив думку, що «дослідження мови давніх писемних пам'яток має важливе значення для виявлення діалектних особливостей української мови в діяхронному плані, показу їх живучості у мові, визначення діалектної основи давньої української літературної мови, а також діалектного поділу в минулому» [63, с. 175].

Гіпотезу про тісний зв'язок минулого й сучасного в діалектному мовленні підтримував І. Панькевич — дослідник писемних пам'яток, які походять із Бойківщини та Лемківщини. Виокремлюючи мовні риси із пам'яток, що походять із цих територій, мовознавець порівнював їх із сучасними відповідниками цих рис, у такий спосіб досліджував генезу цих говірок. Такі студії мають першорядне значення для української історичної діалектології. Наприклад, фонетико-морфологічний аналіз грамоти із села Фольварок 1607 року, що зберігається в пряшівському архіві, засвідчує низку діалектних лемківських рис, що сягають найдавніших часів і представлені в сучасному лемківському говорі [267, с. 368–380]. Мові лемківських грамот присвячена розвідка І. Панькевича про «Дві лемківські грамоти з початку XVI ст.». У першій частині праці автор представив ті риси карпатських говірок (лемківських і бойківських), які були зафіксовані вже в пам'ятках XIV–XV ст., а в другій аналізує мову обох грамот з погляду фонетики та морфології. Зіставлення мовних рис лемківських грамот XVI ст. із рисами документів XIV–XV ст. показало фонетико-морфологічні інновації в мові лемківських пам'яток початку XVI ст [268, с. 23–46].

І. Огієнко, аналізуючи мову Крехівського Апостола XVI віку, порівнював фонетичні риси цієї пам'ятки із сучасним станом української мови і ствердив, що між ними незначна різниця, хоч і їх відділяє чотириста років, тобто живомовні риси Крехівського Апостола звучали так, «як чуємо їх ще й

сьогодні» [245, с. 252–253]. «Мова Крехівського Апостола порівняно живіша, більш народна, написана сучасним правописом, вона мало чим різниться від мови теперішньої: ані одна з досі відомих більших пам'яток XVI віку не має такої справді живої мови, як Крехівський Апостол, і в цім велика вага цієї пам'ятки; наш перекладчик часом навіть сухими місцями зумів надати чисто українських форм та конструкцій» [246, с. 7]. На підставі аналізу фонетичних та морфологічних особливостей І. Огієнко дійшов висновку, що мова перекладача — «це північноукраїнська чи поліська мова, точніше західнополіська». Проте в мові Крехівського Апостола дослідник відзначив діалектні риси південно-західного наріччя і пояснив це особливістю перехідних говірок на «загальному північноукраїнському тлі» [246, с. 10–11].

О. Горбач, аналізуючи фонетичні, морфологічні та частково синтаксичні риси рукописної церковнослов'янської Риторики др. пол. XVIII ст. із румунського міста Нямц, робить висновок, що цю пам'ятку виготовили українці. Автор (переписувач) Риторики є носієм північно-лівобережних говірок, на що вказують живомовні фонетико-морфологічні особливості, які «прориваються крізь церковнокнижну поволоку в неетимологічних написаннях слів» [47, с. 8].

Д. Гринчишин вважає, що багато діалектних мовних явищ минулого збереглися і до наших днів. Порівнюючи писемні пам'ятки із різних територій, автор на підставі фактів сучасних говорів зробив висновок, що найбільше говіркових елементів в рукописах із Закарпаття, Лемківщини, Бойківщини, Наддністрянщини, Полісся та Волині, а найменше їх у текстах із Наддніпрянщини. Д. Гринчишин визначив специфічні мовні риси, які властиві пам'яткам із названих регіонів [63, с. 180].

Аналізуючи мову писемних текстів минулого та виявляючи в них діалектизми, необхідно врахувати **деякі чинники**:

а) мова писемних текстів залежить від їх жанру, стилю та функціонального призначення. Найбільше діалектних особливостей заховують тексти, які написані живою розмовною мовою, як-от: актові книги, покрайні записи на книгах, книги видатків і прибутків, літописи, учительні євангелія, інтермедії, народні пісні та ін. [63, с. 175]. Покрайні записи в підкарпатських

церковних книгах Словаччини та Мараморщини, зроблені живою народною мовою, досліджував І. Панькевич. Учений характеризував фонетико-морфологічні особливості маргіналій, які охоплювали період від кінця XV до XVIII ст. [266, с. 1–36]. Ці записи датовані і локалізовані, тому дають достовірний матеріал для хронологізації окремих карпатських діалектних явищ;

Значно складніше виявляти діалектизми в текстах конфесійного стилю, над яким тяжів церковнослов'янський правопис. Проте І. Огієнко, аналізуючи Вербське Євангеліє 1560 року, наводить низку живомовних волинських рис, що їх він фіксує в канонічному тексті [250, с. 208–241]. Дослідження Лисеївської Тріоди 1734 року продемонструвало те, що в основі пам'ятки — церковнослов'янська мова, «але з виразними фонетичними ознаками західноукраїнської мови» [248, с. 34]. Опрацювавши Житомирське Євангеліє 1571 року, І. Огієнко подав детальний опис народнорозмовних елементів в тексті пам'ятки, а також словник. Автор зазначив, що «народний елемент в Житомирському Євангелії дуже великий і помітний» [240, с. 20]. П. Бузук дослідив фонетичні особливості Луцького Євангелія, яке передає говірку околиць Луцька XIV ст. Дослідник робить висновки про твердість / м'якість приголосних звуків на основі написання після них *ъ* та *ь*, відзначає м'якість [ц], можливе укання тощо [24, с. 114–128];

б) важливо виявити специфіку авторського стилю в рукописі, оскільки текст може бути оригіналом, копією або ж перекладом. Студіюючи Тишівську Александрію початку XVIII в. (середньовічний роман «Александрія» із м. Тишова), І. Панькевич здійснив фонетико-морфологічний та лексичний аналіз пам'ятки, який став підставою для твердження про наявність у її тексті діалектних особливостей гуцульських та верховинських говірок. На думку вченого, діалектні особливості вказують на те, що книга була переписана в східній частині Верховини, «поза бойківською областею, поза округом волівським марамарошської жупи» [265, с. 24–25]. І. Панькевич проаналізував мову Пандектів Антіоха 1307 року і ствердив, що пам'ятка походить із Волині, на що вказує чимала кількість волинських діалектних особливостей, зокрема: перехід **ѣ* в середній звук [и], перехід на письмі нового *ѣ* в *и*, вживання звука

[e] замість [a] після шиплячих, закінчення *-ть* в 3 ос. мн., поява *ждж* на місці *жч* та ін. [264, с. 61–64];

в) рівень освіти автора пам'ятки впливає на ступінь опанування етимологічного книжного письма: значна частина авторів легко відступала від етимологічного правопису і писала слова так, як їх чула у живій вимові [21, с. 25]. Д. Гринчишин висловив міркування, що документи села Одрехови, на відміну від інших тогочасних пам'яток, «яскраво відображають особливості живої розмовної мови, оскільки їх писали напівграмотні писарі, причому такою мовою, якою користувалися в щоденному житті» [63, с. 176];

г) географічний статус конкретних територій, їх входження до складу різних держав також впливатиме на мову пам'ятки, написаної в цьому регіоні. І. Огієнко, аналізуючи дві молдавські грамоти воеводи валашського Івана Мирчі Великого, дійшов висновку, що пам'ятка багата полонізмами та українізмами. Автор звертає увагу на найвиразніші риси української мови: повноголосся, закінчення *-оѣ*, *-оѣ* в родовому відмінку однини прикметників жіночого роду, *-ови*, *-еви* в давальному відмінку однини, чимало українських лексем. М'якість шиплячого [ш] дослідник співвідносить з говірками Буковини та Гуцульщини [249, с. 415–426].

Отже, про наявність діалектизмів у мові давніх українських рукописів можна стверджувати на основі даних сучасних говорів, якщо орієнтуватися на принцип відносної сталості мовної системи. Зіставлення діалектних елементів тексту пам'ятки з особливостями говорів окремих наріч дає змогу робити припущення про зв'язок мови рукопису із певним діалектом української мови.

На думку П.О. Бузука, досліджуючи мовні явища в діахронії, необхідно визначати їх географічні параметри, «історичне вивчення мови повинне йти поряд з географічним дослідженням окремих процесів у минулі часи – історія мови, таким чином, повинна перетворитися на історичну діалектологію» [25, с. 469]. Застосування **методу лінгвістичної географії** дає змогу точно визначити зони поширення певних діалектних явищ у межах єдиного українського діалектного простору. За допомогою цього методу історики мови зможуть визначити центр появи певної мовної зміни, шляхи її поширення. Ці

дані необхідно завжди співвідносити із результатами вивчення пам'яток писемності [Там само].

Основним об'єктом лінгвогеографії є лінгвістична карта, яка відображає зони поширення мовного явища в географічному просторі, тобто просторовий вияв діалектних процесів і станів у їх взаємозв'язку. У працях, присвячених вивченню окремих пам'яток української писемності, бачимо спроби приблизно реконструювати діалектну історичну вертикаль. Лінгвогеографія сприяє значно точнішому визначенню діалектних особливостей пам'яток, тож і визначенню місць походження їх авторів [144, с. 15].

Дослідження діалектного простору української мови вийшло на якісно новий рівень після видання тритомного Атласу української мови [АУМ — I 1984; II — 1988; III — 2001], який «несе інформацію про мовлення й мову та про буття українського народу в різних часових і територіальних параметрах» [144, с. 14]. Автори АУМ спиралися на вчення Ф. де Сосюра стосовно того, що «діалектний простір народу відображає історію його мови» [148, с. 430].

На основі локалізації діалектних особливостей текстів віршів можна пов'язати мовлення анонімного письменника з певною діалектною територією. Як зазначила Л. Коць-Григорчук, для такого типу студій найвідповіднішим є «метод накладання ареалів діалектних рис, які входять до складу визначеного комплексу та відображені на картах АУМ, регіональних лінгвістичних атласів та атласів споріднених мов. Засобом їх відображення на лінгвістичній карті, [...] повинні бути ізоглоси — межі ареалів мовних особливостей, притаманних авторському текстові. Межі ареалу кожної мовної риси переносимо на єдину для їх комплексу окрему карту. Формується на цій карті жмуток ізоглос, які фактично виявляють наверхствування ареалів діалектних явищ мови автора. Площа, що її виділяє, обрамлюючи, найбільша кількість ізоглос», і засвідчує важливі для автора пам'ятки місця довготривалого проживання, що певною мірою пояснює основні етапи його життя [148, с. 431].

Методика, яку науково обґрунтувала і практично застосувала Л. Коць-Григорчук, стала визначальною в процесі дослідження рукопису Климентія Зіновієва.

Сьогодні існує чимало праць з історії мови, в яких дослідники зіставляють особливості тогочасної мови пам'ятки з явищами сучасних діалектів, ґрунтуючись на працях з історії української мови, діалектології та лінгвогеографії [127, 129; 224, 228, 237; 189]. Вузьколокальні діалектизми у Євсевієвому Євангелії 1283 р. проаналізував В. Німчук [231]. Учений вважає, що попович Євсей був носієм наддністрянського діалекту української мови і походив із давнього Галича або прилеглих до нього теренів, але не можна категорично заперечувати походження Євсевія з Холма» [231, с. 11, 35]. Діалектизми в тексті Псалтиря 1397 р. В. Німчук зіставляв з інформацією карт АУМ, пов'язуючи рідну говірку писаря з північноукраїнським наріччям, а саме з територією річок нижньої Прип'яті та нижньої Десни [230, с. 227]. Мова «Лексикону» Памва Беринди стала об'єктом дослідження Л. Коць-Григорчук [144]. Докладному аналізу мовних рис різних рівнів Пересопницького Євангелія присвячені праці І. Чепіги [335, 337, 338]. Діалектні особливості мови текстів «Четї 1489 року», «Полѣтики свѣцкої», «Книжицѣ для господарства» детально описав Д. Гринчишин [62, 65, 67]. Мову «Ключа царства небесного» Герасима Смотрицького проаналізував В. Мойсієнко [187] та ін..

Отже, лише комплексне дослідження писемної пам'ятки, зокрема графіки, правопису, мовних особливостей різних рівнів, дає змогу показати й увиразнити її роль і місце в українській культурі.

1.5. Висновки до розділу 1

Потреба лінгвогеографічного вивчення мовних особливостей текстів віршів Климентія Зіновієва зумовлена передусім фактом анонімності письменника, який не залишив про себе біографічних відомостей, назвавши лише своє ім'я в одному з віршів.

Літературознавці висвітлили постать Климентія Зіновієва на основі змісту його поезій, висунувши свої гіпотези про окремі сторінки життя письменника. Тому й досі залишаються нерозкритими чимало фактів його

біографії, зокрема, місце походження та осередки довготривалого проживання Климентія.

І. Чепіга, здійснивши загальний мовний аналіз віршів та приказок письменника, пов'язала його мовлення з територією Полісся. Інші мовознавці принагідно торкалися проблеми походження автора або територіальної належності пам'ятки, підтверджуючи свої здогади уже відомими фактами його життєпису.

На сьогодні виокремлено низку гіпотез щодо біографії Климентія Зіновієва:

- письменник народився на Правобережній Україні, але довгий час проживав на Волині та Слобідській Україні (В. Колосова);
- збірка віршів та приказок написана, ймовірно, на півдні Чернігівщини або півночі Полтавщини (Ю. Шевельов), адже пам'ятку знайдено саме на півдні Чернігівщини;
- Климентій Зіновійв народився на Лівобережній Україні (В. Русанівський).

Наявність декількох гіпотез спонукає до подальших різноаспектних досліджень задля вирішення цієї проблеми. Науково перспективним видається вивчення збірки Климентія Зіновієва з позицій лінгвістичної географії.

Лінгвогеографічне вивчення пам'яток кінця XVII — початку XVIII ст. базується на вагомих теоретичних засадах, опрацьованих у численних дослідженнях з історії української мови. Найважливіші з них такі:

- чимало мовних особливостей пам'яток XVII ст. відбивають сучасний стан літературної мови та діалектного мовлення (І.Огієнко, І. Панькевич, О. Горбач, Ю.Шевельов, В. Німчук, Д. Гринчишин, та ін.);
- від середині XVI ст народнорозмовна стихія запанувала вже в різних стилях українського письменства (І. Чепіга, В. Німчук, Д. Гринчишин, В. Мойсієнко, О. Кровицька, У. Добосевич, Г. Чуба, Н. Багнюк, Х. Макович та ін.);

- дослідження мови давніх текстів із використанням карт та коментарів до карт АУМ (І. Керницький, В. Німчук, Д. Гринчишин, І. Чепіга, В. Мойсієнко та ін..).

Уперше такого типу дослідження провела Л. Коць-Григорчук, виявивши за допомогою методу накладання ареалів місце походження Памва Беринди на підставі діалектних рис його «Лексикону».

Ознайомлення з творчістю Климентія Зіновієва, а також з історією та характером вивчення текстів його творів створило належні умови для переосмислення поширених поглядів на цю непересічну постать. Козацтво у віршах письменника займає особливе місце, про нього він говорить з великою любов'ю, шанобливістю та похвалою, натомість монастирське життя здається йому осоружним; зміст багатьох поезій, викладені у них погляди та думки часто суперечать духовному чину ієромонаха. Не виключено, що Климентій міг бути очевидцем Полтавської битви (1709 р.), адже жив у той час, хоча жодним словом не згадав про це у своїх творах.

З уваги на ці факти припускаємо, що Климентій Зіновієв у минулому міг бути козаком, тому з такою симпатією говорив про своїх побратимів. Він, мабуть, брав участь у Полтавській битві і добре знав про криваві розправи Петра І. Переслідуваний, він заховався в монастирі, змінив своє справжнє ім'я на чернече Климентій, тому й зберігав анонімність своїх творів, а монаший чин письменника не відповідав його життєвому покликанню.

Не розв'язаними до сьогодні залишаються питання не лише про походження Климентія Зіновієва, а й про осередок, у якому письменник здобував освіту, адже в одному з віршів автор натякнув на своє писарське ремесло. Ці питання потребують спеціального дослідження.

РОЗДІЛ 2

**ПАЛЕОГРАФІЧНІ ТА ГРАФІКО-ОРФОГРАФІЧНІ
ОСОБЛИВОСТІ РУКОПИСНОЇ ЗБІРКИ ВІРШІВ КЛИМЕНТІЯ
ЗІНОВІЄВА**

Палеографія як історико-філологічна дисципліна вивчає історію письма, його еволюцію «(переважно на основі давніх пам'яток) та характерні особливості (графічні форми знаків і літер, пропорції та конфігурації їхніх складових частин; місце і частота вживання окремих літер; видів скорочень, шрифтів та ін.) на певних етапах розвитку» тощо [234, с. 452–453].

Письмові матеріали, писарські знаряддя, техніка писання, звичайно, є також об'єктами дослідження палеографії, але в центрі уваги дослідника пам'ятки писемності — розвиток письма передусім у плані змін у накресленнях графем і в правилах орфографії [145, с. 1]. Основне завдання палеографії спрямоване на вивчення розвитку письма в історичному контексті [124].

Окремі сучасні дослідники давньої книги акцентують на тому, що частина проблем, пов'язаних зі спостереженнями над текстами пам'яток писемності, відійшла до *кодикології*. Наприклад, Л. Дубровіна стверджує, що «кодикологія взяла на себе взаємопов'язане коло питань про рукописну книгу і водночас залишила за кожною окремою допоміжною історичною та філологічною наукою свій предмет і методи. На відміну від палеографії, об'єктом дослідження якої є різний матеріал письма, кодикологія розглядає лише книги, написані на пергаменті та папері» [85, с. 35].

Проте авторка не уточнює, у чому полягає різниця між цими дисциплінами в підходах до дослідження особливостей графіки давньої книги. «Стик палеографії і кодикології, — зауважує дослідниця, — знаходиться у предметному просторі вивчення почерків, чорнила, особливих видів письма і використання різних графічних систем: це і вивчення характеру написання та варіантів передачі літер, і знаків письма (титла, його різновидів та інших нарядкових знаків, знаків пунктуації їх видів); і типи та види скорочень і

лігатур (...); і використання цифр та цифрових алфавітів (...); і спостереження за використанням різних алфавітних систем та їх накреслень; і вивчення особливостей чорнила; і ретельна увага до видів тайнопису тощо» [85, с. 36]. «... Дуже складно іноді розмежувати сферу діяльності палеографа і кодиколога», — підсумовує дослідниця [85, с. 36].

У 90-их роках минулого століття значно активізувалися кодикологічні студії пам'яток писемності, про що свідчать численні видання з цієї проблематики [85; 86; 87 та ін.]. У новітніх дослідженнях пам'яток писемності з позицій кодикології основну увагу вчені спрямовують на зовнішні особливості рукопису, як-от: кількість аркушів та зшитків, матеріал письма, організація сторінки, тип письма, особливості чорнила, блоку книги, оздоблення (заставки, орнаментовані ініціали й кінцівки та інші прикраси), оправа рукопису, структура тексту пам'ятки, записи на аркушах і полях, загальний стан і рівень збереженості рукопису чи стародруку [див.: 87, с. 74–104].

У роботі подано не лише палеографічний аналіз письма пам'ятки, але й окремі фрагменти кодикологічного опису досліджуваного рукопису.

За спостереженнями В. Панашенко, в історії розвитку письма більша увага палеографів була звернена переважно на книжне письмо «більш ранніх періодів», натомість скоропис XV–XVIII ст. «залишається недостатньо дослідженим» [263, с. 7; пор.: 116, с. 189].

Приблизний час створення рукопису Климентія Зіновієва науці відомий — кінець XVII — початок XVIII ст., проте скорописний почерк текстів пам'ятки віддзеркалює елементи традиції культурно-освітнього осередку, тобто школи письма, у середовищі якої формувався письменник.

І. Каманін зазначив, що форма літер і спосіб їх накреслення, тобто почерк, виробляються в межах культурного осередку під впливом або власної, рідної культури, або чужої, привнесеної ззовні. Представники певної школи передають із покоління в покоління характер письма з тими вдосконаленнями і спрощеннями в способі накреслення літер, які напрацьовані практикою і часом; за почерком, отже, можна визначити школу письма і навіть ступінь розвитку культури того чи іншого народу. Попри неминучі природні зміни в

напрямку до спрощення письма, модифікації в накресленнях літер відбуваються дуже повільно, не порушуючи загальноприйнятого (встановленого) характеру письма [124, с 6].

У цьому розділі на основі палеографічного та графіко-орфографічного аналізу скоропису, яким виконаний текст пам'ятки, спробуємо пов'язати манеру письма Климентія Зіновієва з певною писемною традицією минулого, у такий спосіб частково висвітлимо невідому досі сторінку життя поета, зокрема зробимо припущення про місце його навчання.

Дослідження графіко-орфографічних особливостей рукопису дасть змогу простежити рівень проникнення в книжну мову кінця XVII — початку XVIII ст. рис живої народної мови, адже, як відомо, тогочасний правопис у своїй основі був етимологічним із чисельними вкрапленнями написань, заснованих на фонетичному принципі.

Із цього приводу М. Бойчук зазначив, що писар, який під час навчання багато читав, писав, уважно перевіряв і виправляв письмо, краще засвоював етимологічне написання слів, а що менше вчився писар, був не надто уважним і вимогливим, то легше відступав від етимологічних написань і ставав на шлях фонетичних, які базувалися на живій вимові [21, с. 25].

2.1. Рукопис Климентія Зіновієва: кодикологічно-палеографічний опис

Тексти віршів Климентія Зіновієва вперше перевидав В.Перетц у 1912 році, написавши вступну статтю до цієї книги, у якій подав окремі фрагменти палеографічного опису пам'ятки [272, с. 5–6]. Цікавим для нашої роботи є такі спостереження дослідника:

– станом на сьогодні розмір сторінок рукопису 14×18 см. первісно таким не був, адже П. Куліш обрізав книгу, оправляючи її в нову палітурку;

– папір рукопису має залишки водяних знаків: «на арк. 57, 76 та ін. — дещо подібне до півсфери з вписаними подобидами людських постатей, на арк. 58 — ніби основа корони або тіари з трьома кружками на борті, на арк. 68 — щось подібне до краю гербової тарчі, на арк. 169 — контур звіра, що

нагадує коня. Усі ті частини знаків містяться на краях карт коло хребта рукопису, і тому утруднюють детальне дослідження» [272, с. 5];

– під час опрацювання книги П. Куліш вставив порожні листки на місці втрачених аркушів з текстами поезій, на думку В. Перетца, «він сподівався відшукати другий список віршів Климентія і за допомогою його реставрувати й доповнити свій» [272, с. 6].

В. Колосова, досліджуючи життєвий і творчий шлях письменника, також репрезентувала у своїй праці короткий опис структури та письма пам'ятки [137]. Дослідниця звернула увагу на такі особливості:

– збірка віршів та приказок Климентія Зіновієва в основному написана скорописом кінця XVII – початку XVIII ст.;

– умовно книгу можна розділити на три частини: I – це вірші від 1 до 197 аркуша, написані, за словами самого Климентія, упродовж двох років; поезії згруповані тематично, старанно переписані красивим почерком начисто, і завершується ця частина збірки традиційним зверненням автора до своїх читачів; II – прислів'я (арк. 200–269) зі вступом (арк. 198 зв.), їх подано за алфавітом; III – це 77 віршів (арк. 270–321 зв.), створені пізніше і внесені до збірки в міру їх появи, вони не об'єднані за тематикою, виконані неакуратним почерком із численними виправленнями;

– у рукописі зберігається давня нумерація сторінок, кожна з яких має свою зворотну частину, втрачено перші 3 аркуші збірки, 25 аркушів зі середини у кількох місцях та закінчення;

– книга, крім основного тексту, містить пізніші дописування на полях, виконані різними почерками, що, поза сумнівом, не належать авторові;

– пам'ятка написана темним чорнилом, початки заголовків та деякі приписки на полях зроблені кіновар'ю [137, с. 10–13].

Оправа книги темно-коричневого кольору, без жодних написів. Нумерація, зроблена рукою Климентія Зіновієва, є кириличною і розміщена у верхньому правому куті сторінки. Пізніша пагінація пам'ятки здійснена олівцем арабськими цифрами у правому нижньому куті аркуша. Помилково проставлений номер аркуша 199 замість 193. Під час нумерації було пропущено арк. 23 та 194. У дисертації не беремо до уваги водяних знаків

рукопису, адже, як зауважив В. Перетц, практично неможливо відобразити малюнки водяних знаків на аркушах пам'ятки [272, с. 5]*.

Папір рукопису білий, але неоднакової білизни, окремі аркуші сіро-білі або пожовклі, помітно на сторінках жовті й коричневі плями, очевидно, від частого користування забруднені місця перегортання сторінок.

Чорнило переважно чорне, а на окремих аркушах — коричневе, імовірно, це чорнило рідшої консистенції, хоча є сторінки або окремі слова чи фрази, написані дуже блідим чорнилом (див. дод. А: арк. 180 зв., 270, 272 зв., 297 зв.).

Червоне чорнило (кіновар) Климентій Зіновійв використовує здебільшого лише в заголовках віршів, виділяючи першу букву кіновар'ю або ціле слово, яке, на погляд автора, є ключовим у назві вірша, а також у початкових літерах першого рядка строфи, проте зафіксовані й відхилення від цього правила.

Зокрема, на арк. 31 зв. початкові букви написані кіновар'ю в чотирьох рядках; цілий рядок виконаний червоною фарбою і виділений горизонтальними рисками з обох боків перед назвою вірша на арк. 52 зв.; часто з правого або з лівого боку на полях сторінки проведені звичайні повздовжні лінії або ж написані вертикальні рядки, авторські дописування, що мають стосунок до змісту тої чи іншої поезії, — це арк. 4, 67, 82, 164 зв., 181, 278, (див. дод. А); записи кіновар'ю, зроблені внизу сторінки, також доповнюють зміст віршів на арк. 67 зв., 108 зв., 152 зв (див. дод. А).

Кінець кожної поезії знаменувала горизонтальна лінія чорним чорнилом, а в останніх віршах першої частини книги, які не мають назви (арк. 195 зв.–197) і які розкривають ім'я автора досліджуваної пам'ятки, ці підкреслення виконані кіновар'ю пунктирною та суцільними лініями (див. дод. А). На арк. 197 є художній орнамент, намальований чорним і червоним чорнилом, мабуть, Климентій Зіновійв мав намір на цьому аркуші закінчити свою книгу (див. дод. А).

* У додатку до роботи ми представимо вибрані фотокопії сторінок досліджуваної книги задля підтвердження палеографічних спостережень.

Заслужують на увагу аркуші 295, 296 зв., 297, що вміщують духовні поезії, у яких автор просить допомоги в Бога та Пресвятої Богородиці. У кінці цих віршів письменник накреслив нотний стан темним чорнилом і подав ноти, записавши знизу текст першої строфи поезії, поділеної на склади для музичного читання.

Окремі вірші рукопису написані красивим акуратним почерком, рядки рівні, літери майже однакової величини, немає авторських поправок, звичайно, складається враження, що автор їх переписав із чорнового варіанту на чистовий (див. дод. А). Та цього не можна сказати про всі вірші пам'ятки, адже, як відомо зі змісту творів, Климентій писав свою книгу «перескакомъ», будучи переслідуваний, тому, за його словами, «іное в не(и) не к строцѣ влага(н)но».

Деякі сторінки написані недбалим письмом, грубим пером, зокрема, арк. 148 зв., 150, 150 зв., 151. На аркуші 143, 143 зв. пошкоджено листок по діагоналі і наклеєно інший, а текст вірша рукою автора відновлено грубим почерком (див. дод. А).

Неоднакова кількість рядків на сторінках. Найменше рядків зафіксовано 11, а найбільше — 22. У середньому на сторінці налічується 16–18 рядків. За традицією, у долішній частині кожного аркуша з правого боку під останнім рядком вірша записано перші слова або ж склади першого слова наступної сторінки.

У рукописі трапляються і чисті аркуші, а саме: арк. 20–22 зв., 170–173 зв., 178–179 зв., 182–183 зв., 292–293 зв., 305–308 зв., 310–310 зв. Деякі не дописані до кінця, віршований текст охоплює половину, третину або чверть сторінки на арк. 69 зв., 89 зв., 150 зв., 154 (див дод. А).

Через різні обставини Климентій Зіновійв неодноразово закреслював не лише окремі слова чи речення, а навіть цілі сторінки. Так, аркуші 89 зв., 114, 114 зв., 115 суцільно перекреслено по діагоналі кількома лініями (див. дод. А). Незначні закреслення, виправлення окремих слів або літер та дописування поміж рядків вірша наявні на арк. 16, 38, 38 зв., 63 зв., 97 зв., 106 зв., 107, 108, 149 зв., 150, 176, 177, 193, 198, 198 зв., 199, 275 зв., 314 зв.

Цікаво, що на арк. 199 зв., який завершує першу частину книги, розміщено вірш з авторською приміткою, у якому висловлено побажання, щоб книга не мала кінця і читачі дописували вірші та приказки, проте дев'ять рядків цієї поезії разом із покрайнім записом внизу сторінки горизонтально закреслено.

Такі прояви редакторського опрацювання власних текстів, що їх демонструє рукопис збірки, свідчать про усвідомлений підхід автора до своєї творчості, дії натхненного поета часто зазнавали супротиву з боку «внутрішнього» цензора. Отже, автор збірки не завзятий віршомаз, а вдумлива творча натура.

2.1.1. Покрайні записи на сторінках рукопису

Особливо цікавими для рукописної книги минулого є маргіналії та помітки, зроблені на сторінках пам'ятки, власне, вони дають змогу науковцям проникнути у творчу лабораторію письменника, почерпнути інформацію про історію побутування самої книги.

Опрацьовуючи оригінал рукопису, ми, безумовно, звернули увагу на маргіналії в збірці Климентія Зіновієва, проте у своєму дослідженні використаємо окремі фрагменти покрайніх записів, які містять важливу й цінну інформацію, тим паче, що у виданні творів цього письменника за редакцією В. Німчука усі маргіналії опубліковано, і зміст їх деталізовано у виносках до тексту збірки [132].

Для палеографічного опису важливим передусім є письмове оформлення пам'ятки, зокрема й особливості написання цих покрайніх записів порівняно з основним текстом віршів. Такі спостереження покликані виявити оригінальні риси почерку Климентія, його авторську манеру письма, яка, без сумніву, зумовлена рівнем освіти поета, місцем її здобуття.

Покрайні записи, що належать перу Климентія Зіновієва, чисельно представлені в поетичній збірці і переважно слугують доповненням змісту віршів або рідше виражають суб'єктивні погляди автора стосовно тогочасних суспільно-побутових проблем. Маргіналії на полях із правого боку сторінки

найчастіше вертикально розміщені, якщо дописане ціле речення, а коли примітка — це одне слово, то в горизонтальному, хоча буває і навпаки (арк 4, 46, 141, 181, 270, 278, 286). Дописування на полях зліва (арк. 164 зв., 198 зв., 199 зв., 284, 286 зв.) та внизу сторінки під текстом віршів завжди мають форму горизонтальних рядків (арк. 53 зв., 67 зв., 74 зв., 108 зв., 151 зв., 152 зв., 176., 289 зв., 317 зв.).

Дописування іншими почерками на сторінках рукопису аргументовано підтверджують те, що місце віднайдення пам'ятки не обов'язково вказує на територію, звідки походив Климентій Зіновійв, адже тривалий час книга передавалася з рук в руки, тому місце її перебування постійно змінювалося. Примітки, що не належать авторові збірки, в рукописі зафіксовані на таких аркушах:

– запис на арк. 36 має інформативний характер, зокрема вказує, кому в певний час належала книга: *«сія кни-жи-ца ω(т)ца Ге-на-дія Ро-жов-ца»*;

– примітки на арк. 69 зв., 137 зв., 314 зв., 315 зв. засвідчують ім'я ще одного власника збірки Климентія Зіновієва після його смерті: *«Свѣдители ло(ж)ни тоє собѣ знаите а на смє(р)ть всегда помятаите...Шпаковского»* (арк. 69 зв.); *«Кни(га) Шпаковского Семѣна собствє(н)ная»* (арк. 137 зв.); цей напис виконано недбалим почерком та ще й розмазано з лівого боку на сторінці *«Шпаковского книга»* (арк. 314 зв.); *«Шпаковского ус..ть своєю книжкою»* (арк. 315 зв.);

– дописування цілих речень або кількох рядків, як згадано вище, виконані способом вертикального розміщення з лівого чи з правого боку на полях, зокрема на арк. 37 зв., 53 зв., 105 зв., 115, 117 зв., 312;

– примітки — в долішній частині сторінки, наприклад, арк. 187 зв., 273 зв., 303;

– дописування окремих слів на полях із правого боку відзначено на арк. 47, 113, 154, 189;

– у записі на арк. 63 передано народним афоризмом ставлення читача до змісту заголовка вірша (*«знáеть конь нáсцо о(г)лоблѣ бє(т)»*).

У минулому над рукописом працював П. Куліш, який також залишив у книзі свої примітки, зроблені олівцем, на арк. 46, 111, 112, 121, 131, 132 зв., 305.

Окрім цього, на полях часто трапляється помітка **NB**, виконана іншим почерком, чорнилом або олівцем, та написані олівцем позначки у формі \times , $\#$, а також кількох коротких горизонтальних рисок (\equiv $=$) чи однієї вертикальної. Помічаємо підкреслення олівцем цілих словосполучень і слів усередині тексту.

2.2. Особливості графічної системи рукопису віршів Климентія Зіновієва в контексті еволюції скорописного письма

Тексти віршів рукопису Климентія Зіновієва написані в основному скорописом, хоча спорадично простежуються залишки півуставного написання заголовків віршів: на арк. 294, 295 зв., 297.

У кириличному письмі пам'ятки зафіксовані записи польською мовою на арк. 165, втім у текстах віршів часто траплялися литовські та польські слова, відтворені кириличною абеткою, (див. дод. А, наприклад, аркуші 112 зв., 123 зв).

Заголовки у віршах Климентія Зіновієва написані великими літерами, перша з яких задля увиразнення потовщена. Аналогічно і початкова буква першого рядка також товстіша. Рядки в середині вірша можуть бути переміжні — якщо один починається з великої літери, то наступний — обов'язково з малої, трохи відступаючи праворуч, аби збереглася віршова форма, хоча такий прийом написання в текстах віршів не послідовний.

Графеми в словах переважно з'єднані між собою, що свідчить про використання зв'язного скоропису, який, за словами І. Каманіна, набув найбільшого поширення тільки у XVIII ст., але окремі літери написано роздільно, що вказує на зв'язок почерку Климентія з уставним скорописом, панівним у XVI–XVII ст. [124, с. 6].

Слова віршованого тексту згідно зі скорописною традицією написані окремо, мають виразні відступи між собою. Працюючи з оригіналом рукопису

Климентія, ми принагідно звернули увагу на написання разом та окремо службових слів у тексті пам'ятки і можемо зазначити:

– сполучники автор здебільшого пише окремо, проте інколи може з'єднувати з частками, а рідше — з повнозначними словами, наприклад: *ахо(ч)* (27, 37 зв.), *една́(к)же* (11 зв.), *чильюде*, *чиякіє* (41 зв.);

– прийменники переважно написані разом, тільки в поодиноких випадках накреслені окремо, як-от: *на себе*, *на егó* (28 зв.), *в(ъ) пустини* (27), *на свѣтѣ* (51), *длявѣселости* (122 зв.);

– частки автор писав по-різному, зокрема, частки **ж** і **б** найчастіше винесені в надрядковий простір, рідше написані разом або окремо, а частка **не** майже з усіма словами з'єднана, подібно частка **са** приєднана не лише до дієслів: *нетак* (123 зв.), *нежадаимо* (130 зв.), *нетакса*, *ненаѣзди(т)са* (137 зв.), *гдѣса* (11 зв.), *тоє(ж)са* (27).

2.2.1. Особливості накреслень графем

І. Огієнко зауважив, що «форма літер рукопису» для палеографа є важливою «підставою при окресленні батьківщини пам'ятки», особливо якщо письмо скорописне XV–XVII віків [252, с. 29].

У графіці досліджуваної пам'ятки використаний кириличний алфавіт із поодинокими вкрапленнями грецьких та латинських літер. Так, у тексті пам'ятки вживаються такі букви:

- на позначення голосних, у тому числі йотованих: *а, е, і, ї, и, ы, о, ѡ, у, оу* (диграф), *Ѣ* (лігатура), *Ѥ, ю, я, Ѧ, ѧ* (іжиця);
- на позначення приголосних: *б, в, ѵ* (грецька тета), *г, ґ, г, кг, д, ж, с, з, з, ѣ, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ, џ, Ѣ, ѧ* (іжиця).

За спостереженням Л. Гнатенко, «для староукраїнської орфографії останньої чверті XIV — першої чверті XVII ст. важливою й складною проблемою є саме вживання букв на позначення голосних звуків. Пов'язано це з тим, що в графіко-орфографічній системі використовувалися дублетні букви при передачі одного звука» [41, с. 8]. Літери в письмі Климентія Зіновієва також мають кілька варіантів накреслень, тому, щоб передати цю специфіку,

необхідно вербально описати способи їх написань, з уваги на технічні труднощі відтворення скорописних букв в сучасному друкованому тексті. У роботі представлено таблицю, у якій подано варіанти накреслень графем (див. рис. 1).

Буква **a** у заголовках та на початку речення пишеться так, як сучасна велика друкована **A**, а маленька літера **a** дуже подібна до сучасної курсивної.

Буква **b** зображена у вигляді трикутника, горизонтальна лінія якого може виступати за його межі, від лівого боку трикутника прямує догори лінія зі згином у лівій бік або хвилястим, гачкуватим закінченням. Інше накреслення графеми **b** — грецька літера альфа з великою петлею, від верхньої лінії якої ведеться вгору лінія із заокругленням вліво. Подекуди літера **b** позначається як сучасна друкована буква.

Літера **v**. У середині слова та рядка Климентій Зіновійв здебільшого використовує грецьку графему **v** у вигляді гачка з петлею угорі. На початку рядків та слів літера **v** подібна до аналогічної сучасної букви, яка в горішній частині має меншу петлю, що перетинає основну похилену щоглу, та збільшену долішню петлю, що закруглена досередини або виходить за межі літери у формі дуги, хоча трапляються накреслення, де петлі в горішній та долішній частинах не перетинають похиленої щогли.

Буква **z** має два зображення: як сучасна літера **z**, яка інколи може бути трішки ширшою, та **z** як вертикальна щогла з невеликим заокругленням вліво в долішній частині, щогла трохи нахилена вправо, виходить за межу рядка вгорі та робить невелику дугу, нахилену ліворуч, прямуючи майже донизу.

Буква **ɣ** пишеться так само, як сучасна рукописна велика літера **Γ**. Звук [ɣ] на письмі зрідка передається латинською літерою **g**, яка в письмі Климентія Зіновієва подібна на сучасну українську рукописну графему **ɔ**, вертикальна лінія якої закінчується заокругленням знизу.

Літера **ɔ** має в основі трикутник з двома опущеними під рядок «ніжками», які на кінцях утворюють гачки, загнуті вправо або спрямовані досередини. Інколи цей трикутник знизу не з'єднаний до кінця горизонтальною лінією. Другий варіант цієї букви зображений у формі трикутника, права лінія якого виступає за межі трикутника вгору.

Букви *e* та *ε* Климентій Зіновійв пише в однаковий спосіб — на зразок графеми *ε*.

Літера *ж* має два варіанти написання. Перший спосіб накреслення починається із горизонтальної лінії, яка йде зліва направо вздовж горішньої межі рядка, потім опускається донизу і по долішній межі рядка повертає вліво і далі прямує вгору над рядок, перетинаючи верхню горизонтальну лінію, потім опускається донизу, перетинає посередині зроблене заокруглення, виходить за межу рядка і повертається дужкою вправо.

Другий варіант позначений вертикальною щоглою, що виступає за межі основного рядка, на кінці знизу ця щогла заокруглена вправо, з того ж боку в центрі щогли дописаний трикутник, зміщений трохи догори, нижня горизонтальна лінія якого виступає за його межі вправо.

Буква *з* написана в рядку у вигляді заокруглення, схоже на голівку арабської цифри *2*, а під рядок проведена вправо хвиляста лінія, що прямує донизу і на кінці має хвіст догори. Відзначені одиничні приклади, коли Климентій зображає маленьку літеру *з* як сучасну велику кириличну *З*.

На початку слова автор використовує графему *S* ('зіло'), яка зображена у зворотний бік, зверху має заокруглення вліво, а від долішньої частини букви відходить донизу похила лінія із вигнутим гачком догори.

На позначення звука [з] автор віршів також використовує латинську букву *Z*, перекреслену посередині вертикальної лінії горизонтальною поперечкою. Найчастіше ця літера зафіксована на початку слова.

Літера *и*, яка, як згадувалося вище, позначала звуки [i] та [u], подібна до сучасної курсивної *и*.

Буква *i* аналогічна сучасній рукописній *i*. Лише велика літера *i* перекреслена коротенькою горизонтальною поперечкою посередині.

Літера *ї* вживається, як відомо, перед йотованими голосними, пом'якшуючи попередній приголосний, і пишеться так, як і сьогодні.

Графема *й* подібна до сучасної курсивної букви *й*, проте Климентій лише зрідка пише цю літеру в рядку, частіше виносить її в нарядковий простір.

Буква *к*. У заголовках віршів або на початку рядка автор зображує літеру *к* великою, вона нагадує сучасну друковану, але щогла вгорі має гачок у лівий бік, а внизу — видовжену петлю. Маленька графема *к* нагадує дві не з'єднані між собою вертикальні паралельні лінії, друга з яких трохи вигнута посередині вліво.

Літера *л* нагадує вміщений у рядок трикутник без основи, причому лінії вгорі з'єднані під гострим кутом, обидві лінії можуть бути заокруглені внизу, інколи тільки ліва лінія є заокругленою, або обидві внизу не заокруглені.

Буква *м* схожа у рукописі на дві з'єднані між собою літери *л*. Часом автор використовує і латинську літеру *m*, яка написанням повторює сучасну.

Літера *н* складається з двох вертикальних щогл, перекреслених горизонтальною поперечкою, що починається звичайно трохи вище від середини лівої щогли і прямує вправо, часто аж за межу правої щогли. У заголовках віршів та на початку віршованих рядків графема *н* іноді має дві скісні паралельні поперечки, а дві ледь схилені вправо щогли мають у горішній та долішній частинах заокруглення чи гострий згин вліво або вправо.

Буква *о* написана в один прийом, як і сучасна. На позначення [o] Климентій Зіновійв використовує і грецьку ω (омегу), яка має два способи накреслення. Перший варіант ω пишеться в один прийом не відриваючи руки, у формі двох курсивних літер *с*, друга з яких є дзеркальним відображенням першої. Інший різновид написання нагадує латинську букву **W** із спрямованим вгору заокругленням від кінцевої лінії з правого боку.

Літера *п* позначається так: дві вертикальні щогли, які в долішній частині трохи загнуті вправо, а в горішній їх накриває горизонтальна перекладина, написана зліва направо, що виходить за межі щогл.

Букву *р* Климентій Зіновійв зображає вертикальною лінією, що прямує від горішньої межі рядка, перетинає долішню і опускається під рядок прямою вертикальною або ж загнутою вліво лінією, потім від горішнього кінця цієї лінії відведена невеличка лінія вправо до долішньої межі рядка, де відбувається з'єднання з вертикальною лінією за допомогою горизонтальної, що йде зліва направо і виходить за межі утвореного трикутника з правого боку.

Інколи долішня частина літери *p* написана в рядку, а горішня частина виходить за межі рядка.

Графема *c* у верхній своїй частині має крапку, від якої ведеться лінія наліво у формі дужки, що в долішній частині заокруглюється догори в правий бік.

Літера *m* зображена двома способами: або вона складається з трьох щогл, накритих вгорі перекладиною, яка починається перед першою щоглою, але звичайно не виходить за межі третьої, або з однієї лінії у формі сучасної видовженої букви *z*, верхня частина якої спрямована далеко вгору за верхню межу рядка. Інший варіант накреслення цієї букви трапляється у формі написаної від руки маленької літери *ч*, але з довгою ледь нахиленою вправо щоглою, яка виходить за межі рядка вгорі.

Буква *y* має також два способи накреслення: перший спосіб – це лігатурна літера *y* схожа до розкритої вгорі арабської цифри *8*, лівий кінець якої часто починається на горішній лінії рядка, а правий виводиться високо вгору і часом навіть загинається там наліво; другий спосіб – подібний до сучасної друкованої графемі *y*, що має так само під рядком заокруглення вліво.

Літера *φ* має декілька варіантів накреслень. Найчастіше у своєму написанні вона схожа до сучасної рукописної *φ*, у якої схилена вправо щогла в долішній частині має заокруглення вліво, а горішня частина нахилена в правий бік. Інколи овальні заокруглення з обох боків щогли підкреслені знизу рядка горизонтальною лінією, що з двох боків виходить за межі графемі.

Зафіксоване в текстах віршів і накреслення літери *φ*, що в основі нагадує грецьку букву *φ*. Спосіб написання цієї літери такий: від горішньої межі рядка донизу через долішню далеко ведеться вигнута лінія, яка внизу повертає вліво, потім від початку цієї лінії вгорі відводиться вигнута вправо овальна лінія, яка під рядком перетинає першу лінію і опускається ще трохи донизу, а потім повертає догори і знову перетинає першу лінію, але вже зліва направо.

Зрідка графема **ϕ** зображена у формі похилої щогли, яка виходить за горішню та долішню межі рядка і заокруглюється внизу в лівий бік, посередині ця щогла перекреслена невеликими двома горизонтальними поперечками.

Буква **x** складається з двох перехрещених ліній, права горішня і її долішня частини літери можуть заокруглюватися з двох боків. Часто обидва нижні кінці перехрещених ліній опускаються донизу під рядок.

Літера **ц** виглядає як дві щогли, з'єднані внизу горизонтальною лінією, що спочатку прямує вправо, опускається вниз під рядок і повернута або вліво, або вправо.

Буква **ч** майже подібна до сучасної курсивної, яка складається з вигнутої горизонтальної лінії, що нагадує собою тильду, і приписаної до неї справа вертикальної лінії із заокругленням у долішній частині вправо.

Літеру **ш** утворюють три вертикальні щогли, підкреслені в долішній частині горизонтальною лінією.

Буква **щ** в основному нагадує **ш**, середня щогла якої виведена донизу під рядок і повернена вліво або вправо.

Літера **ь** нагадує сучасний писаний м'який знак із заокругленням вгорі гачкоподібної форми. Часто горішнє заокруглення графема **ь** винесене високо за межі рядка, і тільки зрідка ця буква трапляється у т. зв. малому масштабі.

Климентій Зіновійв у своєму письмі послідовно вживає літеру **ь**, натомість **ѣ** — рідко.

Графема **ь** складається зі щогли, що має на долішньому кінці допасований трикутник із правого боку.

Буква **ы** складається з рукописної **ь**, яку Климентій Зіновійв підкреслює в долішній частині зліва направо горизонтальною лінією і до неї приєднує з правого боку щоглу. Інший спосіб накреслення: в основі маленький трикутник, долішня лінія якого виходить за межі трикутника справа і приєднує вертикальну щоглу. До похилої лінії трикутника зліва дописана маленька скісна, нахилена в лівий бік.

Літера **ю**, як і сучасний її варіант, складається зі щогли та **о**, які з'єднані між собою посередині горизонтальною перекладиною.

Графема **я** в Климентія Зіновієва — це поєднання щогли та **а**, з'єднаних горизонтальною перекладиною.

Буква **ѣ** пишеться, як сучасний курсивний **ь**: схилена направо щогла, перекреслена вгорі зліва направо горизонтальною поперечкою, горішня частина щогли здебільшого виходить за межі рядка і заокруглюється направо, а деколи й наліво, приєднуючись до попередньої графemi.

Літера — зображена так: з однієї точки в горішній частині рядка прямують дві лінії, утворюючи гострий кут, між собою вони з'єднані ламаною лінією, яка прогинається посередині, торкаючись долішньої межі рядка.

Грецька **Ψ** (псі) схожа до сучасної рукописної, вигнута щогла виходить за межі рядка з обох сторін і має в долішній частині заокруглення вліво, а посередині цієї лінії з однієї точки виходять дві скісних лінії в праву та в ліву сторони до горішньої межі рядка, утворюючи гострі кути.

Грецька літера **ξ** (ксі) у Климентія Зіновієва така сама, як і сучасна буква грецького алфавіту, щоправда, обернена у зворотний бік.

Грецька графема **ν** (іжиця) в почерку автора також подібна до сучасної, але відрізняється тим, що з правого боку в горішній частині лінія трохи загнута вниз.

2.2.2. Надрядкові знаки

Текст рукопису Климентія Зіновієва рясніє численними й різноманітними *надрядковими знаками*. Автор активно використовував винесені над рядок літери, знаки скорочення, придиху, наголосу.

У досліджуваній пам'ятці використаний, звичний на той час, орфографічний прийом скорочення слів за допомогою титл, пропускання букв, винесення літер над рядок та лігатурами.

Титла у рукописі Зіновієва мають різні накреслення, зокрема зафіксовано:

– титло у формі горизонтальної хвилястої лінії, яка з правого боку загнута догори, а з лівого — донизу;

– титло у формі дуги, використовуване під час винесення літери в надрядковий простір;

– титло, схоже на малесеньку цифру два (²), розміщене над словами з пропущеними буквами.

Зі скороченням автор пише передусім богослужбову, сакральну лексику. Відомо, що практика такого написання сягає найдавніших часів, проте над словами з пропущеними буквами тоді обов'язково ставили титла, чого не можна сказати про тексти віршів Климентія Зіновієва.

Слова на позначення понять із релігійної сфери майже завжди пишуться з титлом (*б̄га* (18 зв.), *б̄ж̄є* (19), *д̄ӣи* (24), *І̄ссо̀во* (28 зв.), *н̄ша* (104 зв.), *м̄тери* (106 зв.), хоч деякі — без нього (*г(с)ди* (70, 72 зв.), *мл(с)ть* (17), *вл(д)ки* (106 зв.), *сп(с)ніа* (107)).

Трапляються випадки, коли однакові лексеми написані і з титлом, і без нього: *Хр(с)тос̄ь*, *Х̄с* (30 зв.), *в(ъ) н̄б̄ѣ* (19), *н̄б(с)ныє* (198), *б̄л̄гослови(в)* (24), *бл(с)вля'ють̄* (106).

У надрядковому просторі тексту аналізованої пам'ятки засвідчені діакритичні знаки словесного наголосу *оксія* та *варія*. Оксія — риска з нахилом управо (´) — за традицією повинна ставитися на голосному першого складу, та в рукописі Зіновієва вона зафіксована і в середині слова, і в кінцевому складі, якщо він закінчується на приголосний: *ко̀ждьи*, *кравца̀хъ* (132 зв.), *то̀му̀же* (196). Варія — нахилена вліво риска (˘) ставилася на кінцевому складі, який закінчувався на голосний і був, звичайно, наголошений: *прет̀* (195 зв.), *кто̀* (195), *нѐ лиш̄и* (132 зв.). Найчастіше в рукописі трапляється оксія.

Такий самий принцип позначення словесного наголосу наявний в острозькому (арк. № 27) та луцькому типах письма (арк. № 44), зразки яких представлені у палеографічній праці «К истории южнорусского письма» І. Каманіна [124, арк. 27, 44].

Послідовним у досліджуваній пам'ятці є вживання *камори* — дужечки з опущеними донизу кінцями (ˆ). Камора найчастіше стояла над голосними, що починають слово, над буквами *і, и, а, о, ѿ, я* та в сполучниках *и, а*: *і́ на̀сь* (4), *а̀ле* (9 зв.), *і̀з(ъ) плачѣ́мъ* (16 зв.), *о̀лѣ́(и)ника́(мъ)* (135), *о̀горо́(д)ники* (143 зв.),

якъ (145), *â o(н) тобѣ* (145). Цей діакритичний знак вживається також в односкладових словах з наголошеним [о]: *тô* (142), *âбô* (312).

Досить поширеним у скорописному письмі Климентія Зіновієва є знак придишу — *дасія*, яка своїм накресленням подібна до сучасного апострофа (’), її автор ставить у тих самих позиціях, що і камору, — над початковими літерами *і, и, а, о, у, ѡ, я, ю*: *ѡз(ъ)выкль* (6 зв.), *ѡсобъ* (9 зв.), *ôсобную* (10 зв.), *ѡли* (46), *ѡкрашѡют* (46 зв.), *якъ* (46), *южъ* (297). *â иного* (321), У заголовках віршів зафіксовано переважно дасію. Часто камора і дасія стоять у парі з оксією: *âще* (6), *ѡныѣ* (25 зв.), *ѡменно* (109 зв.), *ѡногда* (138 зв.), *ѡзрѡит* (286), *ѡа(мъ)* (138 зв.).

Аналогічне накреслення дасії в згаданій позиції ми зафіксовано і у варіантах луцького (арк. № 44) та острозького (арк. № 26) скорописного письма, натомість у київському почерку цей діакритичний знак позначений грубою крапкою (арк. № 28) [124: арк. 26, 28, 44].

Над буквою *ѣ*, що є початковою у слові або стоїть після голосного, автор здебільшого надписує камору, які могли позначати йотацію звука [е], хоча спорадично відзначені приклади і без цих нарядкових знаків: *ѣдно* (128), *ѣго* (180 зв.), *ѣго* (6, 149 зв.), *ѣщѣ* (108), *ѣго* (108 зв.), *ѣсли* (180).

До числа нарядкових знаків, засвідчених у тексті аналізованої пам’ятки, належить *паєрок* (подібний до невеличкої латинської літери *s*), який вживався на місці літери *и*, що позначала звук [й] після голосного та в середині слова на місці зредукованого *ѣ*.

2.2.3. Літери, винесені в нарядковий простір

Деякі нарядкові літери, що їх використовує автор, пишуться так, як відповідні рядкові, інші — трохи інакше.

Виносна буква *с* передається крапкою з дуговим титлом над нею, вигнутим догори.

Нарядкова літера *ѡ* позначена грецькою *ѡ* (тетою), як і рядкова, і має зверху дугове титло.

Надрядкова графема *z* зображена вигнутим догори дуговим титлом із заокругленням досередини з лівого боку.

Виносна *p* завжди лежить горизонтально над рядком, її голівка розміщена зліва, розкрита догори, а справа горизонтальна лінія часто загнута донизу. Горизонталь виносної *p* може бути зв'язана з рядковими буквами, наприклад, слугувати перекладиною для вертикальних щогл графем *m* і *n*.

Надрядкова буква *m* пишеться так: у горішній частині рядка вигнута вліво вертикаль піднімається вгору й утворює петлю, перетинаючи вертикальну лінію справа наліво, а потім невеликою дугою опускається до горішньої межі рядка.

Виносна літера *k* аналогічна у написанні до сучасної маленької рукописної *k*.

Надрядкова *z* накресленням нагадує сучасну велику буква *Z*, нахилену вліво, верхня лінія якої продовжена і перекреслена посередині маленькою рисою.

Виносна *ж* має два варіанти накреслення. Вона зображена як друкована сучасна буква *ж*, що має інколи загострення або заокруглення на кінцях. Часто ця графема пишеться як цифра *8*, горизонтально розташована, у ній кінцева лінія в накресленні пересікає початкову лінію і піднімається догори, а потім опускається вертикально донизу через точку перетину ліній і тоді заокруглюється вправо.

Надрядкова *m* накресленням повторює рядкову, але ця буква інколи має вгорі дугоподібне титло, що з'єднане з рядковою літерою, над якою написана надрядкова. До надрядкової *m* з дуговим титлом може бути дописана виносна буква *ь*.

Виносну літеру *d* послідовно зображено у формі трикутника, основа якого підкреслена широкою горизонтальною лінією, що з обох сторін виходить за межі трикутника.

Надрядкова буква *l* пишеться з дуговим титлом вгорі, вона складається з двох ліній, що утворюють гострий кут, знизу лінія справа може бути із заокругленням, спрямованим догори.

Літера **й**, винесена в нарядковий простір, зображена у формі паєрка або двох горизонтально розміщених паралельних рисок (=). Ці риски також трапляються вертикально поставлені, проте з незначним нахилом вправо

Накреслення виносної **н** — дві вертикальні паралельні лінії, перекреслені посередині горизонтальною лінією, яка виходить за межі цих двох вертикальних паралелей та іноді має заокруглення з правого боку догори або донизу. Над цією виносною буквою інколи автор пише дугоподібне титло або допасовує літеру **ь**, верхнє заокруглення якої слугує титлом над графемою **н**.

Зображення нарядкової літери **ч** передається дуговим титлом, що заокруглюється з лівого боку досередини та має крапку у цьому заокругленні. Інший варіант позначення цієї графеми схожий на маленьку літеру **у**, від долішнього кінця якої спрямоване догори дугоподібне титло.

Виносну букву **х** автор пише як і рядкову, а часом зв'язує її з рядковою літерою і нахилиє вліво, кінці ліній із правого боку з'єднані.

Нарядкова графема **ц** зображена у формі двох вертикальних ліній, які підкреслені в долішній частині букви горизонтальною лінією, що виходить з обох боків за межі вертикалей, а справа заокруглюється догори.

Виносна літера **ь** позначалася так: дві вертикальні лінії, з'єднані між собою внизу під гострим кутом. Інший варіант схожий на маленьку сучасну друковану літеру (**у**). Спорадично зафіксовано написання виносної букви **ь** у формі паєрка. Нарядкова **ь** могла писатися як рядкова, якщо вона сполучалася з іншою буквою, винесеною в нарядковий простір.

Нарядкові **б, ш, щ** дублюють свої рядкові варіанти.

За нашими спостереженнями, автор проставляв титла не над усіма нарядковими графемами, а лише над буквами: **в, л, м, н, с, ч, ш, щ**. Над виносними буквами **б, г, д, й, ж, з, к, р, т, х, ц, ь** титла не використовувалися.

Одним із орфографічних прийомів скорочення слів є *написання лігатур*. У віршованих текстах Климентія Зіновієва вони практично відсутні. Наявна лише лігатура **ст**, яка здебільшого використовується тоді, коли буква **с** виноситься над рядком і записується у вигляді крапки з титлом над нею. Власне, це титло і слугує початком для букви **т**, що своїм зображенням

нагадує сучасну рукописну маленьку літеру **ч**. Тому лігатура **см** нагадує букву **ч** з петлею в горішній частині, з дуговою горизонтальною лінією та крапкою під нею.

На початку речення у заголовках деяких віршів у прийменниках та префіксах, написаних півустановом, використовується лігатура **ом**, яка зображена традиційно: в основі літера **о**, а над нею друкована маленька **т**.

Заслужують на увагу численні *розділові знаки*, що засвідчені у віршованих текстах Климентія Зіновієва. Цікаво, що в документах актових книг Кременецьких судів XVI ст. розділових знаків немає взагалі [330, с. 197].

Серед пунктуаційних знаків автор використовує крапку, кому, двокрапку та крапку з комою. Крапка, як правило, стоїть у кінці рядка, після якого наступний рядок починається з великої букви. Заголовки віршів у кінці також містять крапку. Розділові знаки в кінці рядків загалом проставлені за певною схемою: у кінці першого рядка двокрапка, другий рядок починається з маленької букви і закінчується крапкою, наступний рядок пишеться вже з великої літери, і в кінці ставиться знову двокрапка, а в новому рядку аналогічно крапка і т.д.:

И га(ф)арство честное рѣмѣсло на свѣтѣ:

и имъ бо даль бѣгъ рѣчи му(д)рыѣ умѣти.

И хочы оні и цеху у себѣ не мають:

а поважные штуки до це(р)кве(и) зрѣблюють. (135).

Двокрапку Климентій ставить і в середині рядка, як і крапку з комою (її письменник використовує зрідка), та кому.

Пунктуаційні знаки, як можна припускати, розставлені інтуїтивно у виправданих для автора позиціях, серед цих розділових знаків трапляються й такі, що відповідають нормам сучасної пунктуації. Наприклад, у складнопідрядних реченнях зафіксовано коми: *И тыѣ выточую(т) те(р)ткы, що пѣрець тру(т) (131); и слушно чини(т) то(и), хто кие(м) затынаѣ(т) (145); Бо іны(и) мови(т), же зписменны(х) все зло бываѣтъ (161 зв.); и мы́ нѣна(д)сяде(м)са, еслі тоѣ сотвори(мъ) (181), Ω міндзахъ, або тежъ ѿ ми(н)дзърня(х), где грѣши робя(т) (320 зв.).*

У середині рядка численні коми перед протиставними сполучниками: *нѣто(к)мо оні самы́, але їхъ и дѣти.* (149 зв.); *и зы́чити и(м) до(л)зи(х) лѣтъ, а пото(м) нѣа.* (124).

Між однорідними членами речення також подекуди проставлено розділові знаки: *и смє(р)тную ко(н)чину́, и сѹдь памя́ти* (312).

Ми зауважили таку особливість: якщо письменник не поміщає слово в кінці рядка, то він переносить його в наступний рядок, ставлячи знак переносу у формі двох маленьких горизонтальних ліній = (як математичне ‘дорівнює’).

У тексті пам’ятки Климентій Зіновійв часто використовує квадратні дужки, у яких вписує певні слова та словосполучення, що стосуються змісту віршів. Деколи автор проставляє двокрапки в межах цих квадратних дужок перед і після написаного: [*крóмѣ трéтіяго:*] (184). Деякі слова взято в круглі дужки (арк. 35, 61, 109, 190 зв., 272 зв., 312 зв.).

2.3. Індивідуальні особливості скоропису Климентія Зіновієва крізь призму здобутків української палеографії

Про навчання Климентія Зіновієва нічого не відомо, лише в одному з віршів ми дізнаємося, що автор займався писарською справою і добре обізнаний з типовими труднощами цієї професії: *«За що треба вѣмъ всякихъ писарє(и) хвали́ти: и сє(и) вѣршописъ мѣтъ к писаря(м) го(р)ливо(ст): бо и са(мъ) ты(м) бы(л), знає(т) тую долегли́во(ст)»* [132, с. 303 зв.]. Зрозуміло, що перед писарською практикою він мусив закінчити якусь школу, бо з великим жалем і співчуттям говорить про школярів [132, с. 180–180 зв.].

В. Перетц вважає, що освіта у Климентія «цілком старосвітська», у його віршах «нема жодної прикмети правдивого літератора, духовного письменника», у поезіях «нема слідів його начитаності», обізнаності «з літературними діячами XVII віку» [272, с. 43–44]. Такі висновки нашттовхують на думку, що освіта Климентія Зіновієва обмежувалася виключно засвоєнням тогочасної писарської традиції.

Однак існує також інше міркування стосовно освіти ієромонаха: Климентій навчався у «дяківській школі, а потім, імовірно, у Києво-Могилянській колегії» [138, с. 16; 323, с. 488].

Цікавим є погляд В. Колосової, яка припускає, що Климентій Зіновійв навчався не лише в дяківській школі, адже мав добрі знання, теоретичні і практичні, законів силабічного віршування. Він мусив добре знати латину, якою були написані підручники поезії — т. зв. поетики, отже, міг також навчатися у латинській школі. Автор віршів «досконало володів польською мовою, бо вільно наводить у творах польські прислів'я, вирази». Його поезії свідчать про високий рівень начитаності письменника, хорошу обізнаність із церковною та старосвітською літературою [137, с. 25–27].

Специфіка письма Климентія Зіновієва, враховуючи досягнення української палеографії, дасть змогу говорити про освітній осередок, у якому навчався і формувався письменник як особистість.

Почерк автора віршів хоч і типовий для цього часу, проте захуває у собі залишки традицій шкіл письма минулого і відбиває не лише культурне тло тогочасної України, але й певною мірою писемну традицію братських шкіл.

Щоправда, говорити про школи письма у той час, коли жив поет, — кінець XVII — початок XVIII ст. — можна тільки умовно, адже чіткого розмежування вже не було. Як відомо, після періоду Хмельниччини окремі накреслення літер, що виразно характеризували ту чи іншу школу, почали проникати з одного письма в інше, тому в писемних зразках уже трапляються кілька варіантів накреслень однієї і тієї самої графеми. Однак є всі підстави припускати, що навіть у той час, у кінці XVII ст., рукописні пам'ятки все ж таки містили у своїй основі залишки традицій письма, що в минулому сформувалися в окремих школах скоропису. На цю основу лише наверхтовувалися поодинокі накреслення літер, виплекані в скрипторіях, що підпорядковувалися, скажімо, іншим школам письма.

I. Каманін вважав помилковою думку, «що з початком панування в той чи інший період нового почерку відразу зникає попередній: навпаки, старі писарі довго продовжували ще писати своїм давнім почерком» [124, с. 18].

Важливо те, що цей дослідник умовно поділив історію розвитку скоропису на чотири періоди, серед яких третій період позначений потужним впливом шкіл письма на Правобережжі до другої половини XVII ст., а на Лівобережжі — до половини XVIII ст. Після цього на правому березі остаточно встановився єдиний польський вплив, а на лівому — північноруський [124, с. 7]. Це підтверджує гіпотезу про те, що письмо Климентія Зіновієва у своїй основі має тісний зв'язок із певною школою письма, адже в той час, коли жив письменник школи мали вплив на характер скоропису. «Взагалі, писарі однієї школи писали графічно однаково, навіть в цілому однаковими начерками літер. Проте в почерку кожного було дещо особисте» [263, с. 24].

В. Передрієнко під час аналізу мови актових книг Лівобережної України зазначив, що скорописне письмо цих офіційно-ділових документів першої чверті XVIII ст. зберігає характер письма, властивий ще другій половині XVII ст. [269, с. 9; пор. також: 263, с. 66]. На підставі графічних

спостережень львівського письма XVI–XVII ст. П. Захарчишина ствердила, «що рисунки літер форму міняли повільно» [116, с. 191].

Проаналізувавши почерк Климентія Зіновієва, що його фіксує оригінал рукопису письменника, порівнюємо способи накреслення літер у досліджуваній пам'ятці зі зразками почерків, що репрезентують скорописні традиції окремих братських шкіл; фотокопії цих текстів представлені в праці І. Каманіна [124], яка, за словами В. Панашенко, «не втратила [...] наукового значення і практичного використання» і в ХХ ст. [263, с. 9].

У скорописному письмі Климентія переважають риси волинської школи письма: особливе написання літери **б** з основою — трикутником та спрямованою догори вигнутою вліво лінією, окрім того, скоропис цієї школи характеризується буквами значної ширини, чіткими, рівними, гострими у своїх накресленнях [124, с. 14–15].

Щоправда, луцький варіант літери **б** дещо відрізняється від острозького, зокрема в написанні горішньої вигнутої лінії, крім цього, графема **з** у луцькому письмі мала особливе накреслення: її так само прикрашав спрямований догори вигин. За словами І. Каманіна, «ці особливості луцьке письмо виробило в другій половині XVII ст. незадовго до свого зникнення і цілковитої заміни польським почерком» [124, с. 15]. Аналогічне написання цих двох літер послідовно наявна в письмі Климентія Зіновієва.

П. Захарчишина, аналізуючи львівське письмо XVI–XVII ст., висловила думку, що кожна школа письма «мала свій стиль, що відрізняв письмо однієї школи від другої», проте тогочасне письмо має чимало й спільних рис [116, с. 193]. Ми порівняли написання графом Климентія Зіновієва з особливостями накреслень львівської школи. У письмі львівської школи та скоропису Климентія дуже подібними є накреслення таких букв: великої літери **в**, що вживалася на початку рядків та слів, **к**, **н**, **с**, **ф** у формі відповідної латинської та грецької букви, **х**, **ш**, **ю** [116, с. 191–193]. Таке написання властиве й волинському типу письма. У львівському скорописі виносились над рядками **д**, **ж**, **й**, **к**, **л**, **м**, **н**, **р**, **с**, **у**, **х**, **в**, **т**, **ш**, **ц** [116, с. 193], натомість в письмі Климентія Зіновієва їх більше, до названих букв додаються ще **з**, **ч**, **ь**, **б**, **щ**.

Проаналізований вище комплекс знаків та літер, винесених у надрядковий простір у тексті досліджуваної пам'ятки, в основному також представлений у почерку волинської школи письма.

Скорописному письму Климентія властиві окремі накреслення київської школи, що можна вважати закономірним після періоду Хмельниччини: це передусім написання *v* (тети) у значенні літери *v*, що пізніше розповсюдилося на інші типи почерків, та латинське написання букви *m*, хоча паралельно Климентій використовує і звичайне накреслення цих літер, характерне для волинської школи письма [124, с. 14]. І. Каманін звернув увагу на те, що характер письма під впливом традицій національної культури змінюється доволі повільно, натомість зовнішні риси, привнесені з чужої культури, різко вживаються в письмі, доповнюючи його особливостями, яких раніше не було [124, с. 6].

Варіант написання *v* в почерку Климентія Зіновієва радше подібний до чигиринського зразка цієї букви. Літера *жс* в рукописі також накреслена на чигиринський лад. За спостереженнями І. Каманіна, таке накреслення *v* та *жс* фіксується у волинському письмі лише від половини XVII ст. [124, с. 16].

Зауважимо, що, виокремлюючи зразки почерків волинської школи письма на підставі згаданої праці, ми відзначили позначення *v* на чигиринський лад у луцькому, володимирському та крем'янецькому типах письма.

Отже, враховуючи перевагу специфічних накреслень, можна припускати, що територією, де Климентій Зіновійв здобував освіту, була Волинь. Він міг учитися в Луцьку, де існував єпископат, при якому була школа. Із віршів відомо, що спочатку Климентій був священиком, який овдовів, а згодом постригся в ченці. Не виключено, що він навчався в палестрі, тобто школі при адміністративному осередку, де навчали латинської мови для канцелярських потреб [124, с. 12].

Графіку скоропису Климентія Зіновієва можна порівнювати із написаннями в «Граматичі словенській» І. Ужевича, де виразно представлено скорописне письмо першої половини XVII ст. [321]. Між цими працями існує

невеликий часовий відрізок, і «Грамати́ка» І. Ужевича може висвітлювати скорописну традицію однієї із братських шкіл в часи їх кристалізації.

Слід відзначити, що В. Німчук стверджував, що ця пам'ятка відбиває в основному волинсько-поліські діалектні риси [224, с. 197]. Окремі волинські діалектні особливості, хоч і рідкісні, фіксуємо також у віршах Климентія, що може підтверджувати стосунок автора до території Луцька і його околиць.

Але найбільшою мірою нас зацікавив скорописний почерк І. Ужевича, який візуально рідниться з почерком Климентія Зіновієва своїм острозьким характером скоропису, зокрема частим накресленням літери **б** з трикутником. Письмо І. Ужевича добре представляє острозьку скорописну традицію свого часу: послідовне накреслення букв **б**, **р** з гострими кутами та **в** калачиком, це письмо «вирізняється чіткістю, рівністю своїх букв і красою в їх простоті; із цього можна зробити висновок, що чистописання в школі було одним з основних предметів навчання» [124, с. 14]. Не виключено, що він міг навчатися в Острозькій академії.

Цікаво, що в «Граматиці» І. Ужевича наявний чигиринський варіант накреслення літери **ж** та **в**. Іван Ужевич, високоосвічена та інтелігентна людина свого часу, був добре обізнаний з традиціями тогочасних шкіл, адже його праця стосується першої половини XVII ст., коли школи письма переживали свій розквіт.

У «Граматиці» І. Ужевича також містяться різні варіанти накреслення літер задля досконалого розуміння слов'янських рукописів, способи написання цих графем репрезентують в основному волинську школу письма. Більшість варіантів накреслень літер, представлені в праці І. Ужевича, властиві й почеркові Климентія Зіновієва.

Тип письма Климентія ближчий радше до луцького різновиду скоропису. Гіпотеза про можливість навчання письменника у Києво-Могилянській колегії може підтверджуватися накресленням грецької **ν** (тети) у значенні **в**, а також **т** у значенні **м**. Як відомо, написання **ν** поширилося на значній території України, а **т** — на її правобережних землях після бойових дій Хмельницького та його наступників. Написання латинської **т** зафіксовано в крем'янецькому письмі, яке споріднене з луцьким.

Палеографічне дослідження скорописного письма Климентія Зіновієва дає підстави для припущень, що поет вчився в Луцьку, найімовірніше, у школі при єпископаті, при цьому був обізнаний із писемними здобутками Острозької академії. На волинське письмо Климентія накладалися поодинокі риси київського та чигиринського (козацького) скоропису [124, с. 16].

2.4. Орфографічні риси рукописної збірки Климентія Зіновієва

Окремі правописні особливості рукопису Климентія Зіновієва вже були предметом аналізу І. Чепіги. Дослідниця, зокрема, звернула увагу на вживання **ѣ** та **ѣ̣**, надрядкових літер, позначення пом'якшеності попереднього приголосного перед **о**, використання кількох варіантів букв у передачі одного звуку [пор.: 138, с. 17].

Звук [а] позначається у збірці Климентія Зіновієва буквою **а** на початку слів, після твердих приголосних, шиплячих та часто після **р** і **ц**, щоб передати їх твердість: *аки* (5), *маѣт(ѣ)* (270), *мѣ(с)ца* (273 зв.), *бура* (273 зв.), *в рѣча(х)* (279).

Йотований звук [а] відтворений літерами **я** та **ѣ** на початку слова, після голосного та **ѣ̣**: *такаѣ* (31 зв.), *на весел(ѣ)я(х)* (81), *яко(и)* (117), *весѣлія(х)* (190), *збѣж(ѣ)ѣ* (278). Буква **ѣ** вживається лише в кінці слова, тому написання з **я** переважають у тексті. Ці графеми передають також м'якість попереднього приголосного: *зхотя'тъ* (110 зв.), *вса* (158 зв). Відомо, що написання літери **я** після м'яких приголосних почало закріплюватися від середини XVI ст. у ділових пам'ятках [42, с. 154].

Іноді автор сплутує букву **ѣ** з **ѣ̣**: *здоров(ѣ)ѣ* (166, 181), *здоровѣѣ* (84, 93 зв.).

Звук [е] після приголосних та на початку слова позначається буквою **ѣ̣**: *ремѣсло* (135), *Екклесіастѣ(с)* (49). «Буква **ѣ̣** в позиції на початку слів та після голосних властива саме рукописним пам'яткам. Вона фіксується одинично з кінця XV ст., набуваючи значного поширення тільки з початку XVII ст.» [41, с. 13].

Йотований звук [ɛ] передається тією ж літерою на початку слів та після голосних: *едѣна* (12 зв.), *тоε* (30), *такіε* (115 зв.), *Егѣптѣ* (147 зв.).

Середньопередній звук [и] позначається буквами **ы** та **и** після приголосних, дуже часто ці дві графеми сплутуються в тому самому слові: *поклынаε(т)* (149), *міла* (279), *мыло(м)* (279).

Цікавим є те, що Климентій Зіновійв у позиції після шиплячих **ж** і **ш** паралельно вживає літери **ы** та **и**, натомість після **ч** пише лише **и**: *жыву(т)* (278 зв.), *живуть* (282), *грошы* (278), *грѣшѣти* (287), *чинѣти* (283зв.), *чисто* (284 зв.).

Аналогічно після гортанного [г] та задньоязикового [к] автор послідовно вживає букву **и**, а після задньоязикового [х] літера **и** сплутується з **ы**: *книги* (114 зв.), *многимъ* (283), *таки(х)* (282 зв.), *вся'ки(м)* (273), *порохы'* (276), *ты'хы(и)* (282 зв.).

Букву **ы** автор рукопису послідовно вживає після **ц**: *че(р)ницы* (272 зв.), *працы* (274 зв.).

Графема **ы** чергується з **ѣ** у словах *тѣхъ* (11, 13 зв.), *тѣмъ* (4 зв.), *ты(м)* (19 зв.), *ты(х)* (29 зв., 31), *оны(х)* (44), *ѡнѣхъ* (319).

Звук [і] на початку слова передається буквами **і** та **и**: *идучи*, *іду(т)* (37), *и(х)* (81 зв.), *исхочетъ* (115), *іных* (120 зв.), *иго(л)ка* (132 зв.), *із(ъ)траѣта* (158 зв.), *іхъ* (160), *исхо(д)*, *ісхо(д)* (296 зв.).

Графему **ї** — /i/ Климентій Зіновійв послідовно пише перед [й] або перед буквами на позначення [й] з голосним, хоча в цій позиції на місці **ї** часто пишеться **и** та **ы**: *жіε(т)* (116), *жііε(т)* (143), *хорошыε кубки* (130 зв.), *хорошіε тхорѣ* (147 зв.), *которы(и) поступаε(т)* (155), *драгіε кореніε* (160), *прія'ю добръ* (162 зв.), *сіε прошеніε* (195), *великіε грѣхі* (273), *ты'хы(и) цεεε(л)ник(ъ)* (282 зв.), *мы(с)ли злыε* (287), *сія'ε* (297 зв.), *долги(и) костε(р)* (275). Найчастіше **ї** сплутується з **и** у закінченнях прикметників називного відмінка однини та множини після літер **г** і **к**: *тя(ж)кіε ско(р)би* (273), *судна великіε, морскіε* (285 зв.), *многіи лѣта* (14 зв.), *многіи жєны* (88), *убѡги(и) члкъ* (301 зв.). Як слушно зауважила Л. Гнатенко, «з початку XV ст. і до середини цього століття писарі відходять від традиції і майже послідовно за середньоболгарською нормою» перед голосним та [й] вживають букву **ї**, а з

середини XV ст. повертаються знову до давньоукраїнської традиції написання літери **и** у цій позиції, яка закріплюється в XVI ст. [41, с. 19].

М'якість попереднього приголосного перед **о** позначає літера **і**: *ліоду* (23 зв.), *маліованъ* (135 зв.), *ліохы* (321) [пор.: 138, с. 17].

Графема **ѣ** вживається після приголосних значною мірою на місці етимологічного ***ě** у наголошених і ненаголошених складах: *бѣду* (5), *дѣти* (271), *грѣ(х)* (272), *грѣха* (273 зв.), *сѣно* (276), *дѣло* (277). Традиційний правопис великою мірою перешкоджав закріпленню в літературному вжитку тих фонетичних явищ, які мали живомовне походження [29, с. 257; 18, с. 37]. В. Мойсієнко, аналізуючи актові книги XVI–XVII ст., відзначив, що в середньополіських та західнополіських актових книгах чисельно переважають написання «літери **ѣ** відповідно до ***ě**», а от «писарі-волиняки букву **ѣ** вживали однозначно частіше» [189, с. 129].

Етимологічний ***ě**, позначуваний літерою **ѣ**, доволі часто на сторінках рукопису в наголошеній позиції сплутується з **и** та **ѣ**: *всѣ* (10зв.), *вси* (24), *всѣм* (8 зв.), *всемъ* (59), *человѣкъ* (18 зв.), *чловекъ* (35 зв.), *Андре(и)* (272 зв.); а в ненаголошеній позиції **ѣ** найчастіше замінюється буквою **ѣ**: *в дѣлѣ* (79), *в дѣла(х)* (185), *в дела(х)* (185). Сплутування цієї графеми з іншими голосними має фонетичну природу: літера **ѣ** у наголошених складах, імовірно, передавала дифтонгічну звукосполуку [ie], а в ненаголошених — звук [e]. За словами Л. Гнатенко, «такі написання не були нормою загального правописного узусу, а відбивали окремі фонетичні та морфологічні особливості говорів староукраїнської мови» [41, с. 18].

Йотований звук [i] на початку слова та на межі значущих частин слова передається у пам'ятці графемою **ѣ**: *ѣдучи(х)* (37), *ѣзди(т)* (115), *в поѣзда(х)* (158 зв.).

Буква **и**, яка стояла в позиції після голосного і самостійно утворювала склад, також позначала йотований звук [i] у середині слова: *моихъ* (145 зв.) *розмаітыѣ* (125 зв.). У кінці слова **и** передавала йотований [i], якщо над цією літерою стояв діакритичний знак у формі маленької риски та крапки під нею: *посыла(и)* *такіи* *смѣ(р)ти* *басу(р)ма́номъ*: *а конче(н)а* *дóбріи*, *дава(и)* *хр(с)тіяномъ* (13 зв.), *і поясы* *дѣлаю(т)* *срѣбрныѣ* *му(д)рїи* (46 зв.), *бо* *мнóгїи*

прислови(и) таки(х) зажывають (145), *тѣла свои пре(д) всѣми обнажають, і ми(р)скимъ годило(б) са ѓи не вжывати* (165). В. Передрієнко зазначив, що літера **и** «з надрядковими знаками (крапкою і дужкою над нею), що вказували на йотованість вимови», послідовно вживалася у різних позиціях слова в пам'ятках XVIII ст. [269, с. 15].

На початку слова графема **ѣ** може замінюватися на літеру **я** в особових формах дієслова **ѣсти**: *ядятъ* (25, 147 зв., 222), *поядають* (86), *я(ст)* (93 зв.), *ѣсти* (115), *ѣсти* (138, 277), *ѣст(ъ)са* (181, 266), *ясти* (186 зв., 222), *ѣлі* (291 зв.). Як відомо, дієслівні форми з початковою графемою **я** успадковані зі старослов'янської мови [88: 2, с. 325].

Звук [о] передається літерами **ω** та **о**, при цьому **ω** найчастіше вживалася на початку слів, у прийменниках та префіксах: *ω ωшуканцахъ* (42 зв.), *ωт бѣга* (102 зв.), *ωт кого* (108), *ω гончаря'хъ* (109), *му(д)ро* (291 зв.), *которого* (294 зв.), *ωградѹ* (296), *ωнѣхъ* (319), хоча трапляється і паралельне написання обох літер в тому самому слові: *олтарѹ*, *олтара* (169 зв.) [пор.: 138, с. 17].

На використання **ω** переважно на початку слів вказував П. Тимошенко, досліджуючи мову описів українських замків 1552 р. [317, с. 394].

Традиція написання літери **ω** на початку слова та в прийменниках **ω**, **ωт** збережена також і в кінці XVIII ст., про що свідчить аналіз пам'ятки «Книжица для господарства», який здійснив Д. Гринчишин [67, с. 465].

Графема **у**, диграф **оу** та його лігатура **ѣ** використовуються на позначення звука [у]: *всяку премудро(ст)* (109), *буде(мъ)* (295), *идѣчи* (132 зв.), *дорѣѣ* (132 зв.), *полѣчити* (196), Зауважмо, що буквосполука **оу** вживається тільки на початку слова: *оужѣ* (199), *оуповаю* (295 зв.).

Для передавання [у] після [й] автор використовував букву **ю**: *всякую* (36), *мате(р)ю* (96 зв.), *желаютъ* (141).

Звук [й] мав три варіанти позначення: буквою **и** з діакритичним знаком (спіритусом), яку використовуємо до сьогодні (*готѹвой*, *хр(с)товой* (196), *новособрѣвшійса* (200), [й] у формі паєрка, винесеного над рядком, та [й] як дві лежачі паралельні риски в надрядковому просторі. Позначення звука [й] та йотованого [і] важливе у визначенні граматичних категорій прикметника та

займенника. З усіх наведених графічних відповідників цього звука в скорописному письмі Климентія Зіновієва переважає написання ламаної лінії над рядком, яка нагадує паєрок.

Звук [й] у формі паєрка послідовно засвідчуємо в зразках письма луцької школи (арк. 44) [124, арк. 44]. Використання паєрка для графічного позначення звука [й] спостеріг і П. Тимошенко в описі українських замків XVI ст. із поліської території [317, с. 394].

Літери **ѣ** та **ь** у віршованих текстах Зіновієва передавали виключно твердість та м'якість попереднього приголосного, до того ж у пам'ятці послідовно засвідчений **ѣ**, а **ь** зафіксований лише в низці слів: *конець* (8 зв.), *смерть* (9, 10, 13), *огнь* (175), *вднь* (273 зв.). За тогочасною традицією автор вживав **ь** після приголосних у прийменниках, префіксах та в кінці слова: *зѣѣст(ь)* (142 зв.), *желáеть* (167 зв.), *в(ь)мѣсто* (175 зв.), *з(ь) бѣго(м)* (177 зв.). Часто автор уживав **ь** на межі основи слова та закінчення перед йотованим голосним, що засвідчувало його роздільну вимову: *здорóвъє* (84, 86, 93 зв.). Таку графічну особливість відзначили й дослідники пам'яток ділового письменства [180, с. 11; 186, с. 9].

Цікаві думки щодо написання **ь** в актових книгах XVII ст. з Волині та Наддніпрянщини висловили В. Німчук та К. Симонова: ця літера вживається «переважно на позначення кінця складу», отож, як припускають дослідники, «деякі писарі середини XVII ст. ще не навчалися письму за «Граматиною» М. Смотрицького [...], який рекомендував уживати **ѣ**, **ь** тільки в кінці слів на позначення відповідно твердості й м'якості приголосного» [223, с. 17–18], чого не можна сказати про правопис віршів Климентія Зіновієва, який це правило послідовно застосовує.

Серед графічних відповідників приголосних звуків поширена дублетність літер, зокрема, окремі кириличні графеми замінюються відповідними латинськими та грецькими буквами.

Звук **в** передається кириличною літерою **ѣ** та грецькою **υ** (тетою), причому **υ** здебільшого вживається у середині слів, а **ѣ** на початку слів та у заголовках віршів: *всѣ(м)*, *ω кравцáхъ*, *своѣ*, *кравѣцѣ* (132 зв.).

Букву *v* (іжиця) засвідчено переважно в грецьких словах. Ця графема могла передавати приголосний [ʎ], а також голосні [и] та [і]: *кpvстале(x)* (6), *ев(г)листу* (19), *Єv(ъ)вы* (109), *Єvнтѣ* (147 зв.), *Лv(m)ргію* (152 зв.), *ев(г)лского* (156) [пор: 41, с. 16–17]. Така орфографічна особливість притаманна й Пересопницькому Євангелію [43, с. 63].

Літери *г*, *g*, *кг* позначали у віршованих текстах проривний звук [г]: *гды* (110 зв., 128), *кгды* (103, 106 зв.), *гды* (113 зв., 126) [пор.: 138, с. 17].

Для передавання звука [з] використано букви *з*, *z*, *s*. Графемами *z* та *s* зафіксовано здебільшого на початку слів: *сѣръ* (27), *за* (32), *сѣнцу* (50 зв.), *зачимъ*, *сѣре(u)* (137), [пор.: 138, с. 17].

Сполучення трапляється *жд* на місці *жс*: *тако(ж)де* (71 зв.), *одежду* (71 зв.), *дѣторо(ж)дени(u)* (85), *ра(ж)даюцы(x)*, *кождого* (88). У віршованих текстах можна натрапити і на подвійне написання того самого слова: *раждають* (79), *рожajúть* (271).

Спорадично початкову літеру *к* вжито замість *х* у словах *кто́* (157), *кто* (133 зв., 137).

Буквосполуки *сц* та *ст* автор вживає замість давнього *стц*: *мѣсца*, *мѣсцу* (26, 41, 143), *на мѣстѣ* — (*Loc. Sing.*) (11 зв., 177 зв., 185), *на мѣсцахъ* (191 зв.), *в мѣстѣхъ* — (*Loc. Plur.*) (124).

Зафіксовано диграф *гг* на позначення *нг* у словах *а̄г̄гломъ* (46), *а̄г̄гловъ* (197 зв.), хоч трапляється і написання *ангель* (272 зв.).

Епентетичний *л* рідко представлений після губних приголосних у дієслівних формах, переважають словоформи за його відсутністю: *робятъ* (275 зв., 278 зв., 279 зв., 284, 285 зв.), *роблять* (279), *зробляють* (275, 280).

Для передавання звука *м* Климентій Зіновійв використовував букви *м* та *т*: *тощно*, *невозто(ж)но* (109), *ремесни(к)* (132 зв.), *тому́же* (196).

Буква *ѡ* (ксі) на позначення звукоspолуки [кс] вживалася переважно в грецьких словах: *Алеѡа(н)дріи* (272 зв.).

Літера *Ѡ* (псі) передавала звукоspолуку [пс] у словах: *Ѡа'* (39), *Ѡо'мъ* (42), *Ѡи'* (117 зв.).

Спорадично *ш*, а не *ч* використано на місці давніх звукоspолук **tj* **kt*: *дочку́* (45 зв.), *дщеры(u)* (93), *дщє(p)* (96 зв.), *нощи* (121 зв.), *вnochѣ* (271).

У пам'ятці часте **подвоєння** приголосних: *повінно(ст)*, *учінно(ст)* (26 зв.), *винны(мь)* (28), *каме(н)ные* (30), *поисти(н)нѣ* (33), *осуждѣнны(и)* (47 зв.), *писа(н)на* (48 зв.), *окказіи* (68 зв.), *сѣды(н)ные* (105 зв.), *неви(н)не* (168), *безчислѣнно* (176), *сѣе(н)ныхъ* (191 зв.), *созданна* (196), *положѣнные* (200), *доброчінно(ст)* (288), *ли(н)никовъ* (274 зв.).

Аналіз орфографії рукопису Климентія Зіновієва підтверджує думку про те, що в кінці XVII – початку XVIII ст. «не було ще сталих орфографічних норм, тому існувала правописна розбіжність, зумовлена невідповідністю між орфографічною традицією і тогочасним живим мовленням» [67, с. 465]. Разом із тим, більшість правописних особливостей досліджуваного рукопису засвідчує, що Климентій Зіновійв намагався писати зрозумілою тогочасною народнорозмовною мовою. Щодо церковнослов'янських орфографічних елементів, то їх відзначено в невеликій кількості.

2.5. Висновки до розділу 2

Під час дослідження рукопису текстів віршів Климентія Зіновієва, спрямованого на виявлення місця навчання автора, до уваги брався передусім палеографічний та графіко-орфографічний комплекс особливостей цієї пам'ятки. Поза увагою не залишилися покрайні записи, що були виконані рукою самого автора або іншими почерками. Усі ці ознаки дають змогу, з одного боку, виявити індивідуальну творчу манеру писаря, з іншого, пов'язати почерк автора з певною тогочасною традицією письма.

Підставою для припущень про освіту Климентія Зіновієва став зміст його поезій. Сам Климентій в одному з віршів зізнався, що був писарем і добре знає труднощі цієї професії. Дослідники висловлювали такі гіпотези про освіту Зіновієва:

– навчався спочатку в дяківській школі, а потім в Києво-Могилянській академії (УЛЕ 1990);

– міг учитися в латинській школі (В. Колосова).

Палеографічне дослідження, спрямоване на визначення осередку, де здобував освіту Климентій Зіновійв, дасть змогу уточнити ці знання.

Особливості графічного оформлення рукопису Климентія, передусім комплекс знаків і літер, винесених у надрядковий простір, а також специфіка накреслень окремих графем, дають підстави вважати, що пам'ятка у своїй основі відбиває правописні норми тогочасної української писемності, у якій поєднувалися староукраїнські орфографічні риси, базовані на живій вимові, та деякі написання, успадковані від церковнослов'янського письма.

Для передавання голосних та приголосних звуків у досліджуваній пам'ятці використано дублетні графеми, а в окремих конкретних випадках — паралельні накреслювання тої самої букви. Вживання окремих літер на позначення тих самих звуків в аналізованій пам'ятці непослідовне.

За нашими спостереженнями, у скорописному почерку Климентія Зіновієва найбільшою мірою виявляється луцька традиція скоропису включно з наверстуваннями, привнесеними в часи Хмельниччини.

Отже, комплексний аналіз палеографічних і графіко-орфографічних особливостей рукописного письма Климентія Зіновієва став підґрунтям гіпотези про те, що письменник, найімовірніше, навчався в луцькій школі, мабуть, у школі при єпископаті, адже його почерк характеризується зв'язком із волинським письмом, про що свідчать графіко-орфографічні особливості скоропису та простежувані в тексті риси середньополіської та волинської вимови окремих звуків.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ МОВИ ВІРШІВ КЛИМЕНТІЯ ЗІНОВІЄВА

Фонетико-морфологічна система текстів віршів Климентія Зіновієва характеризується багатством та різноманітністю форм, які відображають водночас стан тогочасної писемної мови та своєрідні риси, властиві мові цього автора.

Мовознавці у своїх студіях з історії мови більшою чи меншою мірою використовували матеріал зі збірки Климентія Зіновієва. Проте чіткої диференціації у визначенні специфіки мови віршів і мови приказок у досьогочасних студіях немає.

У цій роботі опрацьовуємо фонетико-морфологічні особливості віршів, бо вважаємо їх цінним джерелом вивчення мови автора збірки. На особливу увагу заслуговують живомовні елементи, що їх привніс автор у тканину писемної мови того часу, проте тут наявні й церковнослов'янізми, і запозичення.

Співіснування цих тенденцій випродукувало особливий тип мовної свідомості тогочасної освіченої людини (такою людиною, без сумніву, був і Климентій Зіновійв), де в межах цілісної системи книжної мови, взаємодіючи, співіснували елементи щонайменше трьох мов: адаптованої на національному ґрунті церковнослов'янської, книжно-писемної української мови, а також живого народного мовлення, що привносив у текст пам'ятки автор [пор.: 73, с. 306–307].

Писемна літературна мова кінця XVII — початку XVIII ст., за словами І. Матвіяса, різною мірою в межах різних жанрів відбивала територіальні діалекти, проте тогочасна графіка великою мірою нівелювала орфоепічні особливості живої староукраїнської мови [182, с. 17]. І. Чепіга вважає, що «норма української літературно-писемної мови XVI ст. орієнтувалася на загальнонародну мову» [138, с. 235]. За твердженням О. Кровицької, уже від другої половини XVI ст. в українській мові відбувається «функціонально-стилістична диференціація з інтенсивною розбудовою жанрів», «які

забезпечили структурну різноманітність тогочасної рукописної спадщини і стародруків» [155, с. 93].

Писемні джерела кожної мови — це невичерпний матеріал «для пізнання минулого, а отже, й поглибленого усвідомлення сучасного життя мови» [276, с. 54].

Дослідження рукописних і друківаних пам'яток показали, як зауважив І. Огієнко, що книжна мова вже в XIV ст., хоч і була виявом «непорушної» традиції, проте «усталеного правопису ніколи не знала [...], кожний автор вносив до свого писання в більшій чи меншій мірі й свої власні риси» [245, с. 214]. П. Житецький спостеріг, що «у творах поетичного колориту — різних віршах та апокрифічних переказах — народна мова» виступала з особливою силою [102, с. 45]. Як зазначив Г. Півторак, «те, що раніше здавалося описками, у багатьох випадках можна вважати відображенням на письмі вже існуючих тоді в живій мові відповідних діалектних (насамперед фонетичних) особливостей» [278, с. 5].

Ю. Шевельов схильний вважати, що «як правило, друковані тексти тяжіли до церковнослов'янської мови, бо з них більшу частину становили богослужбові книги. Написане простою мовою здебільшого поширювалося в рукописах» [343, с. 724].

П. Плющ ствердив, що навіть «все написане церковнослов'янською мовою письменно українці вимовляли по-українськи» [282, с. 245; пор. також: 270, с. 62].

За словами В. Передрієнка, українська літературна мова XVIII ст. в своїй основі має дуже багато живомовних рис, які з «неоднаковою послідовністю» засвідчуються у пам'ятках, «одні частіше, інші досить рідко. Це залежить від характеру самих рис, функціонального стилю, мовно-структурного типу, освіти автора або писаря тощо» [270, с. 110].

На підставі докладної мовної характеристики почаївської пам'ятки «Книжиці для господарства» 1788 року Д. Гринчишин зробив висновок, що в основі цієї книги лежить, безумовно, народнорозмовна мова, «яка представлена вже як певна система, а не як поодинокі елементи» [67, с. 501]

3.1. Фонетична система пам'ятки

У комплексі з іншими мовними прикметами тексту на особливу увагу заслуговує фонетика. Досліджуючи анонімне вузькошрифтове Четвероєвангеліє, Л. Коць-Григорчук, вказувала на те, що саме фонетичні риси в процесі лінгвістичного дослідження рукописів та друків «часто виявляються у тексті, і тому найвиразніше визначають мовну належність пам'ятки» [146, с. 86]. Аналізуючи особливості «буття старо-церковно-слов'янської мови в народі», С. Смаль-Стоцький стверджував, що треба докладно вивчати не букви, а передусім звуки, і резюмував: «В висліді таких дослідів можуть не в однім напрямі показатися нам великі несподіванки» [312, с. 8–9 — цит. за 176, с. 6].

У досліджуваній пам'ятці засвідчено низку фонетичних особливостей, що визначають мовну специфіку текстів Климентія Зіновієва.

Давній [ě], графічно відтворений літерою **ѣ**, сплутувався в деяких словоформах з **ε** в наголошеній позиції: *чловеѣкъ*, *чловеѣка* (4), *члѣвѣѣка* (80 зв.), *во всѣхъ* (70 зв., 128 зв.), *всѣхъ* (185), *недѣлю* (82, 101), *резни(к)* (118), *клѣты* (5), *в клѣцѣ* (123 зв.), *в клѣтѣ* (177 зв.), *клѣтѣ* (321 зв.), *Андрѣ(у)* (272 зв.). В. Німчук та К. Симонова, аналізуючи актові книги XVII ст. з Волині та Наддніпрянщини, зауважили, що таке сплутування відбиває поліські дифтонги *ѣі* та *ѣе*, адже «спеціальної літери на позначення дифтонгів на місці акцентованого **ѣ** не було» [223, с. 16].

У займеннику *вси* наголошений **ѣ** чергується з **и**: *всѣ* (8, 41), *вси* (4 зв., 82 зв.). В. Мойсієнко стверджував, що тексти з окреслених територій містять зовсім небагато випадків написання з **и** (<*ě) і то переважно в займенникових формах, зокрема у прикладі *вси*. Найвищу частотність вживання цього рефлексу дослідник виявив саме в Луцьких та Крем'янецьких справах [189, с. 130].

Сплутування **ѣ** з **и** в займеннику *вси* зафіксовано й у XVIII ст. у творах Г. Сковороди [46, с. 189]. Таке написання цього займенника є сталою ознакою українських пам'яток XVIII ст. [270, с. 101]. У текстах віршів Климентія

Зіновієва виявлено поодинокі приклади чергування на письмі літери **ѣ** та **и** в інших словоформах: *вночи* (53 зв.), *вночѣ* (151, 271), *о печи* (56), *на печѣ* (148).

Засвідчено випадок сплутування наголошеного **ѣ** з **и** у вказівному займеннику: *тѣхъ случаевъ* (11), *тѣхъ люты(х) сме(р)те(и)* (13 зв.), *тѣхъ невидимыхъ* (17), *тѣ(х) бѣсти(и)* (149), *ѣши тых* (11), *ты(х) чудотво(р)цовъ* (31), *плутóвъ ты(х)* (40 зв.), *ты(х) бѣсти(и)* (142 зв.), *тыхъ дво(х) злых* (144 зв.), *ты(х) свѣчь* (320); *тѣмъ вѣ(р)нымъ* (149) — (*Dat. Plur.*); *тѣми стра(ст)ми* (286 зв.), *тыми свѣчка́ми* (320) — (*Abl. Plur.*). Ю. Шевельов зазначав, що таке написання з'явилися внаслідок «допасування до твердої прикметникової відміни, такі форми починають траплятися з XIV ст.» [343, с. 838]. Натомість Л. Булаховський, порівнюючи мовні особливості галицьких та волинських грамот, зауважив, що «у багатьох галицьких грамотах зберігаються старі форми *тѣхъ*, *тѣмъ*», а для волинських грамот характерні форми *тых*, *тым* [26, с. 40]. Чергування літер **ѣ** та **и** у вказівних займенниках засвідчене також в описах українських замків 1552 р. із території Полісся [317, с. 395].

Ненаголошений звук, позначений у досліджуваній пам'ятці літерою **ѣ**, часто замінюється **ѣ**, а це підтверджує звучання ***ě** як [e]: *в дѣле* (79), *в дѣлѣ* (100 зв.), *дела(х)* (185), *в дѣла(х)* (190), *наѣ(т)* (10, 10 зв., 24), *кушнерáхъ*, *кушнерѣвѣ* (133), *в рецѣ* (165), *ремесникъ* (276), *колесника́хъ*, *колесникъ*, *колесника́*, *колѣсникóвъ* (280 зв.) [пор.: 138, с. 18]. Це явище доволі часто трапляється в давніх текстах. Сплутування на письмі ненаголошеного ***ě** з **ѣ** зафіксував В. Німчук в Київському Псалтирі 1397 р., зазначивши, що писар, який переписував пам'ятку, був вихідцем із території Полісся [230, с. 220–221]. Сплутування ненаголошеного звука, позначуваного літерою **ѣ**, з **ѣ** відзначили дослідники в інших писемних пам'ятках XVI–XVII ст., серед яких Четья Мінея 1489 р., Крехівський апостол 1560-х р., Актова книга Житомирського міського уряду 1582–1588 рр., Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року, «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького, збірник документів «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.», «Лямент» 1628 р. та ін. [245, с. 238–239; 35, с. 55–56; 21, с. 25; 223, с. 15; 186, с. 7–8; 187, с. 103; 59, с. 102].

У ненаголошеній позиції звук, гафічно відтворений літерою **ѣ**, чергується з **и** у заперечній частці та префіксі **ни**: *никого* (8, 8 зв.), *никому* (10, 10 зв.), *нѣкои(х)* (13 зв.), *анѣ* (77), *ани* (78), *нѣчего* (166), *ничого* (167), *нѣчого* (318), *нѣякихъ* (270 зв.), *нѣщымъ* (317), *нѣ (в) чε(м)ъ* (111), *ни в чεмъ* (7), *нѣтъ* (107 зв., 272 зв.). За спостереженням В. Німчука, форма **ни** була первісною, а **нѣ** виникла «з предикативного слова **нѣтъ(ь)** ‘немає’» і вживалася спорадично замість **нѣтъ** у пам’ятках уже від XII ст. Паралельне використання трьох форм — **нѣтъ**, **ни** та **нѣ** — засвідчене й у текстах XV–XVI ст. [120, с. 474–475]. Один раз ми відзначили на місці **ѣ** літеру **ε** у слові *нещо* (139 зв.), що вкотре підтверджує звучання ненаголошеного звука, позначуваного літерою **ѣ**, як [e].

У поодиноких випадках Климентій Зіновійв позначав рефлекс ***ѣ** буквами **ы** та **и** у ненаголошених складах: *лхтарѣ* (47), *лхтарѣ* (120), *завитати*, *привытаетъ*, *вытѣюцы(х)* (296).

Етимологічний *е в новому закритому складі найчастіше передано літерою **ѣ**, яка іноді сплутується з **ε**: *рѣчь* (4 зв., 17), *речъ* (15 зв., 31 зв.), *пѣчь* (109 зв., 214 зв.), *сѣмъ* (174 зв.) [пор.: 138, с. 18]. У мовознавстві усталилася думка, що таке написання може засвідчувати дифтонгічну вимову цього давнього звука на поліській діалектній території [122, с. 273–274; 16, с. 47; 224, с. 156 та ін.]. Написання нового **ѣ** на місці етимологічного ***е** О. Соболевський вважав характерною рисою галицько-волинських пам’яток [311 — подано за 35, с. 58].

Подекуди наголошений [e] внаслідок регресивної асиміляції лабіалізувався у закритому складі в [o]: *жо(н)ка* (280). В аналізі української пам’ятки XVIII ст Д. Гринчишин зарахував цю лексему до запозичень із польської мови [67, с. 496]. Зауважмо, що ця словоформа властива, щоправда непослідовно, сучасним говорам Середнього та Східного Полісся [4: I, к. 30].

У ненаголошеному закритому складі ***е** або зберігається, або ж чергується з **ѣ**: *каме(н)* (6, 70), *каме(н)ми* (46 зв.), *каме(н)ные* (29 зв.), *ремѣнные* (275 зв.).

Збережений *[o] у наголошеному закритому складі: *но(ч)* (44 зв.), *рок* (96 зв.), *по(ст)* (118, 289), *сол* (140 зв.), *розныѣ* (279 зв.), *похо(д)* (281), *бо(л)шь* (282), *горшь* (282 зв.).

Ненаголошений *o позначав також [o]: *радо(ст)* (4, 12), *пáко(ст)* (5), *гордо(ст)* (26), *рѣвно(ст)* (91). За спостереженнями А. Москаленка, [i] замість давніх *o та *e в новозакритих складах дуже рідко траплявся в пам'ятках XVII ст. [190, с. 111]. На це вказала й Н. Маліневська в дослідженні текстів українських пісень XVII — початку XVIII ст., записаних латиницею [178, с. 10].

Хоча в новому закритому складі у ненаголошеній позиції *o реалізувався як [y], зокрема у префіксі / прийменнику *пуд*: *пу(д)чáс* (51), *пу(д)бок* (52), *пу(д)пивиши* (53 зв.), *пу(д)присягою* (70), *пу(д)кидáти* (84), *в скóру(м) часѣ* (90 зв.), *пу(д)сы'тки* (123), однак трапляються такі форми з етимологічним *o: *по(д) чась* (16 зв., 27 зв.) [пор.: 138, с. 17]. Наведені приклади сплутування o з y не виключають дифтонга *yo*, який є закономірним для поліського мовного континууму. Т. Назарова, вивчаючи особливості вокалізму українських правобережнополіських говорів, долучила до своїх студій діалектологічні тексти з території Середнього Полісся, у яких відзначено вживання *пуд* [202, с. 98].

Написання *у* відповідно до *o в ненаголошеному закритому складі пов'язують з польським впливом у словах *пу(л)мы'ску* (120), *пу(л)мы'ска(х)* (138 зв.) [189, с. 167].

У префіксі / прийменнику *од* (←*отъ*) зберігається етимологічний [o] в ненаголошеній позиції: *о(т)пíшу(т)* (15 зв.), *од* (24 зв.), *о(т)* (92 зв.). Як відомо, такі форми цього префікса / прийменника послідовно фіксуються у говірках Середнього та Східного Полісся.

Збереження *o у звукосполучі *-оу-*: *во(у)ску* (24, 36 зв.), *во(у)ско* (37, 271, 276), *во(у)ска(х)* (129 зв.), *во(у)сковы(у)* (281), *во(у)скъ* (281 зв.) [пор.: 309: 4, с. 194–196].

Погляди мовознавців стосовно реалізації давніх *e та *o в українських діалектах різняться: В. Курашкевич, О. Савченко, О. Курило та ін., наприклад, вважають, що ці звуки зазнали процесу дифтонгізації лише в північних

говорах, натомість у південних *е та *о від початку були тільки монофтонгами [354, с. 37; 290, с. 34–36; 168, с. 7 та ін], на відміну від традиційного припущення, що *е та *о в усіх українських говорах пережили стадію дифтонгів [122, с. 275–276].

В аналізованій пам'ятці відсутня зміна [е] в [о] після шиплячих перед здавна твердими приголосними, натомість приклади з *о* спорадичні: *чѣму* (9 зв.), *вѣчѣру* (12 зв.), *чѣловѣкъ* (18 зв.), *по ѿшему* (42 зв.), *чѣ(р)наа* (70), *жѣны* (78 зв.), *чѣр(н)ила* (114 зв., 87, 282), *чѣ(р)но* (175), *чѣты'ри* (181 зв.), *в ѿше(мъ)* (187 зв.), *жонá* (71 зв.), *в ѿшо(м)* (75 зв.), *вѣчо(р)* (146 зв.), *в ѿшо(и)* (151 зв.), *ничого* (167, 174), *чоловѣкъ* (271) [пор.: 138, с. 18]. Такий різнобій у написанні *е* / *о* після шиплячих — явище загалом відоме тогочасній українській мові. Поодинокі написання *о* на місці *ѣ* після шиплячих відзначені ще в Київському Псалтирі 1397р., який, як відомо, є поліською пам'яткою [230, с. 222].

Повноголосні структури [оро], [оло] з давніх **tolt* **tort* представлені у віршах паралельно з неповноголосними [ра], [ла], причому їх кількісне співвідношення майже однакове: *здоровы* (282), *голова́* (316 зв.), *млады(х)* (315), *враго(м)* (319 зв.) тощо. Неповноголосну форму *враг* можна трактувати як діалектну, адже характерна для окремих говірок Середнього Полісся [4: II, к. 72]. Щоправда, у час, коли жив Климентій Зіновійв (кінець XVII – початок XVIII ст.), ця словоформа могла бути церковнослов'янізмом.

У текстах віршів Климентія Зіновієва засвідчено **зміну давнього *је в о** на початку слова *ωзѣра* (284), що має передусім народнорозмовний характер. Однак початковий **је* збережений у числівнику *ѣдин* та в похідних від нього словоформах: *ѣднó* (88), *ѣди(н)* (92 зв., 159 зв., 190 зв., 279), *ѣдинадѣсяты(х)* (96).

Числівник *один* з початковим *је* послідовно фіксують пам'ятки української мови XIV–XV ст. [310: I, с. 344], зберігається вона й у XVI — першій половині XVII ст. [309: 9, с. 58–59]. Дослідники переважно зараховують це фонетичне явище до рис книжної української мови із

церковнослов'янською основою, хоч припускають, що можливим є вплив польської мови [120, с. 225; 65, с. 259–260; 169, с. 237; 67, с. 468]. До сьогодні цю особливість фіксують окремі південно-західні та поліські говірки [4: II, к. 225; 16, с. 116].

У досліджуваному рукописі трапляється **написання а на місці ненаголошеного о**: *падава(и)* (14 зв.), *ка(р)чмы* (87 зв.), *разумѣ(и)тє* (43 зв.), *работаютъ* (45, 127), *работника(м)* (59 зв.), *работати* (96, 277), *разумѣти* (189 зв.), *арє(н)дѣ* (301 зв.). Як відомо, т.зв. акання, загалом, не властиве українській літературній мові. Частково ця особливість представлена в східнополіських говірках на кордоні з Білоруссю: в північній частині Чернігівської області на північ від Десни [4: I, к. 71]. Аналізуючи писемні пам'ятки Західного Полісся, В. Мойсієнко зазначив, що «поліські говірки у XVI–XVII ст. були акаючими» [189, с. 203].

У віршах Климентія Зіновієва превалюють **форми з [о] перед складом з наступним наголошеним [а]** у словах: *богати(и)* (4, 45 зв.), *богаты(х)* (9 зв., 16, 167), *богачъ* (54, 54 зв., 167), *богатство* (63), *богаты(и)* (63 зв.), *горячо(ст)* (78 зв.), *богачѣ* (187 зв.) [пор.: 138, с. 18]. Цю фонетичну особливість мають чимало пам'яток української мови XIV–XVII ст. [310: I, 103; 309: 2, с. 134, 135, 136, 137], але послідовно вона зафіксована лише в писемних пам'ятках з північних та південно-західних українських земель [245, с. 270; 230, с. 222; 81, с. 12], відзначена риса й досі зберігається в багатьох південно-західних та волинсько-поліських говірках [16, с. 210; 345, с. 57; пор.: 258: 1, с. 62, 184, 187]. Територію, охоплену цим фонетичним явищем, представлено на карті Л. М. Григорчук «[о] перед складом з наголошеним [а]: б[о]гати(и)» [4: II, к. 59].

Значно рідше трапляються у віршах Климентія Зіновієва приклади з **[а] перед наголошеним [а]**, що є рисою народнорозмовної мови: *гарячо(ст)* (78 зв.), *гаря'чо(и)* (132 зв.), *гарячє* (175).

Поетичним творам Климентія Зіновієва не властиве **зближення вимови ненаголошеного [o] до [y]**, тому ненаголошений [o], наявний у суфіксі *-ова-*, послідовно вживається у дієслівних формах рукопису: *спрובה'ти* (140), *дарова́ли* (195). Такий суфікс зберігся і до сьогодні в лівобережнополіських, середньополіських, волинсько-поліських та підляських діалектах [16, с. 56].

Кількома фактами у пам'ятці представлено структуру з гіперичним [y]: *кануни спра(в)ляти* — (Acc. Plur.) (127 зв.).

Зафіксовано **збереження звука [y]** в корені слова *глибокий*: *глибоки(и)* (124), *глибинѣ* (124). Зауважмо, що сьогодні словоформа *глибокии* представлена в багатьох південно-західних говірках та частково на волинській діалектній території, у «трикутнику між Ковелем — Дубном — Володимиром-Волинським» [343, с. 597].

Аналогічне написання цієї лексеми трапляється також в інших пам'ятках української мови XVI–XVII ст., зокрема, у Четві 1489 року, в Пересопницькому Євангелії, у перекладній частині «Лексиса» Лаврентія Зизанія, в учительних Євангеліях [309: 6, с. 220–221].

У збірці віршів Климентія Зіновієва відзначено написання голосного [y] на місці давнього [ы] у дієсловах *було* (143 зв.), *забува́єть* (151), *забува́ти* (162), *буваю(т)* (176 зв.).

В аналізованих текстах **рефлексом давнього *ѣ** у наголошеній і ненаголошеній позиціях є звук [a]: *ща(ст)а* (37 зв., 88), *щаста* (301), *па́мя(т)* (9 зв., 37, 43, 69 зв.), *девя(т)* (131 зв., 271), *девя(т)деся(т)* (131 зв.). В іменниках середнього роду флексія *-а* сплутується з *ε*: *здоро(в)а* (277, 311зв.), *здоро(в)ε* (27 зв, 100 зв.), *здоров(ъ)ε* (84, 86, 93), *здоров(ъ)а* (166, 181).

Климентій Зіновіїв уживає слово *заєць* у двоякому фонетичному оформленні: *за́яць* (143) та *за́єць* (143) [пор.: 309: 11, 56–57], серед них первісною є форма *заяць*, яка, за спостереженнями І. Верхратського, властива багатьом сучасним південно-західним говорам [28, с. 268]. Натомість деякі дослідники написання *ε* у слові *заєць* пояснюють як аналогію до іменників зі

суфіксом *-ець*, в яких секундарний [e] у суфіксі чергується з нулем звука [122, с. 193]. Проте не виключено, що словоформа *заець* відбиває реалізацію **ѣ* як [e] у ненаголошеній позиції. Ця особливість характерна для середньополіських говірок [189, с. 221].

Звук [a] змінюється в [e] після шиплячих та м'яких приголосних у наголошеній та ненаголошеній позиціях: *чесо(м)* (147), *начи(н)є* (114 зв., 132 зв.), хоча зафіксовано у віршах і *часо(м)* (151, 275 зв.). Така риса властива окремим говіркам північного наріччя української мови, її пов'язують зі специфікою наголосу, за якою [a] зберігається під наголосом після *j* та всіх палатальних приголосних, а в ненаголошених складах вимова звука [a] звужується до [e] [122, с. 296].

Збірка Климентія Зіновієва послідовно відбиває процес злиття давніх **i* та **у* в передньо-середній українській [и] [пор.: 138, с. 18]. Учені дійшли висновку, що етимологічні голосні [i] та [y] не розрізнялися в українській мові вже від початку XIV ст. [122, с. 257].

У досліджуваній пам'ятці після задньоязикового [x] вжито літери *ы* та *и*, що вказує на твердість [x] у віршах: *похыблю'* (32), *похыбляє(т)* (67), *схыляєт* (93), *порохі* (276), *хы'лячи(с)* (277 зв.), *грѣхі* (279), *ты'хы(и)* (282 зв.). Але задньоязиковий [к] та гортанний [г] можуть бути і пом'якшені, про що свідчить вживання після них лише літер *и* або *ї*: *мно́гїи* (14 зв., 88, 270), *киємь* (25 зв., 93 зв.), *стуки*, *гряки* (111), *ва́ги* (274 зв.), *висо́ких* (274), *му́жикі* (277), *долги(и)* (275), *всяки(х)* (275), *но́ги*, *роги* (275 зв.), *кні́ги* (280), *полѣ́тїки* (280 зв.), *великіє*, *стругі*, *морськіє* (285 зв.), *до(л)гіє* (301). І. Огієнко та Г. Воронич розглядають звукосполучення *ги*, *ки*, *хи* як діалектну рису, властиву північноукраїнським говорам [245, с. 375; 35, с. 57]. Такі написання могли підтримуватися розмовною стихією, тобто «витворенням специфічного поліського звука *и* до *i*» після *г, к, х* [189, с. 250].

Т. Назарова схиляється до думки, що в тих діалектах, в яких [i] — [y] злилися в передньо-середній [и], давній **ѣ* дав рефлекс [i], а в тих, що хоча б

частково зберегли етимологічний [i], *ě реалізувався в дифтонг у наголошеній позиції, а в ненаголошеній — в [e] [193, с. 105–106].

Кілька прикладів із пам'ятки свідчать про **наближення вимови [e] до [и] у ненаголошеній позиції**, оскільки на письмі наявне сплутування літер *и* або *ы* з *ε*: *селá* (6 зв.), *сылó* (18), *немáло* (35 зв., 110 зв.), *нимáло* (86 зв., 273 зв.), *минѢ* (45 зв.), *чи(р)вóными* (106), *чи(р)ствое* (113), *прывитáти* (124 зв.), *не б'уде(ш)* (91 зв.), *як нибу́(д)* (156), *ни знáти* (86 зв.), *ни дба́ють* (149), *превóжують* (127 зв.), *пре(з)начае(т)* (129), *привóдить* (316 зв.), *привезті́* (317), *преме(р)за́ю(т)* (317 зв.).

Звук [e] перед складом з наголошеним [e] та у префіксі *пере-* вимовлявся як [e], бо жодного разу не виявлено поплутання букв *и* з *ε* у цій позиції: *менé* (39 зв.), *себе* (40, 92), *перестáт(ь)* (101), *пересыпа́еть* (114 зв.), *переме(р)зають* (317).

На думку М. Жовтобрюха та Г. Півторака, зближення вимови [e] — [и] не поширилося на поліські говірки, крім західнополіських, які виявляють повну єдність у цьому з південно-західним наріччям, адже система вокалізму в говірках північного наріччя містить фонему *e*, а фонема *и* має порівняно слабкий вияв [122, с. 264; 278, с. 103–104].

Досліджувана пам'ятка послідовно відбиває **короткі [ї] та [й]** як рефлекси сильних зредукованих, які зазвичай позначалися буквами *и* та *ы*: *милы(и)* (273), *новы(и)* (284 зв.), *убóги(и)* (286), *велики(и)* (298 зв., 299), *злы(и)* (311). Закінчення *-ий* у родовому відмінку множини іменників колишніх *-i-*, *-jǫ-* основ також фонетично розвинулося з *-ij* і властиве передусім українським писемним пам'яткам із західноукраїнських земель [122, с. 189]: *бóлѣзни(и)* (52 зв.), *скорби(и)* (57 зв.), *сме(р)ти(и)* (71), *речи(и)* (75).

У віршованих текстах Климентія Зіновієва засвідчені **секундарні [o], [e] на місці** зредукованих у сильній позиції: *конéць* (296 зв.), *писець* (62, 151), *швець* (283 зв.), *де(н)* (5), *сонь* (315 зв.), *ко(н)ца́* (296), *вдовца́* (272).

Секундарні [o], [e] відсутні перед сонорними в кінці слова: *вѣтръ* (5), *сестръ* (47 зв.), *огнь* (314 зв.), хоч один раз цей звук зафіксовано — *ого(н)* (169).

Після *р* і *л* на місці слабкого зредукованого зафіксовано звуки [o] чи [e]: *слезно* (29), *слезы* (37 зв., 54 зв., 59 зв., 312), *слезами* (279 зв.), *кро(в)* (165 зв.), *крѣвныѣ*, *кре(в)ности* (90 зв.), *кре(в)ными* (106 зв.) [І крѣвныѣ о(д) таки(х) ласку о(т)і(и)мують: и до кре(в)ности своѣ(и) уже не при(и)мують (90 зв.)]. Лексема українського походження *кровний* та запозичена з польської мови *кревний* вжиті в значенні ‘споріднений’ у віршованих текстах Климентія Зіновієва [пор.: 309: 15, с. 91–92, 125].

У віршах Климентія Зіновієва спорадично спостерігаємо **епентетичний [л]** у дієсловах 1-ої ос. однини та 3-ої ос. множини: *мовлю* (141), *зробляють* (275, 280), *роблять* (279), *люблять* (279), проте він відсутній у словоформах *любят* (148), *рѣбятъ* (275 зв., 278 зв., 279 зв., 284, 285 зв.), *вробятъ* (278 зв.), *вхопятъ* (278 зв.). Ю. Шевельов зазначав, що форми дієслів 3-ої особи множини з епентетичним [л] почали відображатися на письмі тільки від середини XVII ст. [343, с. 642]. За спостереженнями С. Бевзенка, у поліських діалектах та частині південно-західних говорів епентетичний [л] з’являється в дієсловах 3-ої особи множини теперішнього часу, «якщо на закінчення [а] падає наголос (пор. *спл’ат’* та ін.)» [16, с. 66].

Тексти Климентія Зіновієва фіксують **зміну давнього [л] на [ў]** в дієсловах минулого часу чоловічого роду: *зблудивъ* (27), *присягáвъ* (33), *вродíвъ* (36), *написа(в)* (111, 180 зв., 271 зв.), *вчинíвъ* (118), *навчи(в)* (127) [пор: 138, с. 19].

Живомовна українська риса — **чергування [y] / [ў]** — найбільше представлена в прислів’ях та приказках рукопису, хоча у віршах також чимало прикладів такого мовного явища: *удовствá* (99), *вдовець* (272), *вчіт(ъ)*, *учіти* (104), *умретъ*, *вмретъ* (107), *у водѣ* (83 зв.), *в водѣ* (119), *в полю* (82), *у зóлу* (114 зв.), *у лугъ*, *у рúки* (115) *в науку* (117 зв.), *у часъ* (118), *в черепяныхъ* (119), *у*

гною (130), *вмираю(т)* (99 зв.), *умыра́тъ, вмира́ючи* (286), *вде(н)* (271), *уде(н)* (277 зв.), *убо́ги(х)* (275 зв.), *вбоги(мь)* (286 зв.), *в гумна(х)* (192 зв.), *в саду́* (284 зв.), *в свѣтѣ* (298 зв.) та ін [пор.: 138, с. 18].

Явище заміни *у – в*, за словами І. Свенціцького, не треба вважати тільки випадковим порушенням правописної норми — воно є виразним свідченням фонетичного принципу, що поступово проникає із живої народної мови в досі непорушну книжну мову [300, с. 5–6].

Для досліджуваних текстів характерна послідовна **твердість [р]**: *рату(и)* (14, 15, 88 зв., 277 зв.), *рату́нку* (16 зв.), *се́стрь* (47 зв.), *твары* (83), *добры́* (104, 147 зв.), *тры́у(м)фь* (129 зв.), *игрь* (129 зв., 130 зв.), *бураки* (233 зв., 249), *бура* (274), *писара́хь* (302 зв.), *ратовати* (317) [пор.: 138, с. 19]. Диспалаталізація **[р]**, незалежно від його позиції у слові, властива пам'яткам із території Житомирщини, Київщини, зокрема, цю рису відбивають тексти актових книг XVII ст. [230, с. 16].

Твердість приголосного **[р]** властиве північним діалектам та окремій частині південно-західних говорів [16, с. 77; 4: II, к 115–116].

Прикладів із палатальним **[р']** виявлено порівняно мало: *звѣра* (47 зв.), *золотарѣ* (117), *друкаря́хь* (121), *косарѣ* (276).

У мовознавстві усталилася думка про те, що твердість **[р]** у кінці слова графічно відображають українські писемні пам'ятки передусім північних та більшості південно-західних говорів [122, с. 317].

У мові творів Климентія Зіновієва відзначено також **твердість африкати [ц]** [пор.: 138, с. 19]: *чаровницы* (5 зв.), *конець* (28), *рукавицы* (112), *вдовца́* (272), *праца(х)* (275), *шевцу, вдовець* (283 зв.), *пра́ца* (284), *ко(н)ца́* (296). Приклади з м'яким приголосним **[ц]** одиничні: *конець* (8 зв.). Твердий **[ц]** властивий передусім поліським говіркам, тому українські пам'ятки з Полісся засвідчують цю рису ще від початку XVI ст. [122, с. 315].

У рукописі збірки Климентія Зіновієва відбито **ствердіння шиплячих** [пор.: 138, с. 19], проте шиплячий **[ч]** не можна однозначно трактувати як твердий, зважаючи на послідовне написання після нього літер *и, ї, в*: *точію*

(7 зв.), *прóчїи(x)* (8 зв.), *рѣчь* (17, 56), *охóчїи* (122), *чисты* (279 зв.), *чи(м)* (280). Після решти шиплячих приголосних **и**, **ї** та **ы** чергуються: *сущы(x)* (4), *зжы(т)* (24), *жиетъ* (63), *чужы'ми* (67 зв.), *жыву'щи* (89), *вѣршы* (90, 109, 117 зв., 121, 169), *вѣрши* (90), *стар(ш)їє* (90 зв.), *грошы* (187 зв.), *збожъА* (278), *гроши* (302, 321 зв.). Л. Гнатюк вважає, що вживання передніх голосних після **ч** засвідчує палатальну вимову цього звука [46, с. 201].

Процес депалаталізації шиплячих в основному завершився в XIV ст. Однак учені схиляються до думки, що звук **[ч]** виявляв найменшу схильність до ствердіння, тому в сучасних говорах він зберігає свою м'якість, хоча шиплячі **[ж]** і **[ш]** ствердили. Ця особливість характерна, наприклад, для лемківських та частково для закарпатських говірок південно-західного наріччя та для північного наріччя [122, с. 315]. В. Мойсієнко вважає вимову шиплячих у мовленні поліщуків менш твердою порівняно з вимовою – **[р]** та **[ц]** [189, с. 308].

Климентій Зіновійв доволі послідовно використовує **ѣ** в абсолютному кінці та на межі значущих частин слова. Написання літер на позначення губних і шиплячих з **ѣ**, що їх виявив В. Німчук у пам'ятці XIII ст. Євсевієвому Євангелії, свідчать, на думку дослідника, про депалаталізацію відповідних звуків [231, с. 28]. Губні приголосні, як відомо, найраніше зазнали процесу депалаталізації — ще в XIII ст. [23, с. 57]. В аналізованих текстах засвідчено: *в(ѣ)правду* (98), *бабѣ* (98), *ослѣпѣ* (108 зв.), *ва(мѣ)* (109 зв.). Окрім цього, домінує літера **ы** після губних: *готóвы* (10 зв.), *здоровы* (33 зв.), *выгóдны* (275), *кopy'л(ѣ)А* (276), але *минута* (12 зв.).

Щоб передати **твердість зубних [н], [д], [т], [з], [с]**, автор використовує букву **ѣ** у кінці слова на місці колишнього **ѣ**: *дє(н)* (5, 8, 60, 83 зв., 125), *дн(ѣ)* (48), *твори(т)* (5, 49 зв.), *пу(т)* (7 зв.), *ходи(т)* (63), *чти(т)*, *твори(т)* (113 зв.), *ами(н)* (272 зв.), *з(ѣ)молотниковѣ* (278), *бє(р)дѣ* (280), *колѣсѣ* (280 зв.), *пѣсн(ѣ)* (287), *мають* (271), *дєвя(т)* (271), *памя(т)* (279 зв., 281). Написання *радост* (4, 12), *гордо(ст)* (26), *козáцки(и)* (271), *жоноцкое* (277), *ба(р)скимѣ* (279 зв.), *кóнски(x)* (280 зв.) указують на твердість суфіксів **-ост-**, **-ск-**, **-цк-**. Це фонетичне явище послідовно фіксують чимало пам'яток української мови

XIV–XVIII ст. [310: I, с. 118, 474, 561; 67, с. 473]. За спостереженням О. Кровицької, суфікс **-ост-** в українській мові XIV–XV ст. належить до непродуктивних іменникових суфіксів [153. с. 215]. Тверді приголосні [с], [ц] у суфіксах **-ск-**, **-цк-** поширені в низці сучасних південно-західних говорів та в північній частині лівобережнополіських говірок [16, с. 69–70, 75].

Твердість [н] в середньоукраїнських українських пам'ятках І. Огієнко трактує як живомовну рису, властиву північним та південно-західним говіркам [245, с. 282].

Трапляються поодинокі випадки з м'яким [т']: *смерть* (9, 10, 13, 13 зв.), *мл(с)ть* (287).

Твердий [л] послідовно засвідчено у позиції перед наступним приголосним: *мо(л)бы* (11), *вє(л)мі* (11 зв., 30 зв., 286), *ты(л)ко* (13 зв.), *жал* (99 зв.), *мє(л)никахъ* (115 зв.), *мє(л)ныкъ* (116), *кова(л)* (133), *мы'лника(х)* (279), *пи(л)но* (284 зв.). Такий звук притаманний волинським, закарпатським, середньополіським та західнополіським говіркам [4: II, к. 114].

У віршах Климентія Зіновієва наявний **ненаголошений [і] на початку слова:** *игра́вшихъ* (80), *игра́ю(т)* (113 зв., 114), *игра́'* (129), *игра́ь* (129 зв.), *имѣ́ти* (154 зв.), *има́емъ* (177 зв.), *иго(л)ка* (132 зв.), *игры* (281), *игры́'* (281) *игро́ю*, *игра́ти* (318). Прикладів без початкового [і] обмаль: *має(т)* (151). Цей процес, як відомо, характерний не для усіх діалектів української мови, а лише для північної частини східнополіського говору [4: I, к. 25].

У досліджуваній пам'ятці відсутній **протетичний [в]:** *в огнѣ* (119), *огне(мь)* (130), *ого(н)* (169), *онь* (7, 63, 272 зв.), *онь* (175), *ѡгн(ъ)* (314 зв.), *ѡсмь* (320). Відсутність протези частково представлена в поліських, бойківських та закарпатських говірках [4: II, к. 122].

У запозиченому слові *армать* (120, 137) протетичний [г] відсутній, а в іншому запозиченому слові *геретькомь* (95, 135 зв.) протеза наявна.

У віршах Климентія Зіновієва засвідчено вживання **африкати [дз]** на початку слова: *дзєгаро(в)* (274зв.), хоча в деяких словах цей звук відсутній:

гузѣки (47), *звѣни*, *зѣгаре(и)* (120). За словами Ю. Шевельова, сполучення букв *ѡз* та *ѡж* нечисленно представлені у середньоукраїнських пам'ятках «з огляду на притаманний правописові того часу консерватизм», [343, с. 798–799; 802].

Зазначмо, що в окремих північних говірках та острівцями в південних та східних африката [ѡз] майже не відома [122, с. 322].

Аналізована пам'ятка відображає наявність приголосного *ж*, що є ознакою народнорозмовної мови, та церковнослов'янської сполуки *жд* на місці давньої сполуки **dj*: *ражу* — 1 ос. одн. (162 зв.), *рожáють* (271), *стве(р)жають* (279 зв.), *сажу* (282), *раждáла* (88), *хождѣніа* (186 зв.), *раждáющы(х)* (271). За спостереженнями багатьох мовознавців, звук [ж] < **dj* практично не зафіксований в північноукраїнських пам'ятках середньоукраїнського періоду [343, с. 91–92; 122, с. 90; 189, с. 312–314], відсутній він і в досліджуваній пам'ятці.

У лексемі *дожчъ* (276) наявна звукосполука [жч] на місці **zdj*: Ю. Шевельов зазначає, що написання *жч* тут відтворює звукосполуку [ждж] [343, с. 613].

У віршах Климентія Зіновієва вжито приголосний *ч* на місці давньої сполуки **tj*: *зхѡче(т)* (270 зв.), *хѡчетѣ* (277 зв.), *хѡче(т)* (284 зв.).

Рукописна збірка засвідчує й етимологічні написання, які були закономірними для церковнослов'янської традиції: *кальѣство(мъ)* (33 зв.), *радо(ст)но* (35 зв.), *лю(ѡ)зско(с)ти* (50 зв.), *че(р)нецство* (70 зв.), *ля(ѡ)зски(х)* (87 зв.), *пра(з)дникъ* (100 зв.), *музыцство* (113 зв.), *с̄лнца* (185 зв.), *худѡбства(х)* (199), *ща(ст)лѣвы(и)* (311), і спрощення в групах приголосних (*щасливъ* (79 зв.), *тыжню* (181 зв.) [пор: 138, с. 23].

Особливістю народнорозмовної мови є звукосполучення *сц* використано на місці давнього *стц*: *мѣсцу* (26, 41, 143), *на мѣсцахъ* (191 зв.).

У текстах збережений кінцевий сонорний [л], який стоїть після приголосного, у дієсловах минулого часу: *стерѣгль* (10 зв.), *мо(г)ль* (137 зв., 140 зв.), *возмо(г)ль* (313).

Тексти віршів Климентія Зіновієва відбивають властиві українській мові **асимілятивні та дисимілятивні процеси**, хоча трапляються й етимологічні написання. Зокрема, регресивна асиміляція — зміна глухого приголосного на дзвінкий у позиції перед дзвінким приголосним — достатньо послідовна: *зблудивъ* (27), *з(ъ)можє(т)* (84 зв.), *з(ъ) дѣтє(и)* (84), *з(ъ) добра* (85), *з(ъ) мужємъ* (102), *здáлеку*, *з(ъ)блízу* (112). Натомість не відбувається регресивна асиміляція глухого приголосного перед наступним дзвінким у прийменнику / префіксі **от**: *отбирáти* (84 зв.), *о(т) грѣховъ* (106 зв.), *о(т) негó* (302 зв.).

У віршах послідовно використано префікс **рос-** у позиції перед наступним глухим приголосним: *росказує(т)* (150), *рострóпно(ст)*, *росказа(н)а* (154 зв.), *роспорядí* (272 зв.); та **роз-** — перед дзвінким приголосним: *рóзбивати* (104), *розлучíти* (286), що позначено впливом живої народної мови.

У слові *ко'жды(и)* (132 зв., 133 зв., 154) відсутній суфікс **-н-**. Ю. Шевельов зауважує, що звук [д] у названому слові в сучасній українській мові «заступлений прикметниковим суфіксом **-н-**, можливо, не без впливу білор. *кóжны*», але форма *кóжды(и)* не вийшла з ужитку і в ХІХ ст. [343, с. 621].

У віршах письменника відсутня прогресивна асиміляція [j] до попереднього м'якого приголосного в іменниках середнього роду: *начи(н)є* (114 зв., 132 зв.), *начи(н)ямъ* (132 зв.), *збожа* (139 зв.), *ловлє(н)а* (274), *страда(н)а* (278). Автор після приголосного неодноразово вживає **ь**, що можна тлумачити як вказівку на твердість попереднього приголосного та його роздільну вимову: *палѣнью* (5 зв.), *весѣл(ъ)є* (27, 46), *бездѣл(ъ)а* (68 зв.), *на весєл(ъ)я(х)* (81), *су(ж)дєн(ъ)а* (98), *весѣл(ъ)ю* (271), *тягне'н(ъ)а* (274), *збóж(ъ)а* (278), *камѣн(ъ)а* (282 зв., 285), *муровán(ъ)а* (283), *ловлѣн(ъ)а* (284). Рідше трапляються традиційні написання: *житіє* (55, 63, 92), *проценіє* (97 зв.,

100), *поучѣніє* (100). У сучасних південно-західних діалектах та частково в поліських говірках також наявні форми іменників середнього роду з флексією -*ε* без подовження приголосних [16, с. 98].

Звук [j] зберігається після губних та *p*, які на письмі можуть бути винесені над рядок або після них вживається виносний *ѣ*: *здоров(ѣ)ε* (86, 93 зв.), *здоров(ѣ)л* (166, 181), *здоров(ѣ)л* (270 зв.). Проте графічне оформлення слів *здоров(ε)ε* (27 зв., 100 зв.), *здоровл* (78 зв.), *матε(р)ю* (96 зв.) не дає змоги визначити наявність чи відсутність [j].

Явище регресивної асиміляції наявне у формах *пчела* (74 зв.), *пчѣлы* (142 зв.). Такі форми характерні для говірок Середнього та Східного Полісся [4: I, к 121].

Дисиміляцію приголосних у пам'ятці зафіксовано в словах *ніщо* (71 зв., 166), *хто* (186, 192), *никто́* (191 зв.), *що* (195 зв.), *щобъ* (108 зв.). Паралельно автор вживає і церковнослов'янські варіанти цих слів: *что* (137, 146 зв.), *кто* (157, 195), *никто* (157).

На позначення **звукосполюки [хв]** Климентій Зіновійв використовує графічний відповідник *хв* або тільки літеру *х*: *хвалити* (5 зв.), *хвѣлы* (100 зв.), *хвѣлѣ* (192), *хвалѣбно* (192 зв.), *похваля'ти* (285 зв.), *хороба* (8 зв., 52, 64 зв.), *хоры(и)* (8 зв.), *хорѣвши* (6), *хуру* (114 зв.). Вживання букви **ф** має спорадичний характер у текстах віршів, інколи на місці звукосполюки [хв] засвідчено [ф] і навпаки: *фурь* (125 зв.), *фыла* (127 зв.), *фыглѣ* (131 зв.), *футѣрца* (143 зв.), *фо(р)тѣлями* (187), *хва(р)тухъ* (115), *хва(р)бова(т)* (151 зв.).

За спостереженням С. Бевзенка, «в правобережнополіських і волинсько-поліських говірках фонема /ф/ виявлена порівняно слабо» [16, с. 64; див. також: 4: II, кк. 83–86].

Початковий приголосний *х* у словах на зразок 'хороба' досить послідовно вживається в говірках південно-західного наріччя та частково в західнополіських говірках північного наріччя [4: II, к. 85]. Зазначена словоформа у XVII–XVIII ст. могла бути полонізмом [67, с. 497].

Перехід [г] в [х] у слові *невѣхлась* (199). Цю особливість Ю. Шевельов пов'язує з територією Закарпаття, де наявні активні контакти з носіями угорської мови, у якій ці два звуки не розрізняються. [343, с. 884]. Можливо, таку вимову Климентій Зіновійв почув від співбесідників під час котроїсь із мандрівок.

У віршах паралельно використовуються **початкові приголосні м / в** у лексемі *мандрувати*: *ва(н)дровны(и)* (38 зв.), *ва(н)дровка(х)* (40), *вандрово(к)* (41), *ма(н)дровати*, *ма(н)дрова(л)* (112) [пор.: 309: 3, с. 175]. Лексему *вандрувати* можна трактувати як запозичення з німецької мови за посередництвом польської [88: 1, с. 380]. Однак не можна не врахувати того, що ця словоформа властива і сьогодні багатьом південно-західним говорам, а окремим середньополіським та західнополіським говіркам — її варіант із суфіксом *-ова-*, який зафіксовано у віршах Климентія Зіновієва.

Вибір **початкового приголосного у сполуках [кв] та [цв]** у слові *квітка*, можливо, мотивований значенням слова: з *цвѣто(в) мѣ(д)* (74) — ‘живі квіти’, *и вє(л)мі прм(д)рыє полагають квѣты* (109 зв.) — ‘штучні квіти’. Форма *цвѣты* зафіксована у віршах Климентія Зіновієва ще й у значенні ‘кольори’: *шма(л)цями кладу(т) цвѣты* (109 зв.).

Суфікс -ва- в особових формах теперішнього часу атематичного дієслова *давати* не випадає: *давajú* (93 зв.), *давáє(т)* (104), зате в інфінітиві *даяти* (37, 103) — він відсутній.

Отже, у досліджуваному рукописі віршів Климентія Зіновієва на фонетичному рівні відзначено невелику кількість церковнослов'янських елементів, зумовлену традицією писемної мови того часу, зокрема: звукосполучення **[жд]** на місці давнього **dj** (*раждáла*, *хождѣніа*); неповноголосні форми; голосний **[е]** після шиплячого **[ч]**; початковий **[к]** замість **[х]**; суфікс *-л* у дієсловах минулого часу чоловічого роду; збереження груп приголосних *-стн-*, *-здн-*, *-стл-*, *-слнц-*, *-зств-*, *-цств-*.

Переважна більшість фонетичних особливостей має народнорозмовний характер: голосний [a] перед складом з наголошеним [a]; реалізацію давнього *ę у наголошеній та ненаголошеній позиції як звук [a]; зміну [e] в [o] після шиплячих; повноголосні форми з -оро-, -оло; голосний [o] на початку слова на місці давньої сполуки *je; форми на -в у дієсловах минулого часу чоловічого роду; префікс роз- (рос-); поодинокі приклади з палатальними [p] та [ц]; приголосний [ч] на місці давнього звукосполучення *tj; приголосний [ж] замість давньої сполуки *dj; африкату [дж] та інші.

3.2. Морфологічні особливості мови рукопису Климентія Зіновієва

Тексти віршів Климентія Зіновієва містять чимало морфологічних особливостей народномовного походження, які автор вживає паралельно із традиційними книжними формами. Вивчення мовних рис граматичного рівня є частиною комплексного лінгвістичного дослідження пам'ятки, спрямованого на визначення місця народження її автора. У центрі нашої уваги особливості діалектного мовлення, представлені в текстах віршів, писаних тогочасною українською книжною мовою на народній основі. Спорадично відзначимо риси давньої книжної церковнослов'янської мови у канві рукописного тексту Климентія Зіновієва.

Нерідко парадигми змінних частин мови викладені неповно, тому що відповідні форми не зафіксовані в текстах віршів. Подаємо контекст задля уточнення граматичного значення слова.

Українська мова успадкувала від праслов'янської чимало морфологічних рис, які в інших слов'янських мовах замінилися новими, а на українській етнічній території склали найдавнішу групу мовних особливостей [280, с. 45].

Аналізуючи мову літопису Самовидця XVII ст., Л. Батюк спостеріг, що в її основі «лежить загальнонародна українська мова, яка у своїх основних характерних рисах збереглася дотепер», «більшістю особливостей словозміни досліджувана пам'ятка XVII ст. стоїть близько до відповідних норм сучасної української літературної мови» [12, с. 55].

3.2.1. Іменник

Іменники першої відміни. Однина. Перша відміна, як відомо, сформувалася з основ іменників жіночого й чоловічого роду на **-ā-**, **-jā-** та частково іменників жіночого роду на **-ī-**, **-ū-** та на приголосний, які в **називному** відмінку однини мають флексію **-a** (**-я**), такі приклади відзначено і в поетичних текстах Климентія Зіновієва: *тѣлеснаа прилѹчи(т) хороба* (8 зв.), *то и не жонá в него* (71 зв.), *пчела добрѣ урожáеть* (74 зв.), *а резнику́ рыба(л)ка то(ж) не бе(з)потребѣнь* (118), *ежелі начне(т) фыла з(ъ)бы(т)не саявляти* (128), *та(к) же и коза́ нечїста* (146), *годна бо хвалы и ихъ праца* (284).

У **родовому** відмінку іменники основ на твердий приголосний приймають закінчення **-и**, яке позначається літерами **-и** та **-ы**: *о(т) церкви* *о(т)лучати* (80; див. також: 100 зв.), *от менѣ науки послуша(и)те* (89), *научаютъ свое(и) полѣтїки* (114 зв.), *лас(к)и заслу́етъ* (276; див. також: 296), *не утраты(л) цноты* (53 зв.), *свобод) інокъ о(т) жены́* (73; див. також: 78 зв., 105), *воды́ са напїти* (75 зв.; див. також: 140 зв., 141, 277 зв.), *вины не ма́етъ* (79), *до стѣны посунетъ* (89), *послѣ пра́цы іногда недѹжа* (89 зв.), *що кумы брати в жонѹ не бл(с)вляють* (106), *з глины созда(т)* (109), *же це(р)квы не маш* (192), *похвалы и ла(с)ки заслу́етъ* (276), *о(т) бѣды сохраня(и)* (297 зв.), *для сыли поси́лт(ъ), вѣнце(в) славы сподобї* (299 зв.). М'яка і мішана групи мають флексії **-ѣ** та **-и**, які на письмі сплутуються: *з(ъ) доброи волѣ вписалъ* (36 зв.; див. також: 289), *а землѣ не ма́ють* (44 зв.; див. також: 54 зв., 186), *господинѣ не ма́етъ* (73), *о сотворѣнїи землі* (184; див. також: 274). За спостереженнями В. Курашкевича та І. Керницького, таке чергування відмінкових закінчень властиве пам'яткам з Волині, Київщини та Чернігівщини [354, с. 70; 127, с. 85]. І. Чепіга, досліджуючи словозміну іменників Пересопницького Євангелія, виявила також поплутання флексій **-ѣ** та **-и** і зауважила, що таке чергування може засвідчувати вимову **ѣ** як **[i]** [336, с. 231].

Тільки один раз зафіксовано закінчення **-ы** у формі родового відмінка м'якої групи: *мл(с)тїны просїти* (127).

Давальний відмінок іменників першої відміни у всіх групах отримав флексію **-ѣ**: *свое(и) дшѣ примножаѣтъ* (38 зв.), *сиротѣ ско(р)бному из(ъ) мосту да в воду* (43), *не жонѣ збырати* (73; див. також: 93, 93 зв.), *женѣ ѣсть не равна* (75 зв.; див. також: 83, 270 зв.), *резни(к) рыбацѣ потребенъ* (118). У мові українських грамот XIV–XV ст., як відзначив С. Самійленко, закінчення **-ѣ** у цьому відмінку було вже нормою [295: 1, с. 98].

У **знахідному** відмінку зберігається традиційне закінчення **-у (-ю)**, хоча й спорадично трапляються архаїчні форми іменників колишніх основ на **-ї**: *худобу распорядї* (272 зв.), *робя(т) на рыбу ловлен(ъ)а* (284), *в труну вложїти* (286), *торуѣтъ до нѣба дорогу* (288 зв.), *землю копати* (275; див. також: 316), *робитъ оздобу на цє(р)ковъ* (278 зв.; див. також: 299).

Іменники м'якої та мішаної груп в **орудному** відмінку мають флексію **-єю**, а твердої — **-ою**: *бурею крушы(т)* (5 зв.), *не кленѣте(с) землею* (14), *дшею клене(т)са* (28 зв.; див. також: 83 зв.), *з великою працею походитъ* (276 зв.), *водою ударяю(т)* (274 зв.; див. також: 279), *со злою жєною не ѣ(ст) доброго житїа* (309).

У **міщевому** відмінку основи на твердий приголосний та шиплячий переважно мають закінчення **-ѣ**, лише в іменнику *цєрква* сплутуються графічно **-ѣ** та **-и**: *в школѣ са и ско(н)чїт(ъ)* (39), *в(ъ) славѣ утѣша(и)са* (48 зв.; див. також: 299 зв.), *по правдѣ бы(т) мѣетъ не інако* (65; див. також: 290 зв.), *або тѣжъ ѡ горѣцѣ* (66), *у водѣ варїти* (83 зв.; див. також: 125 зв., 119, 132, 275), *в глубинѣ всели(т)са житїи* (124), *в книзѣ не вомѣстїлоса* (274), *в цє(р)кві осо(б) наста(т)чати* (122), але *у цє(р)квѣ буваємъ* (177 зв.). У формах м'якої групи послідовно вжито флексію **-и**, а в поодиноких випадках використано **-ѣ**: *въ пустыни забиває(т)* (27; див. також: 55, 83), *в насъ на зем(м)ли бывати* (46 зв.; див. також: 33 зв., 47, 49, 50, 54 зв., 56 зв., 61 зв., 68, 72 зв., 76), *в кишєнѣ зна(и)доваль* (66 зв.), *на лучшо(и) жит(ъ) волѣ* (85; див. також: 289), *в землѣ не стлѣває(т)* (119) [пор.: 138, с. 20].

І. Чепіга схильна вважати появу кінцевого **-ѣ** наслідком впливу іменників твердого варіанту» в місцевому відмінку однини іменників м'якої групи [336, с. 233].

Форми **кличного** відмінка у віршах поодинокі: *зво(л)ся мѣща(н)ко в голóву по(и)ска(т) (45 в.), привѣтству(и), зѣмле (295 зв.).*

Множина. У називному відмінку іменники мають закінчення **-и, -и:** *і рѹки с̄лнцемь присмяга́ють (277 зв.), це(р)кві це(г)ли готують (282), а жоны хлѣба не ма́ю(т) (282 зв.).*

У **родовому** відмінку найпоширенішою є нульова флексія, рідше трапляються закінчення **-ии, -еи** та **-ов:** *вмѣсто сестрѣ (47 зв.), зжываеиш горѣлокъ (66), коло пчѣль тружда(т)и (74), анѣ бабѣ на то не вжыва(и)те (77; див. також: 79 зв., 80, 98, 127), з рыбало(к) вчинівъ (118), имѣт(ъ) не ты(л)ко ду(д) (129 зв.), ігрѣ всяки(х) не жада(и)мо (130 зв.), и козь много де бывае(т) (146), рукѣ добре доложіть (284 зв.), рѣкѣ не прехожáють (285 зв.), комеди(и) якихъ начиніти (39), о убивáюцы(х)са з(ъ) це(р)кве(и) (13 зв.; див. також: 20, 120, 132 зв., 274), з розны(х) цѣвто(в) ме(д) збирáеть (74).*

Форми **давального** відмінка мають закінчення **-ам:** *це(р)квамѣ пакоствѣетѣ (30 зв.), такимѣ жѣнамѣ и на свѣтѣ не быти (81 зв.), и нѣ в че(мѣ) было (б) жо(н)кámѣ воды носіти (111; див. також: 277, 280).*

Знахідний відмінок має аналогічні форми з називним або родовим: *да замы(ш)ля(и)* *в че(р)ницы (272 зв.), же оздобляю(т) це(р)кві (318 зв.; див. також: 278 зв.), а жо(н) свои(х) свобожда(и)те (277),*

В **орудному** відмінку традиційно тверда група отримала флексію **-ами:** *з(ъ) долынами* *и гóры зравняти (5 зв.), буду(т) головáми накладáт(ъ) (37 зв.), всѣми сылами запобѣга́ти (50 зв.), на(д) жѣна́ми ве(р)хѣ мѣти (75; див. також: 275 зв.), пу(д) це(р)квами поклада(т) (192 зв.), слезами омывáти (279 зв.).*

Форми **місцевого** відмінка у віршах Климентія Зіновієва мають закінчення **-ах (-ях):** *почина́ю(т)са вѣр(ъ)ши* *о жѣна́хъ розных* (75; див. також: 81 зв.), *на рѣкахъ хусты перу́тъ* (78 зв.), *в корчмахъ пребываюцы(х)* (81 зв.), *о іны(х) и(х) праца(х) треба писат(ъ)* (275), *в це(р)квахъ прилѣпляю(т)* (280; див. також: 299), *в дорóгахъ страждають* (317), *раны на нога(х)* (317 зв.), *туляю(т)са в якихъ зѣмля(х)* (44 зв.; див. також: 279 зв.).

Іменники другої відміни. Однина. Друга відміна іменників історично постала з іменників чоловічого та середнього роду колишніх основ на **-ǫ- -jǫ-, -ї-, -й-** та на приголосний.

Іменники чоловічого роду у **називному** відмінку однини у віршованих текстах здебільшого закінчуються на твердий приголосний, навіть у формах з колишніх *-jǫ-*, *-ŷ-* основ: *резни(к) рыбацѣѣ потребѣнѣ* (118), *без сѣна ко(н) в зимѣ ищезаетѣ* (276 зв.), *и колесникѣ реме(с)никѣ твори(т) то(ж) чудеса* (280), *а швецѣ на чоботы и(х), людемѣ поробляє(т)* (283 зв.), *по(ст) на ползу будетѣ* (289 зв.). Приклади з м'яким кінцевим приголосним основи в рукописі спорадичні: *яко агнь прѣ(д) водою хоч не ра(д) смиря'є(т)* (56 зв.; див. також: 175).

Середній рід іменників у називному відмінку поряд з традиційними флексіями *-а (-я)*, *-о*, *-е* зберігає давні закінчення *-ъє [йе]*, *-іє*: *збожа всяко было ни по чо(м)* (139 зв.), *ко(г)да где быває(т) ю(ж) рыбное ловле(н)а* (274), *тѣло часо(м) будетѣ не погребѣ(н)но* (15), *и злоє дѣло обличитѣ* (28; див. також: 303), *скве(р)но ю(ж) ты(х) жи(т)ло* (97 зв.), *и мясо твоє бры(д)ко* (143 зв.), *абы здоров(ъ)є а ω(т)роча будетѣ* (86), *житіє на землі мятежно* (55; див. також: 92), *а веселіє само ликовствуєтѣ* (56 зв.), *бо писаніє такѣ доводи(т)* (86 зв.).

Флексії **родового** відмінка — це *-а (-я)* та *-у, (-ю)*: *пи(с)ма научити(с)* (78 зв.), *не зможе(ш) то(г)да вла(с)не дуба нахыли(т)* (104), *ры(б) треба бо(л)ше(и) неже мяса* (118 зв.), *в подобіи леда* (136), *поку(л) яко(г)[о] мн(с)тыра станетѣ* (167 зв.), *бо таки(м) то молока цѣбер поставля'ють* (270), *не треба грѣха і вноци творити* (273 зв.), *без(ъ) сѣна не мощно ко(н)нымѣ пробувати* (276 зв.), *му(р) бо без(ъ) вапна не може(т) стояти* (283), *будемѣ без ко(н)ца славити* (296), *а бе(з) ковала нево(з)можно прожит(ъ)* (133), *бо не боя(т)са то(г)да та(к) звѣра я(к) челоука* (155 зв.), *то(и) половину своего здоро(в)а втрачаєтѣ* (166 зв.; див. також: 166, 311 зв.), *в дома(х) хлѣба з(ъ) дѣтми не маю(т)* (282 зв.), *лю(д) заживає(т) табаку здавна* (24 зв.), *для люде(и) убѣги(х) з рѣменю (ж) постолы'* (275 зв.), *і на потомѣ в сосуды з току убирають* (278). Наявність *-а* після *р* та *ц* у відмінкових формах зумовлена передусім твердою вимовою цих звуків у поліських говірках. На думку Г. Півторака, ця особливість належить до числа найдавніших рис української мови, що їх успадковано від праслов'янської мови [280, с. 45]

Закінчення **-а (-я)** іменників чоловічого роду найчастіше трапляється в назвах істот. В окремих словах паралельно вживаються два різних закінчення: *а признає(мъ) правда ε(ст) о(т) вѣтра выгода* (5 зв.; див. також: 312), *проти(в) вѣтру поро(м) управляютъ* (127 зв.). Іменники середнього роду зберігають флексію **-їа**: *радо(ст) из(ъ) сму(т)комъ житїа не має(т)* (56 зв.), *и здравїа и до(л)гихъ лѣтъ и імъ подава(и)* (274).

У **давальному** відмінку численні приклади з флексією **-у (-ю)**: *не ты(л)ко ꙗ́ну і самому бѣгу* (26 зв.), *и тому́ злѡму рабу́ и на земли зло пошлѣтъ* (33 зв.), *такѡму ꙗ́хтѡ ва́жны(и) у шїю дава́етъ* (53), *а хто (б) жени(с) чє(р)ницю́ бл̄гословєнство даль* (102 зв.), *бо козаку́ лукъ привыле(и)* (141 зв.), *кожемяка бо шкуры шєвицѹ́ вычина́етъ* (283 зв.), *и госпѡду́ богови грѣховъ сповѣда(и)са* (296 зв., 297), *треба мѡру́ са равня́ти* (298 зв.), *або те(ж) всему́ тѣлу́ голова́* (316 зв.), *голо(д)ному́ гѡстю на(и)паче потре́ба* (87; див. також: 87 зв.), *то́ и здоро(в)ю́ снѡмъ збы́тны(мъ) поврежда́ешъ* (100 зв.), *особливѣ(и)ше вподобляє(т)са коню́* (104 зв.; див. також: 145). Найвне також закінчення **-евѣ**, яке сплутується з **-єви**: *гостєви́ быває(т) вшеякаа выгѡда* (87 зв.), *пєвнє та́а мѹжеви́ вѣры не сохраня́етъ* (83 зв.; див. також 100 зв.), *и чє(р)ницеви́ всѣ грѣхи на себє бѣ взя́ль* (102 зв.), *та(к) чинї́ и конєви́* (145), *а м̄ліса тво(р)цеви́* (296 зв.), *тебѣ́ всеви(д)цевѣ́ явы(м)са* (104 зв.), *в таково(и) може(т) быти ткачевѣ́ взяха* (110 зв.), *пожыто(к) бѣже да(и) и кушнерєвѣ́: не злѡму якому́ ша(л)вѣрєвѣ́* (133), *я(к) то лѡу ме(д)вєдєвѣ́ з да(в)ного вѣку* (142), *жєна злаа мужєвѣ́ невєликъ прїятєл(ъ): а господарєвѣ́ ко(н) обше(мъ) нєпрїятєл(ъ)* (145), *ты(л)ко то рандарєвѣ́ ужє єдино́му* (301 зв.), *єсли шафарєвѣ́ много будє(т) данно* (302 зв.) [пор.: 138, с. 20]. Таке написання може схилити до думки, що кінцевий звук, позначуваний графемою **ѣ**, звучав як [i]. Флексія **-ови** лише один раз у віршах заміненна на **-овы**: *записа(л) бѣ́сови́ дѹшу* (42), *бѣгови́ творятъ ошука(н)ство* (90; див. також: 176, 297), *ты(л)ко (ж) дѡму дѡмови́ нє мо(и)но прыровнати́* (186), *шановати жонї́ такъ никѡму: я(к) поповы́* (99). На сьогодні закінчення **-у** переважає в поліських говірках, а флексія **-ови, -єви** — у волинсько-поліських та південно-західних [16, с. 97]. І. Керницький зазначає, що зона поширення закінчень **-овѣ, -евѣ (-ови, -єви)**,

засвідчених у текстах XVI ст., приблизно збігається з їх ареалом в сучасних говорах [127, с. 43].

Форми **знахідного** відмінка збігаються з формами називного в назвах неістот та з формами родового в найменуваннях істот: *тебе в(ь) послѣдны(и) дѣ(н) сря'ще(мъ)* (5; див. також: 8), *и конецъ сме(р)тны(и) при(и)мова(т)* (8 зв.), *бо в не(мъ) ча(ст) пекѣлногo дѣ'му обрѣтáеть* (24 зв.), *ща(ст)а бо(л)шое мѣт(ь) бѹде(т)* (88; див. також: 144), *бо на здорóвье твоѣ жонá твоа ватуе(т)* (93 зв.), *ѣзди(т) у лугъ дѹбу і попелу палѣти* (115), *бе(з)пѹтное дѣло сáмы собѣ зна(и)шли́* (117), *поку(л) готового ю(ж) олѣа увѣдитъ* (126 зв.), *робота здорóв(ь)а умаля'еть* (181; див. також: 277), *і явы' нас пекелна дѣ'ма навѣкъ свободны(х)* (185 зв.), *го(ст) за Хр(с)та господарá мѣти* (197 зв.), *за сѣце(н)ника вдовцá ω(т)вѣтъ сотворити* (272), *идучи в во(и)ско порохи готують* (276), *цѣпáми збóж(ь)а выбивáють* (278), *в почеси треба мѣт(ь) и колесникá: и іного честного ремесникá* (280 зв.), *за брата жы(т)* (283), *за ввєс рокъ платѣти* (289 зв.), *трѣба нá морє тому пустѣтиса* (319).

Орудному відмінкові властиве закінчення **-ем (-емь)** (м'яка та мішана групи) та **-ом (-омь)** (тверда група): *не з(ь) хлопце(мъ) жа(р)товáти* (28 зв.; див. також: 90 зв.), *женá писменна мѹже(м) просты(мъ) погоржáеть* (77 зв.; див. також: 95), *я(к) конє(м) мо(г)ль в полю работáт(ь)* (142 зв.; див. також: 165 зв.), *і рѹки слѣнцемъ тогда присмягáють* (277 зв.), *з(ь) олѣемъ выминáт(ь)* (281 зв.), *з смолярє(м) товары(ст)во мáеть* (282), *тѣломъ грѣшны(м) тебѣ поручаю* (8; див. також: 102, 296 зв.), *своимъ реме(с)ло(мъ) справу(и)те* (45 зв.), *то пяны(и) самы(м) слóво(м) не запамя(т)ствуе(т)* (67), *за іны(мъ) дѣломъ где хто хóди(т)* (68 зв.; див. також: 90 зв., 109, 117 зв., 301), *з(ь) бѣго(м) жа(р)това(т)* (90 зв.), *рѣдко хто на свѣтѣ мыло(м) са вымивáеть* (279; див. також: 279 зв.), *за єдны(м) цѣхо(м) бы чинѣти* (283 зв.).

Іменники середнього роду на **-я** мають або традиційну флексію **-емь**, або живомовне закінчення **-ям (-ямь)**: *из(ь) покаянїє(м) при(и)мова(т)* (8 зв.), *ко(т)рымъ жада(н)емъ свои(мъ) бѣгу наругають* (9), *ко(т)рáа житїємъ свои(м) ошукивáеть* (100), *ѣму бѣдному за неща(ст)ямъ стáло* (32), *і копы(л)а з(ь) правылямъ* (114 зв.), *кравецъ из(ь) начи(н)ямъ всѣмъ може(т) пова(н)дровáть* (132 зв.). [пор: 138, с. 20]. Г. Гримашевич вважає закінчення -

ем іменників середнього роду виразним діалектизмом, представленим і сьогодні в західноволинських говірках [59, с. 104; пор. також: 33, 87].

У формах **місцевого** відмінка використано флексії *-у (-ю)* та *-ѣ*: *в дому́* *будеть споко(и)нѣ(и)ше(и)* (15 зв.; див. також: 48, 83, 89, 321 зв.), *не хоче(т)* *в(ѣ) мн(с)тыру то(и) жыте(л)ствовати* (39; див. також: 39 зв., 40 зв., 55, 62 зв., 101, 167), *таки(и) в(ѣ) мыру́ згінеть* (39 зв.; див. також: 55), *на едно(м)* *мѣсцу жыти* (41), *а цыгане по свѣту туля'ють* (44 зв.; див. також: 60 зв.), *овощь в саду́ не(р)валь* (284 зв.), *в(ѣ) свое(м) неща(ст)ю* (60 зв.), *в полю́ дѣло всякое поліово́е* (82), *кому́ в ща(ст)ю поведе(т)са* (116), *собѣ у дворѣ та(к) потребное ма(и)* (34), *на свѣтѣ мо(г)ли пробувати* (73 зв.; див. також: 45, 143 зв., 273, 285 зв., 318 зв.), *по гсѣдѣ бѣжѣ жыеть безмятежно* (74; див. також: 304), *и буде(ш) в небѣ ца(р)ствовати* (83 зв.), *написавъ в словѣ едынѣ(ѣ)* (111), *зна(и)де(т) добрую роботу в добро(м) мѣстѣ* (112), *о́ по́стѣ лю'де повѣдаю(т)* (289; див. також: 311 зв.), *мл(с)ть на судѣ са хлю'битъ* (290 зв.), *чловѣкъ на морѣ бываеть* (319 зв.).

Спорадично вжито також закінчення *-и*, яке інколи чергується з *-ѣ*: *пекелнаа горячо(ст) в же(н)скомъ тѣли* (78 зв.), *в(ѣ) огнѣ може(т) са скончѣти* (100; див. також: 119), *в(ѣ) о(г)нѣ начне(т) горячо(ст) страдати* (315 зв.). Прийнято вважати, що в таких формах наявні залишки давньої флексії *-и*, яка пізніше замінилася на *-ѣ* [120, с. 99].

Закінчення *-ѣ* в іменниках середнього роду сплутується з *ε*: *самá о́ зломъ дѣлѣ в то(и) часъ помышля'еть* (100 зв.), *в то(м) дѣле та(и)на бываеть* (78 зв.; див. також: 79, 102, 168 зв.). Таке написання доводить, що флексійне *-ѣ* вимовлялося як північноукраїнський [e].

Кличний відмінок чоловічого роду має форми на *-у (-ю)* та *-ε*: *злы(и) члѣвѣку и то(и) трафунок бываеть* (27), *ду(р)ны(и) мужы'ку ба(р)зе неуважны(и)* (36 зв.), *ко(ж)ды(и) гултáю осмакъ не пропива(и)* (34), *і дару(и) с̄псѣтелю на(мѣ)* (72 зв.), *и на(м) б̄же да(и) того́ и не знати* (5 зв.; див. також: 278 зв.), *о́то (ж) мѣε(ш) за своѣ тепе(р) ду(р)ны(и) мужы'че* (26), *о злы(и) чловѣче же(с) пу(т) добре не сказа́ль* (27; див. також: 287), *тобѣ за(и)че мовлю* (143 зв.), *злы(и) рабе́ капуста́ людя(мѣ) поя'даешъ* (143 зв.).

Множина. Називний відмінок множини чоловічого роду представлений такими флексіями: **-ѣ** — здебільшого іменники м'якої та мішаної груп, закінчення **-и**, яке сплутується з **-ы** — іменники твердої групи: *ε(ст) срѣбрны лихтарѣ* (47; див. також: 120), *тоε робя(т) золотарѣ* (47; див. також: 117 зв.), *гостѣ и поѣдутъ голóдны* (87 зв.), *будутъ и ткачѣ' в такои собѣ брати* (110 зв.), *я'ко че(ст)ныε люде и тежъ господарѣ* (275 зв.), *и косарѣ' потре(б)ны людя(мъ)* (276), *а косарѣ сподарѣ идутъ к немú с косами* (276 зв.), *и шевиѣ вмѣю(т) шкúры чинити* (283 зв.), *до ꙗновъ шафарѣ щыро(ст) маю(т)* (302 зв.), *злы кóнѣ са лучають* (317), *в ч́лка грѣхи не ба(р)зо великїе* (273; див. також: 287 зв.), *иные работники не бе(з)потре́бны* (278), *а кожемяки чобóтъ, не умѣютъ шити* (283 зв.), *а дру́(з)ы не забуду(т)* (50 зв.), *неха(и) старо(с)ты пре(ж)де спрашаю(т)* (105 зв.), *проте вѣрши наказáтелныε* (90), *вѣрши похва(л)ныε* (198 зв.), *хлопцы не ставаю(т)*(127), *ста(р)цы не мѣли (б) догáны* (127 зв.) (див. вище — ст. 85) [пор.: 138, с. 20].

Зрідка у віршах Климентія Зіновієва трапляються форми називного відмінка на **-а (-я)** зі значенням збірності: *ω вѣлетня(х) або те(ж) ω велики(х) людя(х): котрыε негды(с) были́ та(к) великїе, якъ дубъа* (298). Використання таких форм, як відомо, позначене впливом «іменників середнього роду та форм двоїни, такі форми набирають відтінку збірності» [120, с. 102].

Іменники чоловічого роду на означення збірності та форми, які в однині мали суфікс **-ин-**, а у множині втратили його, мають закінчення **-ε** у називному відмінку множини: *а цыгáне по свѣту гуля'ють* (44 зв.), *славя'не так свѣдѣте(л)ствують* (147), *школяре са имену́ють* (180 зв.), *мѣщáне и селяне не хотятъ купова(т)* (180 зв.), *и сáмы хр̄(с)тіяне тогó дознавають* (183), *крылошане са тружда́ють* (299). Такі форми властиві передусім поліським говорам, частково полтавським говіркам південно-східного наріччя, а також карпатським говорам південно-західного наріччя [16, с. 103].

Іменники середнього роду у називному множини зберігають давню флексію **-а (-я)**, яка наявна і в знахідному відмінку: *не всѣ мѣста выго(д)ны* (87 зв.), *з(ъ)полнили(с) словеса́, неізреченныε б̄зскїе чудеса́* (95 зв.).

Один раз у текстах віршів вжито форму називного відмінка множини на **-ове**: *неха(и) бы родычове сáмы о(т)бували за свои грѣхи* (176).

За спостереженнями дослідників, флексія *-ове (-еве)* властива переважно давнім пам'яткам Галичини — як релігійним, так і діловим [26, с. 40; 127, с. 54–55, 282; 120, с. 101]. Широко фіксують цю граматичну форму учительні Євангелія з Бойківщини та Лемківщини [129, с. 404; 81, с. 14; 82, с. 57; 340, с. 12]. Засвідчено її також у тексті Пересопницького Євангелія та в літописі Самовидця XVII ст. [338, с. 40; 12, с. 41].

Острівними ареалами назване явище (*братове, сусідове*) представлене в Атласі української мови [4: II, к. 190, 191].

У **родовому** відмінку множини засвідчено флексію *-овъ* в іменниках чоловічого роду твердої та мішаної груп, а флексія *-евъ* — в іменниках м'якої групи: *ω(т) вѣтро(в) насъ храніти* (5 зв.; див. також: 128), *не мѣю(т) домовъ* (44 зв.; див. також: 125, 279), *не треба малых снѡвъ женіть* (96), *не га(н)біт(ъ) ткачо(в)* (111), *не треба цехѡвъ зневажѡт(ъ)* (127 зв.), *дѡкторо(в) да(и) бже не потребѡт(ъ)* (137 зв.), *пиво(в) и медѡвъ не было варе(н)но* (139 зв.), *и до про(ст)шы(х) буды(н)ковъ* (279), *до возѡвъ колесѡ* (280), *о(т) плѡдовъ вкушѡють* (284 зв.), *ω(т) грѣховъ пока(и)са* (287; див. також: 287 зв.), *до грѡбо(в) ихъ опровождаю(т)* (288), *и воло(в) треба не таковы'хъ* (298 зв.), *заступа(и) о(т) всяки(х) злотворцевъ* (35 зв.), *з(ъ) проме(ж) люде(и) муже(и) прелюбодѣ'евъ... слодѣ'евъ* (103).

Уже в XV–XVI ст. флексії *-овъ* та *-евъ* цілком витіснили старовинні нульові флексії основ на *-ѡ-* *-јѡ-* [120, с. 104]. Лише один раз зафіксовано стару форму іменників чоловічого роду колишніх *-ѡ-* основ з нульовою флексією: *на старѡ(ст) от грѣхъ очисти(с)а* (287). Спорадично такі форми засвідчені в Пересопницькому Євангелії 1556–1561р. [336, с. 234].

У **родовому** відмінку множини іменників чоловічого роду послідовно вживається закінчення *-ѡи*, трохи рідше — *-ѡи* (*-ѡи*): *конѡ(и) не оцажа(и)* (27 зв.; див. також: 298 зв.), *не хоче(м) ми кты'торѡ(и) такіхъ мѣти* (30), *много ѡ(ст) неуважны(х) и мужѡи на свѣтѣ* (121), *для мясны(х) днѡ(и)* (118; див. також: 118 зв.), *господарѡ(и) не зневажѡемъ* (277 зв.), *вмѣсто брати(и) и сѡстръ* (47 зв.), *для по(ст)ныхъ днѡ(и)* (118), *мед(д)веди(и) в ковче(з) не повелѣлъ брати* (142 зв.), *в ки(л)ко днѡ(и) минувши(х)* (271).

В. Німчук зауважував, що таке закінчення «характерне для всіх східнослов'янських мов, у тім числі й для більшості діалектів (північних і південно-східних) української мови» [230, с. 219].

За спостереженнями І. Керницького, у пам'ятках XVI ст. з Волині і Наддніпрянщини переважає флексія *-ей*, а в галицьких пам'ятках — *-ий* [127, с. 60].

Іменники середнього роду в родовому відмінку множини мають нульове закінчення: *я(к) вѣтвы оwoцны(х) дрє(в)* (96 зв.), *вѣ(р)нымъ мясь ихъ не ужывати* (146), *о(т) седмі дѣль мл(с)рдныхъ дѣло* (288 зв.; див. також: 304).

У формі **давального** відмінка множини переважає закінчення *-амъ* (*-ямъ*): *злы(мъ) сина(мъ) вѣры до(и)мають* (42), *хвала: мє(л)ника(мъ), бє(р)дника(мъ), шаповала(мъ)* (134 зв.), *ко(р)чемъ честны(м) дома(м) не равня'є(т)* (186), *и козака(м) друзямъ чиню' славу* (271 зв.), *варя(т) и шевцамъ на чобо(т)ныє робле(н)а* (282), *мн(с)тырямъ нако(ст) сотворя'ють* (29 зв.; див. також: 39), *стравами го(с)тямъ не выгожajú(т)* (87), *а господаря(м) рече(т)* (131 зв.; див. також: 132), *похвала: коваля'мъ, овчаря'мъ, шкляря(мъ), гафаря(м)* (134 зв.), *прокляты(м) коня(м) трыножа(т) часо(м) нóги* (111 зв.), *мѣть к писаря(м) го(р)ливо(ст)* (303 зв.). У низці іменників збережена старіша флексія *-омъ*: *всѣм жывотны(м) и члкомъ слава* (4 зв.), *посыла(и) такїи смє(р)ти ба(с)урманомъ: а конче(н)а дóбрїи, дава(и) хр(с)тія'номъ* (13 зв.; див. також: 38), *хоры(мъ) к(ъ) дóмо(м) поспѣшати* (15 зв.; див. також: 28, 37 зв., 186), *горѣлку крылошано(м) не в часъ нїти* (152 зв.), *і бо(л)шь ко грѣхомъ грѣхо(в) не прилага(и)* (287); *-ем*: *бгъ да(л) мужѣм ве(р)хъ мѣти* (75; див. також: 77 зв.), *щыры(м) пѣвце(м) пáко(ст) тў приношáє(т)* (300). Флексія *-ом* в давальному відмінку множини іменників чоловічого роду виявлена також в актових книгах XVII ст. з Волині та Наддніпрянщини [223, с. 19]. Це закінчення зафіксоване в літописах XVII ст. [12, с. 42].

Форми **знахідного** відмінка множини чоловічого роду збігаються з формами називного або родового: *за грѣхї ма забы'ль* (57 зв.), *всєля(и)са в домы'(296)*, *посты(з)ло злó ты(х) чудотво(р)цовъ* (31), *и о(т)цєвъ звыча(и)но упрашajú(т)* (105 зв.), *всѣх шевцòвъ величати* (114), *и ўчне(в) свои(х) лю(д)зскости навчають* (114 зв.), *в ста(р)цовъ наука є(ст)* (127), *звѣре(и)*

птыць стрѣляю(т) (137), *конѣ(и)* *затынають* (274 зв.; див. також: 275, 275 зв.), *рудниковъ помно(ж) бѣже* (275), *и косаровъ похваляе(мъ)* (277), *здоровы садовъ доглядáють* (284 зв.), *вѣнце(в)* *славы сподобí* (299), *он пѣнце(в)* *свои(х) рачи(л) про(с)тíти* (299 зв.), *всякихъ писаре(и)* *хвáлити* (303 зв.).

В **орудному** відмінку множини послідовно вживається флексія **-ми**: *звѣ(р)ми* *іногда снѣдѣнно* (15; див. також: 285 зв., 313), *и кáме(н)ми* *украшáють* (46 зв.; див. також: 96 зв.), *ѣзди(т)* *волѣль бы(м) все́ ко(н)ми* (159; див. також: 284 зв., 285 зв.). Менш чисельно у віршах Климентія Зіновієва представлені закінченнями **-ами** (**-ями**), що підтримане живою народною мовою, та **-има**: *ѣзди(т)* *волáми* *на свѣтѣ* (159; див. також: 285 зв.), *и очíма* *своима* *оглядае(м)* (297 зв.). Один раз зафіксовано флексію **-єми**: *млынí з(ъ) тымí* *кам(н)єми* *встря'ти* (298 зв.).

Закінчення **-ми** поширене передусім у поліських діалектах та окремих говорах південно-західного наріччя, а флексії **-єми**, **-има** в наддністрянських та східнокарпатських говірках [16, с. 106].

Місцевий відмінок здебільшого представлений живомовними формами на **-ах** (**-ях**): *о ты(х) злы(х) сына́хъ* (37), *а жéны в домахъ пробува́ють* (75; див. також: 87, 136 зв., 186 зв., 277 зв., 280, 282 зв.), *о сѣсе(н)ныхъ дѣлахъ* *ани помышляти* (78; див. також: 84, 98 зв.), *по ребра(х) ча́сто дава́етъ* (83), *в таки(х) мѣста(х)* *не потребны(и)* (87; див. також: 87 зв.), *о ремесникахъ* *зна(и)де(и) мало* (141 зв.), *о раждáючи(х) жена(х) в лѣса́хъ* (270 зв.), *в грѣха́хъ нера́вны* *зоставáють* (273), *о кожемя'ка(х)*, *що шкуры вычиняють* (283), *о наёмника(х)* *о(т)ходячи(х)* (289 зв.), *о писара́хъ тежъ гра(д)скихъ* (302 зв.), *в мн(с)тыря(х)* *при(и)му́ють* (39 зв.; див. також: 71 зв.), *по желанíя(х)* *ср(д)цѣ* *імъ подава(и)* (50 зв.), *хотѣла (б) теπε(р) в лѣтя(х)*, *да не з(ъ)хоче(т) взя(т)* (82 зв.), *о гончаря'х* *слово похвáлноє* (109), *в збóж(ъ)я(х) зѣрна* *урожа́ли* (298 зв.), хоча доволі часто трапляються закінчення **-єх** та **-ѣхъ**: *о люде(х)* *правдивы(х)* (4), *не хота(т) в мн(с)тырехъ* *послушани(и) мѣти* (38 зв.), *в(ъ) млáды(х) лѣтєхъ* *умира́ю(т)* (86), *о звѣрєхъ* *розны(х)* (142), *в до́мѣхъ* *не ма́ють* (34; див. також: 129 зв., 270 зв.), *о друзѣхъ* *зичлівы(х)* (50 зв.), *в мно́ги(х)*

мѣстѣхъ (63 зв.), в тѣлѣ(х) пѣкла досмо(т)рѣти (124 зв.), в градѣхъ продаваесть (133; див. також: 167), в рабѣхъ служащы(х) люде(м) (167).

Хоч від початку XVI ст. у пам'ятках української мови набуло поширення закінчення **-ах** (**-ях**), флексія **-ѣхъ**, **-ехъ** залишається типовою в текстах різних жанрів упродовж XIV–XVII ст., зафіксована вона й у сучасних говірках південно-західного наріччя [120, с. 111]. І. Керницький зазначив, що в пам'ятках з Волині та Наддніпрянщини вживається, зокрема, флексія **-ехъ**, а не **-ѣхъ**, натомість закінчення **-охъ** від XIV–XV ст. фіксується лише в грамотах галицького походження [127, с. 63].

Іменники третьої відміни. Однина. Третю відміну складають іменники жіночого роду колишніх основ на **-ї-** та на приголосний, які в **називному** відмінку мають нульове закінчення, а також **мати**: не радо(ст) ε(ст) на свѣтѣ (12), бо велика рѣ(ч) ε(ст) кому́ присягати (27 зв.), окая(н)на то ма́ти (79), смерть припомина́есть (288 зв.).

У **родовому** відмінку найпоспідовніше засвідчено флексію **-и**, яка в окремих словах сплутується з **-ы**: бѣгъ не хоцет(ь) сме(р)ти (4; див. також: 137 зв.), не твори(т) вѣтръ злости (5 зв.), о(т) бѣлѣзни кры(и) бѣже (52), радости не маєть (56; див. також: 309), из(ь) скор(б)и мови(т) на ихъ ду́шу (60; див. також: 304 зв.), вкине́тъ на бочку соли́ воды́ (140 зв.; див. також: 141), мѣри друго(и) мѣт(ь) не будеши (145 зв.), из(ь) печи по горшкахъ ника́ють (148), и жадно(и) мл(с)ти не ма́есть (270), бѣ(з) лѣности тружда(и)те (271), з(ь) ско(р)бы са члове(к) погубля́есть (55; див. також: 74). Натомість закінчення **-ѣ** трапляється тільки в іменнику **любов**, у якому воно також чергується з **-и**: не ищúщы(х) между собою любѣѣ (92; див. також: 301, 309 зв.), не мѣють любви́ (92; див. також: 92 зв.). Форми на **-и** характерні для деяких поліських та південно-західних діалектів [16, с. 99]. І. Чепіга зазначила, що флексія **-и** практично не сплутувалася на письмі з **-і** (**ї**). За словами дослідниці, «у деяких пам'ятках XVI ст., переважно галицького походження, часто засвідчується в даних формах поплутання **-и** з **-ы**, що дає підставу стверджувати про вимову там кінцевого **-и** як сучасного українського [и]. Мабуть, підтримувалося воно й розмовною практикою, адже в багатьох

говорах української мови форма родового відмінка іменників третьої відміни і дотепер має закінчення **-и**. До 1932 р. воно було нормою й літературної української мови...» [336, с. 232].

Давальний відмінок має флексію **-и** та **-ы**: *и матери мє(н)ши(и) грѣхъ за тоє будеть* (79), *и нечестиво(и) еи матери и скверно(и)* (80 зв.), *посади к(ъ) горячо(и) пєчи* (93 зв.).

Форми **знахідного** відмінка такі ж, як і називного: *гін(ъ) за твою гордо(ст)* (26), *в садовницу со(л) выкидаєть* (140 зв.), *на пу(т) наставля(и)* (294 зв.).

В **орудному** відмінку зафіксовано закінчення **-ю** та **-ію**: *и злою смє(р)т(ъ)ю не погибаль* (10 зв.), *до року и матє(р)ю стати* (96 зв.), *из со(л)ю бочку из(ъ)трусити* (140 зв.), *з(ъ) щы'ро(ст)ю хота* (270), *тѣло кровію будеть оскве(р)ненно* (84 зв.), *мє(н)шою ско(р)бію мо(г)ль са обходити* (108 зв.), *смє(р)тію постражде(т)* (316 зв.).

Флексія [-'у] наявна в більшості поліських та південно-східних діалектах [16, с. 100]. Натомість форми на **-ію** прийнято вважати даниною книжній традиції, хоча, за спостереженнями дослідників, деякі сучасні південно-західні говори досі зберігають аналогічні форми на **-ію**: *солю, костію* [120, с. 115].

Закінчення **-ѣ** послідовно вживається у згаданому вище слові *любов* у формі **місцевого** відмінка: *в(ъ) лю(б)вѣ жителству(и)тє* (29 зв.; див. також: 31, 67 зв., 270, 294). В інших іменниках третьої відміни зафіксоване закінчення **-и**, яке зрідка сплутується з **-ѣ**: *в пути смє(р)ть бже подасі* (16), *о ко(т)ро(и) пєчи правятъ* (56), *о ско(р)би і се* (56; див. також: 56 зв., 63), *о печали* (56), *в пагубу по смє(р)ти в(ъ)вєсті* (57 зв.; див. також: 286, 296 зв.), *и в(ъ) молодости не мѣти* (60 зв.), *по мѣтери плака(т)* (106 зв.), *в(ъ) пєчѣ паліти* (111; див. також: 148). І. Чепіга вважає, що навіть поодинокі випадки «поплутання закінчення **-ѣ** з **-и** у місц. відм. одн. іменників жін. р. можуть бути свідченням того, що кінцеве **-и** вимовлялося як **-і**» [336, с. 233].

Кличний відмінок зафіксовано із флексією **-є**: *смє(р)тє: чєму ты та(к) єстє(с) стра(и)на* (9 зв.).

Множина. Називний відмінок має закінчення **-и**: ско(р)би буду(т) *мáлыє* (273).

У **родовому** відмінку зафіксовано флексії **-еи** та **-иий**, з яких **-еи** — переважає: *и* ско(р)бє(и) *нїших не позабуди* (6 зв.; див. також: 49, 50, 55 зв., 61, 104, 120 зв., 177 зв., 274, 294.), смє(р)тєи *жадаю(т)* (9), *вмѣсто* м̄трє(и) (47 зв.), *о(т) всяки(х)* напастє(и) (51; див. також: 120 зв., 299 зв.), *із живóтны(х)* бóлѣзнє(и) (52 зв.), *о прємѣну* пєчáлє(и) (57 зв.), мы'слє(и) *не при(и)мають* (77 зв.), *ω* *желающихъ себѣ* смє(р)ти(и) (9; див. також: 71), *жа́дны(х)* рѣчи *не ма́ють* (34; див. також: 75), *ω(т)* бóлѣзни(и) *храни́* (52 зв.), *о прємѣну* скорби(и) (57 зв.; див. також: 99 зв.), *ω(т)* *всяки(х)* печали(и) (58).

Як стверджують дослідники, в українських пам'ятках з північних та південно-східних українських територій переважають форми на **-ей**, флексія **-иий** у формі родового відмінка множини іменників характерна для українських пам'яток південно-західного походження [120, с. 117; 295: 1, с. 151]. І. Керницький дійшов висновку, що тексти XVI ст. із Волині, Київщини та Чернігівщини послідовно фіксують форми на **-ей**, у Крехівському апостолі 1560 р. форми зі закінченням **-ей** вживано паралельно із формами на **-иий**, у галицьких пам'ятках XVI ст. переважають форми на **-иий** (*злостій, радостій*) [127, с. 96].

У **давальному** відмінку фіксуємо закінчення **-ем**: *пя'ны(м)* м̄тєрє(мь) *лучáєть* (88 зв.; див. також: 101 зв.), *в(ь)* нѣѣ радостє(мь) *свои(мь)* (190 зв.). Цю давню флексію досі зберігають говори південно-західного наріччя [120, с. 117–118].

Форми **знахідного** відмінка збігаються з формами називного або родового: *буду до(л)го* скóрби *знáти* (58; див. також: 61 зв.), пєчáли *на радо(ст)* *прєтворíти* (61 зв.), *мусѣль* ско(р)бы *возвє(р)зати* (62), *що со́ли вáрять* (140 зв.), ско(р)би(и) *набавля'ти* (29), *такіхъ* рѣчи(и) *видáємъ* (101).

В **орудному** відмінку переважає флексія **-ми**: *злыми* смє(р)тми *с(ь)тє(р)ти* (15; див. також: 16), *с(ь)* м̄тє(р)ми *своіми* (101; див. також: 270). Іноді використовуються форми на **-ами** смє(р)тями *са ко(н)чають* (51). За спостереженням С. Самійленка, давніше за походженням закінчення **-ми** живі говірки «вживають трохи ширше, ніж літературна мова» [295: 1, с. 151].

У місцевому відмінку превалює флексія **-ех**, натомість приклади з закінченням **-ах** (**-ях**) одиничні: по сме(р)те(х) на н̄бесехъ жили (10 зв.; див. також: 13, 33, 72 зв., 107, 272), умираючи(х) на путехъ (15 зв.; див. також: 270 зв.), о ско(р)бехъ и о печалехъ (54; див. також: 73, 294), ω радосте(х) прв(д)ныхъ (189 зв.; див. також: 289 зв.), однак ω мятѣжахъ (54), о рѣча(х) мало тужи(т) (73 зв.).

Четверта відміна

Однина. Іменники четвертої відміни у віршах Климентія Зіновієва представлені спорадично, тому описати їхню повну відмінкову парадигму не можемо. Форми **називного** та **знахідного** відмінків однини закінчуються на **-а** (**-я**): може(т) и пороса пожіти (67; див. також: 95 зв.) — *Nom. Sing.*; мѣла дыта загубіти (79; див. також: 84 зв.) — *Acc. Sing.*

У **родовому** та **давальному** відмінках фіксуємо флексію **-и**: о(т) дытя'ти о(т)быраешъ (84 зв.; див. також: 107) — *Gen. Sing.*; уроділа своему дытя'ти (79 зв.), мощно порося'ти пробувати (67) — *Dat. Sing.* Форми із флексією **[-и]** поширені в південно-західних діалектах та в низці поліських говірок [16, с. 102].

Форми **орудного** відмінка мають закінчення **-ям**: з(ъ) дытя(мъ) спати (101 зв.).

Відмінювання множинних іменників. У **називному** відмінку множинні іменники мають флексії **-ы** та **-е**: ча́сто на свѣтѣ лю'дѣ то́е чувáютъ (16 зв.; див. також: 8, 43, 128, 275, 275 зв., 282 зв.), я(к) свы(н)ѣ в кáлу (97 зв.; див. також: 147 зв.), без(ъ) цвыче(н)а дѣты добры'не буду(т) (104).

Родовий відмінок представлений формами з нульовим закінченням та флексією **-еи**: из(ъ) устѣ смра(д) ізхо(ж)да́етъ (24 зв.), о(т) люде(и) проси(мъ) (49; див. також: 29, 275), з за дубовы(х) двѣре(и) не бѹде(т) и видѣт(ъ) (63 зв.), свѹбо(д) інокъ ω(т) дѣте(и) (73; див. також: 104, 270), купіти бѣ(з) гроше(и) (317).

У **давальному** відмінку зафіксовані два закінчення **-ям** та **-ем**: за то́е лю́ды(мъ) бывае́тъ (29; див. також: 32 зв., 36, 39 зв., 127 зв., 133, 140, 274, 278, 283, 286), не дѣтямъ збырати (73), люде(м) на пáко(ст) (5 зв.; див. також: 35,

53, 62 зв., 119, 120 зв., 121, 124 зв., 130, 133, 296, 301 зв.), *непрія́тели дѣтѣ(м) бываю(т)* (104).

Знахідний відмінок збігається з називним або ж родовим: *дѣти свои жыда́мъ почала́ на(и)ма́ти* (32 зв.), *учити дѣтѣ(и)* (104; див. також: 152), *умѣти гроши раховати* (302; див. також: 321 зв.), *скудно на гро́шы ста́ло* (187 зв., 278), *умѣвъ грошеи позыча́ти* (32 зв.; див. також: 282 зв., 301 зв., 321 зв.), *у люде(и) позыча́ти* (32 зв.; див. також: 152, 285 зв., 290).

Орудний відмінок множинних іменників має флексію **-ми**: *лю(д)мі́ жити ста(н)тѣ* (29 зв.; див. також: 65, 127 зв., 128, 192 зв., 271, 282 зв., 300 зв.), *из(ъ) окуля(р)ми глядѣль* (51 зв.), *лихы́ми гро(ш)мі́ заплача́ють* (187 зв.; див. також: 188, 321 зв.), *многолѣтно з дѣтѣмі́ живѣт(ъ)* (275 зв.).

У **місцевому** відмінку переважає закінчення **-ех**, рідше трапляється **-ах** (**-ях**): *ω люде(х) грѣшных* (6 зв.; див. також: 8, 49 зв., 51 зв., 52 зв., 56 зв.), *по умира́юцы(х) дѣтѣхъ своїхъ* (86; див. також: 162), *ω не о(т)цевски(х) дѣтяхъ* (37; див. також: 86), *ω вели́ки(х) лю́дях* (298).

У віршах Климентія Зіновієва зафіксовано деякі форми двоїни: *о́бѣ сторонѣ прися(г)ну(т)* (28; див. також: 140 зв.), *по двѣ жонѣ мѣт(ъ)* (90 зв.), *на о́бѣ странѣ превѣжуютъ* (127 зв.), хоч деякі вже заступлені формами множини: *сіи о́бѣ болѣзни е(ст) невиді́міи* (52). І. Чепіга висловила думку, що наявні в давніх текстах форми двоїни можна пояснити, з одного боку, «живучістю цих форм у народнорозмовній практиці», а з іншого — «силою літературно-книжної писемної традиції» [338, с. 42]. Такі форми донині зберігаються в південно-західних і поліських діалектах, рідше в південно-східних [16, с. 92; 4: II, к. 257].

3.2.2. Прикметник

У рукописі віршів вживаються не лише членні, а й нечленні форми прикметників: *му(ж) на́збы(т) моло(д)* (94), *при то(м) буди здра(в)* (101), *і ты(м) олѣ(и) дѣро(г)* (126), *рѣмесни(к) е(ст) выгоде(н)* (285). Короткі форми прикметників вживаються здебільшого в складі іменної частини складеного

присудка, а повні можуть виступати у функції означення та іменної частини присудка: *же часо(м) буде(т) му(ж) ста(р)*, а *жона ве(л)мі м'олода*: або *жона ве(л)мі стара*, а *муж на́збы(т) моло(д)* (94); *цегелныкъ іны(и) ε(ст) остор'ожны(и)*: *смирε(н)ны(и) тыхы(и)* (282 зв.); і *д'обры(мъ) д'огте(мъ) мажуть чопы' звон'овыε* (281 зв.).

Доволі часто вживаються також нестягнені форми прикметників у формах жіночого й середнього роду однини і множини. Не виключено, що ці слововиди відбивають особливості живого мовлення, оскільки нестягнені прикметникові форми до сьогодні характерні для поліських говорів [95, с. 73; 16, с. 109].

Відмінювання прикметників. Однина.

Називний відмінок:

– форми чоловічого роду мають закінчення **-ии (-иу)**: *милы(и) б'же* (273), *потреба та(к)же ма(и)сте(р) розны(и)* (276), *на возы' березовы(и) [добры(и)] подоб'аетъ* (281 зв.), *цегε(л)никъ ε(ст) остор'ожны(и), смирε(н)ны(и), ты'хы(и)* (282 зв.);

– жіночого роду — флексію **-а , -аа**: *жона м'олода*, або *ве(л)мі стара* (94), *ти не милост'ива* (270), *ч(с)та д'вице*, *красна голуб'ице* (287 зв.), *не наўчи(т) и толстаа ба(р)бара* (275 зв.), *уда(ст)са злаа проч'ара* (275 зв.; див. також: 301), *д'ивнаа вещь пробуваε(т)* (311).

– у середньому роді переважає закінчення **-оε**: *не мн'огое во(и)ско малу сы'лу маεтъ*, а *вел'икоε* (271 зв.), *не посты(г)нетъ в'чноε та злоε* (287). Форми на **-оε** трапляються в надсянських і волинсько-поліських говірках та частково в правобережнополіських і лівобережнополіських говірках [16, с. 109].

Родовий відмінок:

– форми чоловічого і середнього родів мають закінчення **-ого**: *свог'о доброго давати* (271 зв.; див. також: 277), *а в друг'ого б'дного не зн'сныε тя(ж)к'иε* (273), *для держан(ъ)а порох'ов'ого* (275 зв.), *до кр'пкого ж'алю прив'оди(т)* (286 зв.), хоча трапляються спорадично давні форми церковнослов'янської мови з **-аго**: *ω(т) в'чнаго ωгна* (15 зв.);

– у формах жіночого — флексія **-ои**: з(ъ) *ме(ж) таки(х) великои бѣды'* (26; див. також: 300), *о(т) муки вѣчно(и)* (83 зв.), *не зхоче(т) ме(р)тво(и) поминати* (270 зв.) [пор.: 138, с. 20].

Давальний відмінок:

– для форм чоловічого і середнього родів властиве закінчення **-ому**: *к великому приты'снетъ* (89), *и окая(н)ному ему са наругати* (93), *козѣцкому рѣду* (271);

– форми жіночого роду приймають флексію **-ои** [**-ой**]: *женѣ зло(и) не хилиса* (83 зв.; див. також: 93 зв.), *к гаря'чо(и) пѣчи* (93 зв.).

Знахідний відмінок:

– форми знахідного відмінка іменників чоловічого і середнього родів у віршованих текстах переважно дорівнюють формам називного, якщо йдеться про ознаку неживого предмета, однак родовому, якщо ця ознака стосується істоти: *в грѣ(х) блу(д)ны(и)* (272), *в костѣ(р) долги(и) тасовати* (275), *треба мѣт(ъ) честного ремесника* (280 зв.), *в(ъ) похо(д) во(и)сковы(и)* (281), *на злое уча(т)* (301), форми жіночого роду іноді мають закінчення **-у**, частіше — **-ую**: *роботу буде старую крѣпити, или хорошую, новую робити* (115), *малу сы'лу маєтъ* (271), *варя(т) на [густую] смолу* (282), *вспоминаю(т) и вѣчную муку* (304). У прикметнику середнього роду засвідчено флексію **-ее**: *для сѣна ино(г)да оста(т)нее збуваєтъ* (277).

Орудний відмінок:

– у формах чоловічого та середнього родів виступає флексія **-им (-ым)**: *дѣбры(мъ) дѣ(г)тѣ(мъ) мажутъ* (281 зв.), *ровны(м) ремесломъ* (282);

– форми жіночого роду мають закінчення **-ою**: з(ъ) *доброю пробува(и)* (99), *ка(р)ностью вѣчною, годы'ною злою нещасною* (272).

Місцевий відмінок:

– форми чоловічого та середнього родів мають закінчення **-ом**: *в далеко(м) краю, в мало(м) мѣстѣ* (87 зв.), *по приня(т)ю шлю(б)номъ* (271), *по сме(р)тно(м) часѣ* (296 зв.).

– форми жіночого роду — флексію **-ои**: *в до(б)ро(и) любѣ стану(т)* (92 зв.; див. також: 98 зв.), *в в(ъ) чистотѣ тѣле(с)но(и) пробуват(ъ)* (105), *в(ъ)*

велико(и) повазѣ (112 зв.). Флексії - **ом** та -**ой** у ненаголошеній позиції властиві сучасним поліським діалектам [16, с. 111];

Множина. У віршах Климентія Зіновієва найчисельніше представлене закінчення **називного** та **знахідного** відмінка -**ые, -ие, -їе**: точа(т) хорошыє кубки (130 зв.), шктуры возовые зробляють (275), бува(и)те здоровы яко че(ст)ные люде (275 зв.; див. також: 278), судна водные и малые, рѣчные (285 зв.), ско(р)би буду(т) тя(ж)кіє (273), убогїє че(р)ницѣ працують (72), надобны хорошіє тхорѣ (147 зв.), грѣхи не великіє (273; див. також: 285 зв.), міла роблять ба(р)скїє (279), ω робяцы(х) судна мѳрскїє (285 зв.), не живетъ в до(л)гїє лѣты (301).

У досліджуваній пам'ятці порівняно рідше трапляється флексія -**ы**: надобны бобры добры (147 зв.), люде рѳзны бывають (273), рымарѣ люда(м) выгѳдны: и похвале(н)а годны (275), и шктуры здоровы вычина(и)те (283 зв.).

Найменше зафіксовано прикладів з флексією -**їи** : многїи лѣта подава(и) (14 зв.; див. також: 88), то покѳи па(н)скїи и полати ца(р)скїи (112 зв.) [пор.: 138, с. 23]; а одна форма знахідного відмінка має флексію -**ыа**: на до(б)рыа дѣла (104 зв.). Г. Воронич вважає, що «переважання флексії -**ые** // -**ие** над -**ыи** // -**ии** в окремих джерелах переважно північноукраїнського походження, [...] під впливом українського діалектного середовища, в якому -**ые** // -**ие** були закономірними як рефлекси -**ыѣ** // -**ѣѣ** в ненаголошеній позиції і мали більший, порівняно з сучасним станом, ареал поширення» [35, с. 59].

Нестягнені форми називного і знахідного відмінків множини мають флексії -**ые, -ие, -їе, -їи** і репрезентують передусім поліську діалектну територію [120, с. 207; пор. також: 16, с. 113].

Родовий відмінок характеризується флексією -**их** (-**ых**): до кладязе(и) глубѳки(х), до це(р)кве(и) висѳки(х) (274), до(л)гихъ лѣтъ подава(и) (274 зв.), для люде(и) убѳги(х) (275 зв.), на поби(т)а дѳмовъ ве(л)мѳжныхъ (279), грѣховны(х) скве(р)нѣ не ω(т)мы'т(ѣ) (279 зв.), до сѳде(н) водны(х) (282). Аналогічні форми родового відмінка вживаються у знахідному, коли йдеться про ознаку живого чи неживого предмета: копыцѣ сѣнныхъ волочїти (277), гре(б)цо(в) добры(х) похваляемъ (277 зв.).

Давальному відмінку властиве закінчення **-им (-ым)**: многи(мъ) людя(мъ) треба мѣти (283), злы(мъ) прокляты(м) коня(м) трыножа(т) часо(м) нѡги (275 зв.), во(и)сковы(мъ) музыка(мъ) дѡбрь прїяємъ (281 зв.), умыра́тъ людя(мъ) небога́ты(мъ) (286), а орудному — **-ыми**: веселые паче веселыми быва́ютъ (113 зв.), цеге(л)ники че(ст)ными бываютъ (282 зв.), но́выми пѣсн(ъ)ми велича́ю(т) (300 зв.).

Форми місцевого відмінка закінчуються на **-их (-ых)**: ω вели́ки(х) лю'дяхъ (298), ω розни(х) нѣмощахъ (273), ω богаты(х) людехъ (286).

У віршах Климентія Зіновієва чимало форм **ступенів порівняння прикметників**. Автор надає перевагу синтетичним, натомість приклади аналітичних форм поодинокі. Форму вищого ступеня утворено за допомогою суфіксів **-и-**, **-ѣиш-**: з моло(д)шы(х) лѣтъ (82 зв.), на лучшо(и) жїтъ волѣ (85), ща(ст)а бо(л)шоє мѣт(ъ) бѹде(т) (88), в не мѣ(н)шо(и) о(т)вазѣ (112 зв.), не мѣ(н)шаа о(д)важно(ст) (124), не мѣ(н)ши(и) мудре(и) (128 зв., 168 зв.), меншеи тру(д)ности дознáетъ (270 зв.), до про(ст)шы(х) буды(н)ковъ (279), грѣшнѣ(и)ши(м) ласкавъ бѹди (6 зв.), áзь окая(н)нѣ(и)ши(и) (11), бѣднѣ(и)ши(и) стр(д)лець (70 зв.), пѡдвигъ е(ст) дивнѣ(и)ши(и), а не тако чуднѣ(и)ши(и) (152 зв.), грѣхъ важнѣ(и)ши(и) (274). Один раз відзначили аналітичну форму вищого ступеня: за лв(т)ргїю бо(л)шѣ важнѣ(и)ша (152 зв.).

Суфікс **-ѣиш-** притаманний сучасним поліським діалектам та частково південно-західним говорам, але з різним звучанням, з уваги на реалізацію **ѣ** на цих територіях [16, с. 114–115].

Зафіксовано також деякі форми найвищого ступеня з префіксом **наи-**: д̄хо(в)ны(х) ωсобъ на(и)по(д)лѣ(и)шихъ (9 зв.), на(и)дорѡжшую рѣчь (46), и кѣцу на(и)бо(л)шую (112). Спорадично трапляються форми найвищого ступеня з префіксом **на-**, які притаманні окремим поліським говіркам [120, с. 214]: налютѣ(и)шоє смѣ(р)тноє осуж(д)ѣніє (47).

Відзначено приклади вищого та найвищого ступенів відприкметникових прислівників, у яких кінцевий голосний відсутній: **горшѣ**: таковы(и) злы(и) человѣкъ гор(ш)ѣ ножа́ рѣже (18); **болшѣ**: же(б) болшѣ не видáли вѣ(р)ные члѣки (130); **меншѣ**: да мѣ(н)шѣ утрáты ко(и)ту твоему

за(в)ше *бўдетъ* (168 зв.) [пор.: 120, с. 377]; *лѣпшиъ*: *а то лѣпшиъ в скóры(и) часъ, приплóдокъ оглядáти* (271); *наигоршиъ*: *або нецно(т)ливыми то ещѣ и на(и)го'ришъ* (71 зв.) та ін.

3.2.3. Числівник

Числівники порівняно з іншими частинами мови найменшою мірою представлені на сторінках збірки віршів Климентія Зіновієва.

Власне **кількісні** числівники: *єди(н) станеть пробувати* (92 зв.; див. також: 159 зв., 190 зв., 279), *єдно́ умирає(т)* (88), *двѣ же(н) зостаєть на свѣтѣ* (75), *м̄лять по чты'ри кро(т)* (167 зв.), *четыри раны Хр(с)ту вчинілъ* (181 зв.), *о́смъ ко(н) вложити, ка́мени(и) сѣмъ купити* (320), *Хс и девят(ъ) оставляєть* (131 зв.), *зароби(т) золоты(х) сто або двѣстѣ* (112), — *Nom.* та *Acc.*, *о(т) дво(х) разъ бо(л)шъ* (97) — *Gen.*, *ва(мъ) трѣ(мъ) не(р)сонамъ* (19 зв.) — *Dat.*, *в десяти лѣтъ* (101 зв.), *в двана́дцяти лѣтъ* (96) — *Loc.*

Сьогодні числівник **єдин** засвідчений у південно-західних говорах, а числівникова форма **четири** властива волинсько-поліським та середньозакарпатським говіркам [16, с. 116].

Збірні числівники: *обѣ сторонѣ прися(г)ну(т)* (28; див. також: 127 зв.), *обóе помира́ють* (88), *жєны по дво́е рóдя(т) дѣти* (88) — *Nom. Plur.*, *Acc. Plur.*; *обои(мъ) не будє(т) ко(н)ца* (189 зв.) — *Gen. Plur.*; *обо'имъ будє(т) нагоро́да* (25 зв.) — *Dat. Plur.*

Неозначено-кількісні: *мно'го приборо(в)* (116 зв.), *много кни(г)* (184), *много сѣна* (276 зв.), *в ки(л)ко дны(и) мину́вши(х)* (271).

Порядкові числівники: *в(ъ) други(и) ра(з) са ожєніти* (90), *друго(и) жоны' искáти* (92 зв.), *покидає(т) мужа иде(т) за друго́го, и друго́го втожъ покида́єть* (93), *в трєты(и) ра(з) є(ст) беззакóнно* (97; див. також: 184), *в(ъ) трєты(и) разъ и в четвє(р)ты(и)* (97), *не(р)вы(и) ли разъ или вторы(и)* (184) — *Nom. Sing.* та *Acc. Sing.*; *трєтєго вѣнча(н)а не написáнно* (97), *са надѣяти втора́го* (184 зв.), *прише(ст)вїа трєта не написáнно* (184 зв.) — *Gen. Sing.*; *трєтєму нѣчо(г)[о] да(т)* (31 зв.), *трєтє(и) надѣяты(с) мѣти* (75), *быває(т) другому бо(л)ше(и)* (95) — *Dat. Sing.*; *з жоною не(р)вою прися'гъ* (91) —

Abl. Sing.; по пє(р)вомь шлюбѣ іному обручіти (14 зв.), ω пє(р)вомь и о вто́ро(мь) пришествіи (184) — *Loc. Sing.*; в шє(ст)на́дцати(х) лѣтъ жєніти (96 зв.), в(ѣ) двана(д)цятыхъ, в(ѣ) трина(д)цятыхъ(х) или в(ѣ) пя(т)на(д)цятыхъ жєніти (101 зв.) — *Loc. Plur.*

Числівники, зафіксовані у віршованих текстах, за будовою поділяються на прості та складні. Прості: зароби(т) золоты(х) сто (112), сѣмь разъ на де(н) киємь би(т) (174 зв.); назви чисел, у яких відбулися процеси стягнення та спрощення; в трына(д)ця(т) нє чинити (96 зв.), в два́дца(т) ро(к) ожєніти (96 зв.). Складні числівники: зароби(т) двѣстѣ (112), по пя(т)дєся'тъ са(ж)ны(и) (298); а також збережено давні форми: дванáдєсяти лѣтъ с̄новъ ожєня'ють (96), сáжнє(и) двадєся'т и трыдєся'тъ (124), дєвя(т)дєся(т) остáвляєть (131 зв.) .

3.2.4. Займенник

У віршах Климентія Зіновієва зауважено значну кількість займенникових форм.

Особові та зворотний займенники. Однина. В аналізованих текстах виявлено форми **називного** відмінка однини **я, ты, он, она, оно**: я і тому собѣ пріяю (137; див. також: 138 зв.), ты' пуга(и) и трынóжъ (145 зв.), о(н) в квасу выробляєть (133; див. також: 137 зв., 145), по все(мь) свѣту она́ іскорєняла (144), є(ст) онó негожое (149; див. також: 175).

Родовий відмінок представлений формами **мене, тебе, єго (него), єи (неи)**: о(т) мєнѣ ба́бо о(т)косниса (82 зв.; див. також: 275 зв.), блгода(т) ω(т) тебє обряцємь (5; див. також: 139, 143 зв.), бода(и) никóму и єгó нє мѣти (108 зв.), мо(л)бу до негó возсылáт(ѣ) (7 зв.; див. також: 148, 154 зв., 301 зв.), нє да(и) б̄жє доброму єи дознáти (15; див. також: 38 зв., 158 зв., 160, 165), яко нє имѣють єа дѣти (107 зв.; див. також: 196 зв.), для нє(и) тую рєчь достáвь (36; див. також: 83 зв., 156 зв., 185), и чада о(т) нєа вамь умнож́и (78 зв.; див. також: 136 зв.). Фіксуємо займенник **себе**: нє ты(л)ко (б) сєбѣ нє зморилъ (138). Як відомо, форми **єго, єи** властиві багатьом говорам, зокрема, поліським, окремим пiденно-схiдним дiалектам та частково волинським говiркам,

натомість приклади з початковим **н** характерні для говірок південно-західного наріччя [120, с. 152]. Як стверджував Ф. Жилко, займенники в українських діалектах зберігають значно більше давніх особливостей порівняно з літературною мовою, причому архаїчні риси здебільшого характерні для південно-західних говорів [99, с. 85].

Виявлено також й енклітичні форми **давального** відмінка займенників: *мнѣ грѣхѣми равны(и)* (7 зв.; див. також: 137 зв., 150 зв.), *ещѣ минѣ да(и) много и вѣна* (45 зв.), *то поѣждѣ мѣ* (149 зв.), *будуть тебѣ хвалы примножатѣ* (135; див. також: 142), *тобѣ за(и)че орацѣю покладѣю* (144), *жа(д)наа рѣчь ти не помѣже(т)* (17; див. також: 34 зв., 145 зв., 159 зв.), *в дорѣгу емѣ потреба поспѣшатѣ* (132 зв.; див. також: 134, 137 зв.), *всякѣе запѣсы ѣ(и) готѣуть* (157 зв.), *здоровы к не(и) ходѣте* (165 зв.), *сп(с)нѣа собѣ заробляють* (132 зв.; див. також: 140), *в себѣ кро(в) маѣтъ* (146 зв.), *житѣе си стяжѣвши(и)* (304 зв.).

Форми особових займенників *мнѣ*, *минѣ*, *тебѣ*, *тобѣ*, *себѣ*, *собѣ* вживаються і в сучасних поліських, а також у багатьох південно-західних говорах [95, с. 98; 16, с. 119].

За спостереженнями дослідників пам'яток української мови [120, с. 144], до початку XV ст. форми *тебѣ*, *себѣ* поступилися місцем новим структурам *тобѣ*, *собѣ*. Проте від XVI ст. у текстах пам'яток було поновлено вживання давніх форм; до того ж, підтримувані південнослов'янським впливом і авторитетом церковнослов'янської мови, ці форми залишалися активними в українській мові до XVIII ст. [Там само].

Іншу гіпотезу щодо паралельного вживання форм *собѣ* — *себѣ* і *тобѣ* — *тебѣ* у пам'ятках висунув С. Самійленко, який припустив, що словоформи *тебѣ*, *себѣ* у давальному та місцевому відмінках однини могли запозичити *ε* з аналогічних форм родового відмінка [292, с. 32].

Енклітичні займенникові форми давального відмінка однини також зафіксовані в пам'ятках української мови [340, с. 12; 63, с. 177; 82, с. 58]. На особливо часте вживання енклітика *ми* в тексті Пересопницького Євангелія звернула увагу І. Чепіга [338, с. 43]. Попри те, що названі форми не стали нормою літературної мови, вони «фіксуються нині як елементи архаїчної

займенникової парадигми» [120, с. 144] у низці південно-західних говорів [16, с. 119–120].

Енклітичними є й форми **знахідного** відмінка: *на менé за вѣршы сыe не дыву(и)тe* (138 зв.; див. також: 140 зв., 169), *чему (ж) то ма остáвилъ* (57; див. також: 181 зв., 199 зв.), *в(ь) нѣсехъ было тебѣ хваля'щихъ* (191; див. також: 282 зв.), *бода(и) та неминали náпасти* (143 зв.; див. також: 145 зв., 169), *потребуе(т) егó всякъ человѣкъ* (133 зв.; див. також: 143), *бѣса в него вошлѣтъ* (33 зв.; див. також: 85 зв.), *я на еи дивно са залецáю* (46), *в себѣ гребенѣ трымáеть* (139).

В аналізованих текстах виявлено такі форми **орудного** відмінка однини: *пре(д) тобою e(ст) двѣ дороги* (44), *пре(д) нímъ не оправдítъ* (4 зв.; див. також: 167, 283), *що ёю са заклынáю(т)* (14; див. також: 86), *за собою хто са не старáеть* (156). Займенникові форми *мною, тобою, собою* властиві передусім говорам поліського і південно-східного наріч, а також волинсько-подільським говіркам української мови [16, с. 120].

У **місцевому** відмінку вжито такі особові займенники: *на тебѣ явы(л)са* (295 зв.), *по не(м) не тужíль* (5 зв.; див. також: 24 зв., 70 зв., 157 зв.), *в не(и) надѣю полáгати* (149; див. також: 184, 199, 309), *у собѣ здорóв(ь)а не мають* (166), *о себѣ то я'сно повѣдáеть* (185; див. також: 314).

Множина. Називний відмінок: *мы будемъ уловля'ти* (148; див. також: 156 зв.), *вы стыe сохраня(и)тe* (135 зв.), *оні будуть хвалы примножáти* (135; див. також: 141, 146).

Приклади **родового** відмінка: *о(т) насъ люто(ст) зы'мную о(т)ня'ль* (160 зв.), *из(ь) ме(ж) васъ мѣеть* (193 зв.), *о(т) ных сме(р)дять и потрáвы* (146; див. також: 77 зв., 78), *мало ихъ бываесть* (137 зв.).

Давальний відмінок: *на(м) на пивá зробля'ю(т)* (140; див. також: 146 зв.), *я вам науку покладáю* (138 зв.; див. також: 151 зв.), *сп(с)ніа імъ примножа(и)тe* (135; див. також: 199 зв.).

Знахідний відмінок: *рату(и) насъ г(с)ди* (15; див. також: 15 зв., 177 зв., 320 зв.), *васъ просты(х) начаемъ* (13; див. також: 19 зв., 134, 136 зв., 149, 270 зв.), *за ны(х) бѣга млять* (167 зв.; див. також: 137 зв., 139 зв., 321 зв.), *бѣгъ их(ь) сохраняесть* (77 зв., 132 зв., 303 зв., 313).

Орудний відмінок: з на́ми да(и) *здравствова́т(ъ)* (139), за показуємую *і́ми чудотво́рно(ст)* (129), з ны́ми *патріа(р)хъ стѣ(и)ши(х)* (9 зв.; див. також: 95 зв., 303 зв.).

Місцевий відмінок: *и ве(л)мі́ в ных(ъ) са кохаючы(х)* (148 зв.; див. також: 160 зв.), *согрѣ(и) дѣхо(м) в насъ хла(д)ныє ср(д)ца* (158, 160 зв.).

Вказівні займенники. У текстах віршів Климентія Зіновієва зафіксовано різноманітні форми присвійних, вказівних і означальних займенників.

Однина. У віршах Климентія Зіновієва наявні стягнені та нестягнені форми вказівних займенників. **Називний** відмінок: *тои согрѣшаєть* (78зв.; див. також: 140, 145), *буде(т) то(т) звыча(и) трвати* (139 зв.), *тая ж жєна́ быває(т) вина́* (76; див. також: 286 зв.), *вподобає(т) та кні́га* (193 зв.), *то́е бу(р)ла́камъ велмі́ нудно* (141; див. також: 151), *дóбрє то́ вы́гадано* (137 зв., 139 зв.), *ми(р) се(и) не обнища(л)* (167, 315), *о́нъ сы(и) вседе(р)жїтель* (7; див. також: 316), *сы́а вещь не домы(с)ле(н)на* (160; див. також: 197), *і сіе тому́ жь подобное* (67 зв.), *таки(и) крѣпко тягнєть лѹкъ* (136), *таковы(и) Ѵови єсть подобєнь* (148 зв.; див. також: 156 зв.), *не таковъ вра(г) я(к) єго малю́ю(т)* (312 зв.), *не такáа пєча(л) бываєть* (175 зв.), *таковáа и мужа в нищєту увождаєть* (84; див. також: 298 зв.), *о́наа ждєть когó не готóва* (10; див. також: 175 зв.). З уваги на ідентичність флексій займенників **тои, сеи, такьи, таковыи** подаємо спільну парадигму в однині, а в називному відмінку множини вкажемо на різниці в закінченнях. Нестягнені форми вказівних займенників *той, сеї* притаманні поліським говіркам [16, с. 123].

Родовий відмінок: *тогó нихто не знаєть* (72; див. також: 148 зв., 149), *з(ъ) тоє(и) рєчи станє(т) тяжє(ст)но* (134; див. також: 141, 176), *тако(г)[о] не забудє(т)* (62 зв.; див. також: 33, 154 зв.), *такои ско(р)би не позна(л)* (193 зв.), *в писцá сєгó вѣку* (136; див. також: 144 зв., 159 зв.), *автор кні́ги се(и)* (199 зв.), *гласъ пѣсни сєа* (297).

Давальний відмінок: *тому́ тако б ыти можно* (136; див. також: 150 зв., 311), *к тои припису(и)тє* (199 зв.), *ска(р)бѣ тако(му) вручаєть* (150; див. також: 199), *не мощно сєму́ слову вѣрва́ти* (67).

Форми **знахідного** відмінка аналогічні з формами називного або родового: *и то́го єди́наго блгати* (62), *треба на то(и) расходъ* (136 зв.; див. також: 77), *рóды то(т) же звы'ча(и) мають* (197 зв.; див. також: 77 зв.), *в(ь) цε(р)ковъ тую* (76 зв.; див. також: 147, 164 зв.), *не дава(и) в ту́ невóлю* (187 зв.; див. також: 300), *тоε да(р)ству(и)* (133; див. також: 136, 137, 146.), *дарε(м)но кас(á)ю(т) такóго* (14), *такую пáко(ст) лю'дя(м) сотворя'т(ь)* (32 зв.; див. також: 154 зв.), *допуца(и) такóε злó* (14), *чинít(ь) таковоε шалéнство* (82), *за сε(и) вѣршъ проца(и)тε* (140 зв.; див. також: 161 зв.), *з(ь)воли(т) сiю кнiгу читáт(ь)* (195; див. також: 199 зв.), *за сѣε прошу* (44 зв.; див. також: 271 зв.), *и сие слово глгола(л) особно* (65 зв.; див. також: 167 зв.), *пiщуцы(и) сε* (40 зв.; див. також: 30 зв., 181 зв., 196 зв.), *вы' родiтели óноε рассужда(и)тε* (106).

Орудний відмінок: *ты(м) пожывя(и)тε* (138 зв.; див. також: 160 зв.), *тѣмъ потре(б)но оставля'ти* (156 зв.), *з(ь) бiшею тоєю* (10 зв.; див. також: 115, 318), *з свѣто(м) сiмъ* (312 зв.; див. також: 319).

Форми **місцевого** відмінка: *в то(м) прiязно поражаю* (134; див. також: 139, 151 зв.), *в книзѣ тои* (199 зв.), *волочити по тоε(и) неволѣ* (39 зв.), *будуть и ткачѣ' в тако(и) собѣ брати* (110 зв.), *в таковои може(т) быти ткачевѣ' взя'ха* (110 зв.), *в сε(мъ) мѣстѣ* (31 зв.; див. також: 132 зв., 199), *в сε(и) нiше(и) странѣ* (18 зв.; див. також: 197, 199).

Множина. Вказівні займенники у **називному** відмінку мають флексії **-иε (-iε, -ыε), -ыи (-iü), -ы:** *тыε то козлыца стáнутъ* (146; див. також: 286 зв.), *кáра(н)ны тыи то бывáю(т)* (271 зв.), *такiε хлѣба мáютъ* (115 зв.), *ε(ст) такiи людε* (148 зв.; див. також: 151), *таковы бывáютъ* (147), *óныε особы власы запуцáютъ* (139).

Родовий відмінок: *ты(х) лѣка(р)ствъ зажывати* (137 зв.; див. також: 142 зв., 144 зв.), *о(д) тѣхъ свóбоду ω(т)рымáти* (191), *ту(т) таки(х) ε(ст) много* (24 зв.; див. також: 30 зв.), *не треба таковы(х) дѣвъ карáти* (271; див. також: 168, 298 зв.), *з(ь) моихъ си(х) вѣршовъ* (145 зв.; див. також: 315 зв., 317 зв.), *бúдетε слúша(т) óны(х) то науки* (44; див. також: 139), *ω поко(и) бiшь óнѣхъ г(с)да блгáти* (288 зв.).

В описах замків XVI ст. з північних територій П. Тимошенко спостеріг лише займенники *тыхъ, тыми, тѣхъ, тѣмы*, проте не виявив *техъ, темъ* [316, с. 106].

Давальний відмінок: *ты(м) же пише(т)са похва́ла* (134 зв.), *тѣмъ вѣ(р)нымъ бѣсти(и) любѣти* (149), *спра́витъ та́кимъ* злонравство (33), *бѹде(т) таковы́мъ го́ре* (32 зв.), *за о́нымъ творѣніе дару(и) и(м) здравіе* (50).

Форми **знахідного** відмінка: *даваль тыа сме(р)ти* (11), *не та́къ могу(т) тые памятати* (162), *нравы та́кіе злые о(т)вє(р)га(и)те* (30 зв.; див. також: 81 зв.), *пошле(т) ва(м) таковые всѣмъ дарованїа* (76 зв.), *за вѣршы сіе не дыву(и)те* (138 зв.; див. також: 165 зв., 169), *по сы́и времена́* (199 зв.), *за сіихъ вѣковъ не воева́ли(с)* (291 зв.), *о́ныє то лукі робя(т) реме́сникі* (141 зв.).

Орудний відмінок: *тыми свѣчка́ми выгожа́ють* (320).

У **місцевому** відмінку виявлено такі вказівні займенникові форми: *в ты(х) рѣчахъ са тружда́ти* (136 зв.; див. також: 139 зв., 148 зв.), *в(ѣ) м(с)цахъ тѣхъ* (160), *в та́кихъ приго́дахъ* (317 зв.), *о рєча(х) си(х)* (311 зв.).

Присвійні займенники **Однина**. Форми **називного** відмінка присвійних займенників: *па́мя(т) твоа не остава́ла* (143 зв.; див. також: 176), *мя́со твоє бры(д)ко* (143 зв.; див. також: 141, 146 зв.), *твоа вл(д)чице и нѣша г(с)поже* (158 зв.), *чего желеає(т) дѣхъ егó* (133).

Родовий відмінок: з жалю *моє(г)[о]* (181 зв.), *я з любвѣ моєи ва(м) поражаю* (301; див. також: 61), *мл(с)ти твоєи не о(т)чаєва́ю* (7 зв.; див. також: 134, 168 зв.), *цр(ст)вія своєго не лиши* (50; див. також: 159 зв.), *ласки своєи не лиши́* (191; див. також: 309), *всѣх іме́нь егo зчитáт(ѣ)* (7 зв., 133).

Приклади **давального** відмінка: *ко(и)ту твоєму* (168 зв.), *змови(т) ста(р)шому своєму* (155 зв.), *чиня(т) землѣ нѣшо(и)* (164 зв.).

Форми **знахідного** відмінка збігаються з формами називного або родового: *през(ѣ) в(ѣ)вє(с) мо(и) вѣкъ* (17), *немоцѣ мою́ пре(д)лагаю* (165 зв.), *слышати гла(с) тво(и)* (146 зв.), *творіт(ѣ) твою волю* (187 зв.; див. також: 191), *уря(д) свои о(т)правля(и)те* (138 зв.; див. також: 139, 168 зв.), *свою́ на́чи(н) не може(т) забра(т)* (132 зв.; див. також: 164 зв.), *працы своєи*

прлѡжиши (168), *все своѣ вложити* (132 зв.), *по нѣшь послѣдны(и) вѣкъ* (199 зв.).

Орудний відмінок присвійних займенників представлений такими формами: *утѣко(м) своимъ позбывъ* (155; див. також: 156), *не живѣ(т) з(ъ) своєю* (98 зв.; див. також: 300).

Місцевий відмінок: *в славѣ мое(и)* (48 зв.; див. також: 61), *на судищи твоємъ* (163 зв.), *в своємъ двѡру* (145; див. також: 150 зв.), *в нѣшо(м) вѣку* (75 зв.), *в нѣше(мъ) вѣку* (187 зв.), *в нѣшо(и) землѣ* (152).

Множина. Називний відмінок: *вса дѣла твоа не ізречѣнна* (160).

Присвійні займенники у формі **родового** відмінка: *з(ъ) моихъ си(х) вѣршовъ научиса* (145 зв.), *не до ко(н)цѣ свои(х) убоги(х) забыва(и)* (169 зв.), *и ско(р)бѣ(и) нѣши(х) не позабудѣ* (6 зв.; див. також: 43, 147), *з(ъ) ваши(х) шку(р) нечестѣвыхъ* (143 зв.), *вѣ(р)нымъ мясь ихъ не ужывѣти* (146).

Давальний відмінок: *нѣамъ свои(мъ) услугу(и)те* (138 зв.; див. також: 190 зв.).

Форми **знахідного** відмінка: *вѣршы мои ско(н)чевѣю* (319), *свои(х) бабъ работи заставляю(т)* (43 зв.; див. також: 127), *жиды' свои дворы маю(т)* (44 зв.; див. також: 148 зв., 169), *вдовамъ за ихъ те(р)пеніе* (77 зв.; див. також: 132 зв.).

Орудний відмінок: *люде(и) своїми преле(ст)ми преле(л)щѣють* (42; див. також: 113 зв.).

Місцевий відмінок: *при ѡча(х) твои(х)* (145 зв.), *в(ъ) рука(х) свои(х) мають* (138 зв.; див. також: 174 зв.).

Означальні займенники. Однина. Називний відмінок: *все(мъ) са(м) пособству(и)* (133; див. також: 134, 137), *а то самаа ванна укрѣпляеть* (283), *наро(д) вве(с) не пробувѣеть* (139; див. також: 143 зв.), *вса тва(р) дряхлѣет* (158 зв.), *вся(к) ремесникъ е(ст) не бѣ(з)потребе(н)* (133; див. також: 169, 319 зв.), *вся'ки(и) лю(д) та(к)же ужывѣеть* (146; див. також: 150, 314 зв.), *вся'ко послушаніе жывотъ именуѣть* (74), *кѡжды(и) ремесникъ начи(н) не може(т) забра(т)* (132 зв.; див. також: 133 зв., 154), *кѡждое твори(т)са* (28),

іны(и) чловекъ мусѣтъ умрѣти (52), іны(и) утѣкаетъ (155 зв.), інаа на все́ добра́ и крѣпка (143 зв.), іное в себѣ кро(в) маєтъ (146 зв.; див. також: 149).

Родовий відмінок: самого не досягають неба (136; див. також: 149), грѣхі всего́ мира (185), всее(и) правды не о(т)крыва(и) (145), всєа худобы не зтра́тыль (64), не зажива́ючи(х) всяко(з)[о] напѣтку (65), жа(д)но(и) не мощно трудно(ст) мѣти (141; див. також: 270).

Давальний відмінок: самому куму взя(т) збороняю(т) (106; див. також: 113 зв.), і да(и) бѣже и(м) ща(ст)а и до(л)гого вѣку: всякому бу(р)лацѣ (141), всєму миру подава́етъ (185 зв.; див. також: 301 зв.), ремєсло кождому угóдєнь (133; див. також: 163), члку таа ско(р)бѣ: а іному інаа (273).

Знахідний відмінок: през(ъ) в(ъ)вє(с) да(н)ны(и) вѣкъ (17), потребуюци(м) на всяку потребу (68 зв.; див. також: 145 зв., 164 зв., 174), оказїа добра́ є(ст) во вся'кую требу (68 зв.; див. також: 158, 291), на єго́ всє лихо (143; див. також: 143 зв., 154 зв.), о(т)гоня(и) всякое неща(ст)а (278 зв.), о(т) всєго́ втѣкаетъ (143; див. також: 289).

Орудний відмінок: и самы(мъ) пѣво(м) охло́да (87 зв.), дозна(н)но самою пра(в)дою (67 зв.), з(ъ) ко́жды(мъ) в(ъ) лю(б)вѣ жїє(т) (154), из(ъ) начин(н)ямъ всѣмъ (132 зв.).

Місцевий відмінок: во всє(м) во́ленъ (70 зв.; див. також: 150 зв., 157), хвалі на всяко(м) мѣстѣ (11 зв.; див. також: 145), в ко(ж)до(м) го́родѣ бу(в) це(х) (112 зв.).

Множина. Називний відмінок: самы са пожывля(и)те (138 зв.; див. також: 149 зв.), стра́жду(т) и вси с ни(м) (4 зв.), вса дѣла не ізречѣнна (160), всякіє ма́ють в(ъ) повазѣ (278 зв.; див. також: 143 зв.).

Родовий відмінок: до сами(х) ко(н)чїнь вѣко(в) (84), о(т) всѣхъ люде(и) похва́лы (132 зв.; див. також: 144 зв., 185), всяки(х) дѣль са научїти (133 зв.; див. також: 155 зв., 280, 303 зв.), мы'сле(и) жа(д)ны(х) не при(и)мають (77 зв.; див. також: 136 зв., 270), без(ъ) іны(х) ремєснико(в) пробудєтъ (133 зв.; див. також: 140).

Давальний відмінок: всѣм(ъ) є(ст) не бе(з)потре́бе(н) (133; див. також: 150 зв., 154 зв.), всяки(мъ) люды(мъ) є(ст) надóбєнь (133), іны(м) ремєсникамъ хва́ла (134 зв.).

Знахідний відмінок: на всѣ реме(с)сла (134; див. також: 154), всѣхъ спаса(и) (132 зв.; див. також: 153 зв.), всякіи словеса вымовля(т) (154 зв.; див. також: 278, 279 зв.), по вса дні умира(т) (10).

Орудний відмінок: из(ъ) всѣми пробувати (50 зв.; див. також: 165, 299 зв.), правда в(ъ) люде(и) самы́ми дѣлы (78 зв.), жа(д)ною мѣрою не шкодять (271).

Місцевий відмінок: ω всехъ дела(х) его́ извѣстно (185), во всяки(х) рѣча(х) (158 зв.).

Неозначені займенники рідко трапляються на сторінках рукопису віршів Климентія Зіновієва, тому маємо змогу навести лише поодинокі приклади словозміни цього розряду: хто(с) на(м) іны(и), а не вказни(к) (35), абы́ хто́ са научи(т) (320 зв.) — *Nom. Sing*; прохо(д) яко́и(с) сте(ж)ки (51 зв.) — *Gen. Sing.*; поповы ми(р)ску абы́ якому (99) — *Dat. Sing.*; могу(т) то що(с) робіти (43, 136) — *Acc. Sing.*

Відносні займенники. Однина. Називний відмінок: бо хто́ много художе(ст)въ учи(л)са и вмѣтъ: то го(р)шь таковы(и) собѣ хлѣба не имѣтъ (133 зв.; див. також: 137), кто́ не вдяченъ чие(и) ласцѣ и трѹдомъ: то(и) руганіе твори(т) всѣмъ хрѣмъ јудомъ (157), о сватахъ, що дѣвиць высвѣтую(т) (105 зв.; див. також: 135 зв., 137 зв.), і зачи(м) вितыснє(т)са яка́а маку́ха: а імъ о(д) тарановъ а(ж) запираю(т)са ду́ха (125 зв.), бо хочъ якоє мя́со без са́ла несмѣчно: и хо(ч) мо(и)но бє(з) негó да не та(к) є(ст) вдячно (148), една(к) ко(т)ро(и) хоче(т)са пи(с)ма́ научити(с): неха(и) јучи(т) же(б) вмѣла лѣпши бѣгу мліти(с) (78), і сѣты(и) Никола з мече(м) маліованъ бываєтъ: ко(т)ры(и) невидімо гєретиковъ посѣцаєтъ (135 зв.; див. також: 136), ша́бля же по славе(н)ску мечемъ называєтъ: кото́раа на бранє(х) главы́ о(т)сѣкаєтъ (135 зв.), а и лѣто такое же(б) нѣгды не было: ко(т)рое на(мъ) бы грѣхи много изроділо (158).

Родовий відмінок: кро(м) прєселєніа або якого ω(т)далєніа (11 зв.; див. також: 83 зв.), и маля(р)ско(и) яко(и) подóбы (117), з ко(т)рого послуше(н)ства (74), о(т) ко(т)рои родилса (76 зв.; див. також: 107 зв.).

Давальний відмінок: *гдѣ са кому́ суди(т)* (11 зв.; див. також: 137 зв., 140, 150 зв.), *не злому якому ша(л)вѣрѣвѣ* (133), *не вдяченъ чие(и) ласцѣ* (157).

Знахідний відмінок: *часомъ в когó бывають* (150; див. також: 107 зв.), *ры'ба я(к) что́ иное кро(в) ма́еть* (146 зв.), *чегó желае(т) дѣхъ егó* (133; див. також: 133 зв.), *на яки(и) часъ чи не уде(р)жавáнно* (125), *мѣеть о(т) ни(х) яко́е выцвѣченъ(ъ)а* (107), *прилучи(т)са в ко(т)ры(и) часъ погóда* (158), *ко(т)рѣе уродѣла своему дѣт'яти* (79).

Орудний відмінок: *кто́ чи(м) хоче(т) неха(и) заробля'еть* (118 зв.), *котры(м) языко(м) мо́цно прог̃лголіти* (108), *которы(м) устраяти прилічно живѣтъ сво(и)* (12 зв.), *кото́рою будѣт сме(р)тю са ко(н)ча́ти* (10 зв.).

Місцевий відмінок: *о́ чє(м) не треба писáти* (100 зв.), *в яково(и) странѣ наро(ж)дáеть* (11 зв.), *в которо(и) то глубинѣ тма всели(т)са* (124).

Множина. Називний відмінок: *якъ оны яковы: же́ яко бы и дѣти буду(т) такóвы* (79), *и дѣте(и) якіи е(ст) сáмы, ўча(т) же́ тако* (152), *а ко(т)рыє жє повѣждѣ мнѣ люде́ тогó дознали: тыє, ко(т)рыє себѣ были жєны поняли* (78 зв.; див. також: 133, 148 зв.), *і а́ггло(в) малярѣ жє́ з мечáми выставляють: которыє о(т) враго(в) вѣрны(х) сохрãня'ють* (135 зв.; див. також: 137 зв.).

Родовий відмінок: *нежели яковы(х) добры(х) бл̃готво(р)цовѣ* (73 зв.), *з ко(т)рыхъ выпиваю(т)* (119), *звѣ(р) которы(х) кр(с)тяне мя(с) не вжывáю(т)* (147).

Давальний відмінок: *котры(мѣ) зычу здравствовáти* (136 зв.).

Знахідний відмінок: *которы(х) хр(с)тіяне поставля'ють* (126 зв.), *за котѣрыє труды їхъ сп̃са(и)* (132 зв.).

Орудний відмінок: *котры'ми в(ѣ) печѣ паліти* (111), *кото́рыми стѣны добуваю(т)* (120).

Місцевий відмінок: *не обытáю(т) в чє(ст)ныхъ яки(х) люде(и) двѣрахъ* (42 зв.), *о котры(х) всты(д)но е(ст) дѣла(х) и говоріти* (84; див. також: 98 зв., 186), *на которы(х) офѣру приношáють* (123).

Заперечні займенники представлені в текстах Климентія Зіновієвами неповною парадигмою.

Однина. Називний відмінок: *того́ нихто́ не знаєть* (72; див. також: 82 зв., 111, 139 зв., 191 зв.), *пише(т) нѣкто* (157), *нищо не надобно* (71 зв.; див. також: 166 зв.), *ни́я'каа, жа(д)наа рѣчь ти не помóжетъ* (17).

Родовий відмінок: *не́моць никого не украша́етъ* (8 зв.), *к(ѣ) неимуцы(м) никоєго началства* (34 зв.), *ни до ко́го обаче(н)а не ма́е* (89 зв.), *за то(и) ска(р)бѣ ничо́(г)о не да(и)* (45 зв.; див. також: 56, 71 зв., 72, 167, 175 зв.), *вѣ(р)ныє нѣтъ не зажыва́ють* (146 зв.).

Давальний відмінок: *не да(и) бѣже никому умира́т(ѣ)* (8 зв.; див. також: 125, 144 зв.), *нѣко́му таки(х) бра́ко(в) не имѣт(ѣ)* (106 зв.; див. також: 141).

Знахідний відмінок: *и сама́ нищо́ не має(т)* (84; див. також: 167), *нещо́ мѣ(т) всякъ ты(м) рѣчамъ чинити* (139 зв.), *нѣче́го тамъ пуды(и)мати* (141), *хо(ч) бы та не було́ еси нина́що* (143 зв.), *о(т)кровеніа нѣякіа баснослóвять* (42 зв.), *а тре(з)вому нѣзащо рѣше́та купіти* (64).

Орудний відмінок: *никі́мъ не перебыраєть* (89 зв.), *ничимъ не о(т)мо́ли(ш)* (17; 147 зв.), *привезті дровѣць нѣчимъ: по(и)ті нѣ щымъ* (317).

Місцевий відмінок: *не даяти ни в че(м) вѣры же́на(мѣ)* (75 зв.; див. також: 83 зв.), *ни по́ чо(м) бы боро(ш)но и збожа всяко́ было́* (139 зв.).

Множина: *проявы́ лиса нѣякіє покúсы* (41 зв.) — *Not. Plur.*; *по нѣякихъ случая(х)* (270 зв.) — *Loc. Plur.*

3.2.5. Дієслово

У мовознавстві усталилася думка, що перевага того чи іншого особового закінчення у писемних пам'ятках зумовлена передусім впливом діалектного середовища [103, с. 155; 365, с. 107–108].

Дієслово представлене в аналізованій пам'ятці численними формами.

Автор паралельно вживає дві форми інфінітива — із суфіксом **-ти** та **-т**: *буде(т) любити ѿнь дѣти* (270), *родіти ю(ж) мѣетъ* (270 зв.), *и в(ѣ) днь егó не чиніти* (273 зв.), *чи(м) было́ возити дере́ве(н)* (298 зв.), *в(ѣ)купѣ добро́ жїти* (309 зв.), *много (б) треба писат(ѣ)* (275), *може(т) то(и) и са(м) зна(т)* (275), *жебы́ было́ чи(м) ткáт(ѣ)* (280), *з злы(м) сожї́теле(м) згола жи(т) не добро́* (309 зв.), *о(т) стра́ху умира́т(ѣ)* (313), *не лѣнѣ́мъса чти(т), слыша(т), и*

твори(т) (313 зв.) та ін. [пор.: 138, с. 20]. Такі форми інфінітива зафіксувала Г. Гримашевич в «Ляменті» 1628 р. з Волині [59, с. 105].

Одиничний приклад інфінітива з афіксом *-чи*, який успадкований ще зі староукраїнської мови, внаслідок зміни *гт, кт* на *ч* перед голосними переднього ряду: *стерѣчи* (99). Інфінітиви на *-чи* збережені до сьогодні в південно-західних говорах і західній частині волинсько-поліських та підляських говірок [16, с. 127; 95, с. 88]. Цей інфінітив відзначений поодиноким також в «Актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 р.» [186, с. 12].

Особливе зацікавлення викликають неозначені форми дієслова з кінцевим твердим *-т*, що локалізується лише в правобережнополіських говірках [4: I, к. 250; 16, с. 126].

Дієвідмінювання. Перша дієвідміна. Однина. Дієслова теперішнього та простого майбутнього часів в 1-й особі мають закінчення *-у (-ю)*: *вкро(т)цѣ ти(с)мо(м) полагаю* и *рукодѣліє ихъ честное похваляю* (131), *я в то(м) поражаю* (134), *в сохраненіє бѣгу поручаю* (137); у 2-ій — *-еш*: *капусты людя(мъ) поядѣшь* (143 зв.), *в далекую дорогу, ажь не прыгадѣшь* (159 зв.), *справы тако(ж) творіти знає(ш)* (168 зв.); у 3-й особі переважає закінчення *-ет*, а приклади з живомовною флексією *-ε* спорадичні: *бѣгъ прощѣетъ* (53), *са(мъ) са чове(к) погубля'етъ* (55), *олѣ(у)ни(к) утрѣе тружда(н)ε при(у)мѣетъ* (126), *сѣщенни(к) ховає(т)* (130 зв.), *не зхоче(т) та щы'ро поминати* (270 зв.), *пистоле(т) змо́кне(т)* и *ручніца* (276), *человѣкъ го(р)шь ножѣ рѣже* (18), *во(л)къ що спо(т)кає то з(ъ)яде* (19), *докто(р) помóже* (137 зв.), *члкъ собѣ промышля'ε; птыца свои(мъ) носо(м) повѣдає; хто ему' псує* (156). Малу кількість форм без кінцевого приголосного в 3-й особі зафіксовано також в актових книгах XVII ст. із Волині та Наддніпрянщини [223, с. 20]. В. Німчук, однак, відзначив тенденцію до втрати кінцевого *-т* у дієсловах третьої особи однини другої дієвідмини ще в Євсевієму Євангелії [231, с. 33]. За спостереженнями Л. Батюка, «уже в XVII ст. народній мові була властива відсутність *-ть* у закінченні 3-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів I дієвідмини» [12, с. 49].

Дієслова 3-ї особи однини й множини теперішнього й простого майбутнього часу із кінцевим **-ть** можуть відображати вимову, характерну для територій, охоплених північними [4: I, к. 261] та південно-західними говорами [4: II, к. 240, 242; 16, с. 133–135, 211; пор. також: 82, с. 59; 175, с. 15].

Множина. Для 1-ої особи характерна флексія **-ем**: *мы' также не зневажáемъ* (138), *о(т) вини́ оны(х) вызволя'емъ* (139 зв.), *не знае(м) для чего́ б̄гъ ты(л)ко егó знаетъ* (174), *не хоче(м) для и(х) слова правы(л) опуца́ти* (177 зв.); 2-а особа має закінчення **-ете**: *не вни(и)дете до пѣкла* (18 зв.), *б̄гу крѣпко ты(м) согрѣша́ете* (19 зв.), *вѣмъ же и самы́ знаете* (29), *подѣломъ при(и)мете* (44), *и кгда схощете, по́длу(г) азъбуки доклада(и)те* (199 зв.), *що хочете уде(н) и вночѣ чинѣте* (277 зв.); у 3-й особі — **-ут (-ют)** *чи(н) то(и) пове(р)гають* (71), *вбоги(х) и та(м) не ба(р)зо шану́ють* (72), *и малярѣ малюю(т)* (135 зв.).

Друга дієвідміна. Однина. Форми 1-ої особи мають закінчення **-у (-ю)**: *прошу́ ва(с) еднó що работа(и)те* (134), *мовлю́ оны́е то лukí* (141 зв.); 2-а особа — **-иши**: *то я(к) тую згубыши* (44; див. також: 168 зв.), *що то(г)да вчїни(и)* (44), *не напо(л)ниши сунки* (174); у 3-й особі наявна флексія **-ит**: *во(м) мѣл(ѣ) спи(т)* (67 зв.), *че(р)нецство в чи(н) сво(и) в(ѣ)водитъ; му(д)ры(х) и старыхъ в то(и) заводитъ* (70 зв.), *которы(и) его себѣ заслужи(т)* (73 зв.), *воскобо(и)никъ вари(т) воскъ* (126 зв.), *ремесни(к) еднó дѣло твори(т)* (128 зв.).

Множина. Форми 1-ої особи мають закінчення **-им (-ым)**: *кому жѣ вподобымъ си(х) злы(х) люде(и)* (18 зв.), *проси(м)ъ подава(и) и безвѣ(д)рно(ст) мѣрно* (158 зв.); 2-ої — **-ите**: *якъ зволите так собѣ поступи(и)те* (199 зв.); у 3-ій — **-ат (-ят)**: *хо(ч) и богаты́ буду(т), и приплодя(т) дѣти* (92), *оздобны́е точа(т), и тарѣлки* (130 зв.), *що ку(л)ба́ки робя́тъ* (137 зв.), *соли ва́рятъ* (140 зв.), *муся(т) мл(с)тини просїти* (174), *сажу́ па́ля(т) при друка(р)нях(ѣ)* (282).

Окрім дієслів простого майбутнього часу, Климентій Зіновіїв дуже часто вживає складені **аналітичні словоформи майбутнього часу**. Складні

синтетичні форми взагалі не трапляються в аналізованих текстах. Відсутні синтетичні форми майбутнього часу і в літописі Самовидця XVII ст. [12, с. 50].

Приклади аналітичних форм майбутнього часу:

Однина

1-а особа: бѹду в(ѣ)двоѣ о(т)давати (32);

2-а особа: котороу потравы не будѣши варити (162 зв.), са(м) будѣ(ш) в(ѣ) нѣбѣ вѣчно ца(р)ствовати (164), ѣа собѣ добудѣ(ш), и чита(т) будѣши (199);

3-а особа: будѣ(т) бо певне єго бѣгъ за тоє судити (161 зв.), развѣ ко(т)ры(ш) ца(с)ливы(ш) будѣ(т) жи(т) поволѣ (187).

Множина

1-а особа: а мы' будѣ(мѣ) зажывати (24);

2-а особа: мл(с)ты'ню будѣте творити (19 зв.), самы не будѣте зна(т) що з(ѣ) ты(м) чинити (188 зв.);

3-а особа: і буду(т) вѣмѣ бѣ(з) страху іное пробувати (162), в(ѣ) вѣки бѣ(з)конє(ч)ныа буду(т) в(ѣ) мука(х) обывати (190 зв.).

Форми однини минулого часу: то же(б) помнѣлъ и друга (55 зв.), неви(н)не са даремне ту(р)бовалъ (56), изхотѣлъ роды'те(л)ку єго о(т)бирати (84 зв.), умѣлъ говорити (108 зв.), пнѣ бы за то велика гнѣву не положилъ: и бѣгъ бы смє(р)телна грѣха не постановилъ (138 зв.), в ковчє(г) не повелѣлъ брати (142 зв.), бы(с) себѣ взрѣлъ; жи(т) бы(с) не хотѣлъ (143 зв.), напитокъ в пору постановилъ (153), а са(м) змови(т) ста(р)шому своему, же не бачилъ (155 зв.), бы поспѣшилъ пѣшыми ногами (159), в м(с)ца(х) зы'мны(х) подавалъ лѣто (160 зв.), ми(р) сє(ш) живы(ш) не обнища(л) (167), а бѣгъ да(в) тоє (ж) слѣ и тобѣ' (27), умѣвъ гроше(ш) у люде(ш) готовы(х) позычати; бо вла(с)не укравъ (32 зв.), ко(г)дѣ позычавъ абѣ пивъ, то бѣгу прысягавъ (33), хо(ч) кошулю застав(ѣ) (36), умы'сли(в) я ва(м) порѣду давати (102), спє(р)ва написавъ пры(к)ро (111; див. також: 180 зв., 271 зв.), з рыбало(к) ап(ст)лы вчинивъ (118), голодо(м) мѣвъ себѣ уморити (138), писавъ из(ѣ) ско(р)би ихъ (195 зв.) — чоловічий рід; стрѣла про(ш)шла ; водою свѣтлою на землі зостала (136), а пты'ца прилѣтала (190 зв.), — жіночий рід; до лѣтъ слушны(х) о(т)кладало (96 зв.), трѣха го(р)ло промочило (199) — середній рід; приклади в множині: м'ясо то негды(с) зажывали (147 зв.), прє(з) писаніє то єго познали (161),

которыѣ змолоду сы'ли не ховали (166), и шафаро(в) свои(х) на то не научали (187 зв.).

Форми минулого часу чоловічого роду із давнім суфіксом **-л-** представлені чисельніше, ніж новіші форми із суфіксом **-в-**. Аналогічне спостереження висловили В. Німчук та К. Симонова, досліджуючи актові книги XVII ст. з Волині та Наддніпрянщини [223, с. 17]. В українських пам'ятках зміни [л] > [ў] стало послідовно відображені від другої половини XVII ст. [122, с. 225]. Окремі мовознавці вважають, що ця зміна, пов'язана із занепадом зредукованих, також відбулася в граматичному суфіксі **-ль** колишніх дієприкметників минулого часу, а згодом — дієслів минулого часу чоловічого роду (*знав, ходив*) [122, с. 222–224]. На думку О. Мельничука, зміну [л] > [ў] треба розцінювати як морфологічне і не пов'язувати із фонетичним процесом: автор стверджує, що ці форми «не є наслідком фонетичної зміни кінцевого л у дієприкметнику типу *знал(ь)*, а формами дієприкметників на **-(в)ь, -(в)ьш-**, які закріпилися в абсолютно-предикативній функції» [184, с. 158–159]. На думку Г. Півторака, «причину пізньої й спорадичної фіксації переходу [л] > [ў] у староукраїнських [...] писемних пам'ятках слід убачати як у відсутності в тогочасному алфавіті спеціальної літери для позначення нескладового [ў], так і в традиційності тогочасної орфографії» [278, с. 208].

У досліджуваній пам'ятці зафіксовано одиничні форми **аориста**: *а на в'рача г(с)да начахъ упова́ти* (165 зв.), *і паки же глѣю, ѓже писахъ: и по се(м) вѣршу вкра(т)иѣ книги и доко(н)чавъ* (199).

У віршах Климентія Зіновієва трапляються також залишки форм **давнього перфекта**: *и я(к) написале(мъ), то такъ тобѣ і прія'ю* (144), *та(к) начитале(мъ) слово: и где оно́ е(ст), авъ запаятале(мъ)* (186 зв.), *і не всюда трефности пра(в)да в не(и) писа(л)емъ: леч и о сп(с)ніи иноѣ вкладале(мъ)* (199) — 1-а особа однини чоловічого роду; *кому́ в(ь) рожде(н)ю вчиниле(с) назначе(н)а* (15 зв.), *и лу(ч)шы(и) оставиле(с) в страна(х) ихъ імъ пожыто(к)* (160), *госта в до(м) приня(л)е(с)* (197 зв.) — 2-а особа однини. В. Німчук зазначив, що такі форми були характерними для північноукраїнських пам'яток XVI–XVII ст. [228, с. 48]. За словами С. Бевзенка, «аналітично-особові форми минулого часу є zdeформованими формами колишнього перфекта» і поширені сьогодні в

південно-західних діалектах та волинсько-поліських говірках поліських діалектів [16, с. 140–141].

Приклади давньоминулого часу в досліджуваних текстах поодинокі: *не хотѣвъ пу(д) кімъ бувъ чинитъ(ь)* (26 зв.), *наставъ же ма паки я(к) бы(л) еси настави(л)* (57), *и вве(с) ми(р) навѣки бы(л) сме(р)тно(и) кля(т)вѣ о(т)да(л)* (75 зв.). Форми давньоминулого часу наявні в літописі Самовидця [12, с. 49].

Безособові форми на -но, -то: *бо не кленѣте(с) нѣо(м) и землѣю писанно* (14; див. також: 190 зв.), *по(д) нѣо насы'пано маку* (190 зв.), *Ω скотски(х) пастуха(х) та(к) в пи(с)мѣ положє(н)но: и вырѣзно о оны(х) тамо доложєнно* (131), *всяку радо(ст) было о(т)ня'то* (164 зв.), *пировъ и медо́въ не было варе(н)но* (139 зв.), *все бо тѣло Хво было скроставлєнно* (181 зв.).

Форми наказового способу:

Однина

2-а особа: *гінъ(ь) же тепе(р) за своє злоє непоко(р)ство* (26), *обдері и хо(ч) заби(и) за тую учінно(ст)* (26 зв.), *памятозлобны(х) Хѣ бже наставъ* (43 зв.), *учиса реме(с)ла лучше(и)* (162 зв.), *намъ же Хр(с)те тую весело(ст) дару(и)* (165), *претó ка(и)са молоды(и)* (166), *не пошли́ на вѣчноє мучєнъ(ь)а* (177);

3-а особа: *молоды(и) неха(и) бере(т) добре собѣ на умъ* (152), *неха(и) же бже тво(и) насъ промы(с)ль сохранияє(т)* (156), *тебѣ бгъ неха(и) поможе* (168), *неха(и) за сію книжку ма прощѣтъ* (199 зв.).

Множина

1-а особа: *мы (ж) правосла(в)ныє ігрь всяки(х) не жада(и)мо* (130 зв.), *да усты' бга восхваля(и)мо* (130 зв.; див. також: 148), *братіє на бга впова(и)мо* (149 зв.), *і та(к) мовмо, же то(н)таръ рукодѣльник гóжы(и)* (278 зв.) [пор: Чепіга 1971: 20];

2-а особа: *самы(х) дерѣ(т), бѣ(т), и берѣ(т) дѣти* (26 зв.), *за вѣршы сіє не дыву(и)те* (138 зв.), *шафа(р)ства собѣ не жєла(и)те; та(к) пробу(и)те* (151), *здоровы к не(и) ходѣте* (165 зв.), *нико(г)да же не лѣнѣтєса* (177 зв.), *прошу не клєнѣтъ(ь)* (199 зв.), *з дѣт(ь)мі и жонáми живѣт(ь)* (275 зв.);

3-а особа: нехъ на(м) зла злые не створя'ють (35 зв.), непло(д)ныа нехъ б̄га бл̄гають (76 зв.), неха(и) родя(т) и по трое (88), неха(и) в землю грошы скрывають (187 зв.).

Для поліських та південно-східних діалектів закономірною є спонукальна частка **нехай** (*хай*), а для південно-західних говорів — її фонетичний різновид **най**, **ней**, **нех** [16, с. 145]. Форми з часткою **нех** у віршах Климентія Зіновієва представлені спорадично.

Деякі форми наказового способу (у дієсловах зі значенням умовно-бажальної модальності) утворюються за допомогою часток **бодай** і **нехай би**: бода(и) повѣдаю(т) нас живы(х) зе(м)ла' поже(р)ла (14), бода(и) того дозналъ и на собѣ (27), бода(и) такого зрѣли в замѣс(ъ)ко(м) покѡи (53), бода(и) загинула дудá на всѣ вѣки (130), бода(и) та не минали всакіе напасти (143 зв.), неха(и) бы родычове самы о(т)бували за свои грѣхѣи (176), неха(и) по запоро(з)ки(и) бы не перебирали (188). Аналітична форма наказового способу з часткою **нехай** стала панівною в пам'ятках уже від XVI ст. [120, с. 303].

Дієслова умовного способу: бы(с) не запомнѣлъ тоє(и) речи а(ж) до сме(р)ти (37), за ко(т)рыє часо(м) двѣ купиле(с) бы подобно (168 зв.), равную бы(с) ѡ(т) б̄га нагороду взя'ле(с) (197 зв.) — 2-а особа однини; але навчи(в) бы дитину (127) — 3-я особа однини чоловічого роду; іжъ бы по все(мъ) свѣту она искореня'ла (144) — 3-я особа однини жіночого роду; і дро(в) бы во всѣхъ края(х) пребывало мно́го (139 зв.), ко(т)рое на(мъ) бы грѣхѣи многи изродило (158) — 3-я особа однини середнього роду; могли бы на свѣтѣ са обы(и)тіи (176) — множини. Форми умовного способу, що «приєднують до себе особові енклітики в 1-й та 2-й особах однини та множини» (типу *би(с) не запомнѣлъ*), характерні для південно-західних говорів [16, с. 142–143].

Перехідність / неперехідність дієслів — одна з найдавніших рис дієслова — яскраво представлена в збірці віршів Климентія Зіновієва. **Перехідні** дієслова: возда(ст) хва́лу (35 зв.), кошулю заста́вь (36), пáкостеи не сотворяли (37 зв.), сотворяти волю (38), душу при(и)ме(т) (40), плуто́вь не похваля'ю (40 зв.), люде(и) ошукивають (142), створить пако(ст) (145 зв.),

кро(в) маєть (146 зв.); **неперехідні**: обрати(т)са болѣзнь на его злу главу (35 зв.), повѣе(т)са іныи к бѣсу (38 зв.), в(ъ) пу(т) поспѣшати (40 зв.), всю зыму ходятъ (41 зв.), в сапогахъ видімо ходіти (42), дає(т) коню' (145), слуги смутя(т)са (164 зв.), по го(р)шкахъ никають (148).

За нашими спостереженнями, у кожному третьому реченні Климентій Зіновіїв вживає дієслово із рухомою зворотною часткою **са** та інколи її варіантом **с** [пор.: 138, с. 20]: ты(м) рогомъ чєсаты(с) (58 зв.), пороховникъ неха(и) са тру(ж)даєть (137), браги са напіти (141), случаю(т)са слоты (159), корєніє са родятъ (160), то(и) са(м) запа(л)са (161 зв.), покаяти(с) о(т) ср(д)ца жєлаетъ (164), ты(х) рєчі(и) не случило(с) читат(ъ) (184), надѣяти(с) конца (190 зв.). Препозитивне вживання частки **са** сьогодні засвідчене у волинських та подільських говірках [16, с. 214; 95, с. 127].

Л. Батюк ствердив, що «постпозитивне вживання **ся** разом з дієсловом» є передусім особливістю південно-східного наріччя, а «південно-західним говіркам і літературним джерелам, писаних на їх основі, властива рухомість частки **ся**» [12, с. 52].

Дієприкметник. Климентій Зіновіїв у віршах найчастіше використовує дієприкметники активного стану теперішнього часу недоконаного виду, трохи рідше — минулого часу доконаного виду:

– теперішній час недоконаного виду: о(т) учащы(х) словъ тѣхъ не при(и)метє (44), ω урядовы'хъ людєхъ, слѣхаючи(х) я'бєдниковъ (69), мѣючи(и) жєну то(и) са и в(ъ) скорбєхъ утѣшаетъ (73), ω жєна(х) утѣкаючи(х) (85), нежєли жывѣющему собѣ в(ъ) молодо(мъ) вѣку (103), ω людє(х) любя'щы(х) (148 зв.), ω влаетєлє(х), караячи(х) людє(и) (290),

– минулий час доконаного виду: члкъ умє(р)шы(и) не може(т) южє ожіти (51), написавшаго ма сє слово простѣтє (59 зв.), и(ж) проступившы(х) рѣдко ко(г)дѣ и(х) прощаю(т) (60), привѣтству(и), землє, пришєдшаго к тебѣ: и принєсшаго вєсєліє тебѣ (295 зв.).

У поетичних текстах трапляються інколи активні дієприкметники теперішнього часу з часткою **са**: ω раждаючи(х)са члвѣцєхъ (12), ω убиваючи(х)са з(ъ) цє(р)квє(и) (13 зв.), ω прибиваючи(х)са землєю (14).

Активні дієприкметники теперішнього і минулого часу виступають в текстах рукопису субстантивованими дієприкметниками: прося'щы(м) все с(ъ)выше подавае(т) (7), ω лежащыхъ в немоцахъ (8 зв.), за дающы(х) то(и) б̄гу м̄лит(ъ)са (40 зв.), а маючи(и) якъ и вмре(т) лучше(и) поминаютъ (72), и працуючи(м) збы(т)не здорóв(ъ)а умаля'еть (181), а н̄нѣ чтущыє сѣ сп̄се(н)но здравству(и)те (196 зв.), ω хоруючи(х) на болѣзн(ъ) (316), подавши(и) по́моць сп̄се(т)са (164), а писа(в)ши(и) еа всѣмъ покло(н) о(т)давае(т) (197), остатные послуги вмé(р)шы(м) о(т)даваю(т) (288).

Пасивні дієприкметники минулого часу: Никола з мече(м) маліованъ бывае(т) (135 зв.), же(б) не бы(л) по(и)манъ (155), слѣпоро(ж)денному що ничо(г)[о] не знае(т) (175 зв.), до служе(б) б̄жи(х) цѣле припущенна (272 зв.).

Дієприслівник. На дієприслівникові форми у віршах та приказках Климентія Зіновієва звернула увагу І. Чепіга, проте ілюстративний матеріал, який вона подала, почерпнутий переважно з приказок, тому далі наведемо дієприслівники, зафіксовані у віршах:

– минулий час доконаного виду: пу(д)пивши бу(н)товъ жадны(х) не почина(и) (53 зв.), поѣха(в)ши ихъ звы'чаю не похвалять (87 зв.), забувши стра(х) б̄жи(и) за другую пося'гъ (91), вступи(в)ши все свое в мн(с)ты(р) о(т)дати (97 зв.), и выро(с)шы хочъ кра(с)ты хо(ч) рóзбывати буду(т) (104), дѣвствó захова(в)ши на старо(ст) че(р)нцє(мъ) ста(т) (105), сѣвши на роботѣ, то до по(л)ночи не буде(т) спати (115), перевезши на ту страну люде(и) едны'хъ (127 зв.), мусѣтъ взявши новую носит(ъ) поку(л) зодрати (141), напáши пригото(в) ки(и) (145 зв.), наробівши много, то яко(с) то збувають (151 зв.), члкъ умерши впятъ жывъ не бывае(т) (188 зв.), услышáвши зво(н), люде помяну́ли (191 зв.), заробивши гроше(и), да хо(ч) и ожєніти (282 зв.);

– минулий час недоконаного виду: не máло не хорѣвши, и не лежа́вши (16), здае(т)са же пробуде(т) ни ѣвши ни півши (63 зв.), не мѣвши ничóго (289 зв.);

– теперішній час недоконаного виду: не хотячі такового при(и)метъ (10), тя(г)нучі ды(мъ) про(ч) во(н) из(ъ) у(ст) выпуцае(т): а нюхаючи паче себе

оскверняеть (25), бо готовые хаты идучі покидають (26; див. також: 164 зв., 276), по миру ходячи плутовати (42 зв.), живуци все о то(м) начнееть памятати (78; див. також: 89), і азъ пишуци в разныхъ мѣсца(х) (195 зв.), попросту мóвѣчи що вхотять то вробяеть (278 зв.), то рóбѣчи пóсу(д) то(и), мóже(т) продавати (284), бо потреба пишучи всяко размышляти (303). Дієприслівники на **-учи** (**-ючи**), **-ячи**, **-ши**, **-вши** відбивають вплив на мову пам'ятки живого народного мовлення.

Трапляються і дієприслівники з часткою **са**: *и оні азáli наказавши(с) при(и)дутъ* (35 зв.), *упівши(с)а вчини(т) пако(ст) мно́гу* (64 зв.), *научивши(с)а начнутъ по сѣлахъ носіти* (117 зв.), *на пє(р)сы ук(ъ) столу опираючис(а); а(ж) не напивши(с)а горѣлки, то нудно* (303).

Кількома прикладами представлені дієприслівники на **-а**, **-я**, утворені від давніх форм називного відмінка однини чоловічого роду активних дієприкметників теперішнього часу: *в до(л)го(и) нємоци лежа може(т) сповѣдати* (8 зв.), *на бѣнѣ стоа кр(с)ть постановляють* (113), *не кракала врона лета догорі* (162 зв.), *и чє(ст)ныє в ны(х) хода, бє(з)чи(н)ства сотвор'ють* (186 зв.) Такі дієприслівники в мові пам'яток XVI — першої половини XVII ст. рідкість, проте вживання цих словоформ у кінці XVII — початку XVIII ст. позначене не лише залишками церковнослов'янської традиції, але й народнорозмовною стихією, де дієприслівникові форми на **-а**, **-я** ніколи не втрачалися [120, с. 272–273]. Як відомо, нині дієприслівники на **-а**, **-я** властиві поліським, частині південно-східних та деяким південно-західним говорам [16, с. 146].

3.2.6. Прислівник

Засвідчені в текстах віршів Климентія Зіновієва прислівники є цікавим матеріалом, адже значна їх частина збереглася й у сучасній літературній мові або ж у говорах.

Система прислівників представлена в пам'ятці порівняно широко. У текстах рукопису трапляються такі типи прислівників [пор.: 138, с. 22]:

– відзайменникові: **так**: і я' те(ж) пріязли́ве такъ ва(м) поражаю (270 зв.), бо на свѣтѣ та(к) мовя(т) (271); **где (гдѣ)**: где по города(х) стравы готовы продаваю(т) (87), а женѣ где ко(л)векъ часъ рождѣніа приспѣтъ, ...а в то(м) гдѣ ко(т)ро(у) время буде(т) приходити (270 зв.), а гды гдѣ житє(л)ствуєтъ поко(у) тыхоми(р)ны(у) где (291), **там**: та(м) бє(з) всяки(х) о(т)кладо(в) родіти ю(ж) мѣтъ (270 зв.), бо тамъ в книзѣ не вомѣстілоса за скúdo(ст)ю папѣрною (274); **тогда**: тогда все áки без гла(в) до тре(х) дни(у) стра(ж)дáше (5), тогда и грѣхí свои вспомятáєтъ (319 зв.) [пор.: 120, с. 364]; **теж, тож, також, также**: и радости прв(д)ныхъ не буде(т) тожъ мѣти (13) або те(ж) пу(д) часъ и в шію кулакóмъ даває(т) (104), бо и ему також де свѣта не прежіти (55 зв.), А часо(м) и обóе такожъ помираю(т) (88), а часо(м) и в добры(х) тако(ж) перемє(р)зають (317), и порáды своєи и мнѣ та(к)же дава(у)те (89), и всякіє те(ж) го(р)шки що ѣсти готовáт(ь) (109 зв.), такъ тежъ шоры и шлѣи, и бичѣ на волі (275 зв.); **когда**: бо на свѣтѣ та(к) мовя(т), козáцкому рóду: мáло ко(з)дá абó те(ж) не мáшъ переводу (271), ко(з)дá где быває(т) ю(ж) рыбное ловле(н)а (274); **зачим**: зачим во все(м) и(мъ) не ма(ш) жа(д)нои знева́ги (274 зв.); **потом**: пото(м) за(с) и забудє(т) и нѣтъ не (з)лобствúєтъ (107 зв.); потóмъ на уго(л)а дровъ в дуброву рубáти (275), же а(ж) іногда пóто(мъ) обливаю(т) (277 зв.) **затым**: а заты(м) бува(у)те здоровы и рымарѣ (275 зв.), а заты(м) могло бѣ бы(т) все бо(л)шое вшеля'ко (298 зв.); **іногда**: и для сѣна іно(з)да оста(т)нее збуваєтъ (277); **всегда**: прето братіє все(з)дá о смє(р)ти помы(ш)ля(у)мо (288 зв.), и на ісхо(д) смє(р)тны(у) тво(у) все(з)дá готовіса (296 зв.); **нѣгды**: бо я'ко смє(р)ть не щади(т) нѣгды никогó же (19), і кды' бы' ѿ(т) вѣка нѣгды не воева́ли (291 зв.); **по нїшєму**: і такъ же по нїшєму рáды са и упивáт(ь) (42 зв.) та ін.;

– відприкметникові: **дарємно (дарємне)**: жебы ты(л)ко дарє'мно у грѣхъ не вступи́ти (14 зв.), и дарємне на свѣтѣ ѡныє и плóдятъ (19), же друго(у) половіны дарємне не стáло (32); **добре**: бо жоны и дѣти и(х) зажывають дóбре (24 зв.), і добре тыє чіня(т), що прочáнь обдыраю(т) (26 зв.), треба (б) звязáвши босакá дóбре затынáт(ь) (42 зв.); **вдячно**: и обрѣтшии(у) є ѿко(л) вд(я)чно то(р)жєствуєтъ (56 зв.); **безпечално**: и бєз(ь)печа(л)но мнѣ да(т) нá землі пожіти (56 зв.); **особенно, особливе**,

особно: и особе(н)но з(ь) тѣла внѣвечь изпадають (57), та(к)же особливе в свою' пору и резнікъ (118), а особливе хто та привытаєть (296), а особно и нѣмоць не в каждо(г)о е(ст) равна (273), мучитъ егѡ велика особно нищета (316); **часто:** ты(л)ко мусѣтъ та(мъ) и та(мъ) часто просмыкати (60 зв.), **пѣвно:** же не може(т) инъ бѣдны(и) где пѣвно сѣдѣти (60 зв.), **честно:** поневажъ трезвы(и) дѣло че(ст)но размы(ш)ляетъ (67), да живы з(ь) мужемъ че(ст)но южъ и православно (85 зв.); **згола:** и все імѣніе начне(т) згола расточати (84); **слушно:** и я(к) слу(ш)но платою оныхъ не вкрывжати (87 зв.); **ласкаве:** а за вѣ(р)шь се(и) ласка'ве ма похваля'ють (152); **любо:** і лю'бо тѣжъ и злобы'не буде(т) де(р)жати (270 зв.); **щиро:** а не зхоче(т) а ме(р)тво(и) та щы'ро поминати (270 зв.); **велми:** и ста(д)ники то(ж) людя(мъ) ве(л)мі выгожати (280 зв.); **охотно:** ко(т)ры(и) и кнѣги сты'а охо(т)но читає(т) (313 зв.); **подобно:** подобно правду люде визнають(т) (312 зв.); **легко:** а іному са здає(т) легко крылоша(н)ство (299); **пилно:** і же(б) те(ж) пи(л)но в часъ плода дозыралъ (284 зв.); **глубоко:** а хоча(и) не вы'сочи(т) то впадѣтъ глубоко (316 зв.); **попросту:** а попросту мѡвячи що вхопят то врѡбятъ (278 зв.); **безгрѣшно:** а пото(м) и вѣшати таки(х) бы безгрѣшно (319) [пор.: 120, с. 374–375; 224, с. 190]; **по козацкии:** хо(ч) добре хо(ч) не добре, все то по козацки(и) (271 зв.); **по московскии:** треба пра(в)да гдѣ з негѡ сажу палят(т) при друка(р)нях(ь): на че(р)нила кнѣжнѣе: по моско(в)ски(и) при печатняхъ (282) та ін;

– відіменникові: **наверхъ:** а кгда' з(ь) тоє(и) глубины' наве(р)хъ выхо(ж)даєть (124 зв.); **щороку:** вспоминаючи тры'у(м)фъ Хвѣ щороку (130); **вден, вночѣ:** гды' вде(н) и вночѣ о то(м) пи(л)но размышля'єть (151), и бе(з) лѣности вночѣ и вде(н) в то(м) са тужда(и)те (271); **взимѣ:** тоє з(ь) охотою (б) взя(л) взимѣ и рукамі (157 зв.) [пор.: 120, с. 390]; **недармо:** мовя(т) же неда(р)мо то(и) ничего не маєть (71 зв.); **догоры:** и догоры' денцями всѣ переворочат(ь) (154); **часом:** що злы(мъ) прокляты(м) коня(м) трыножа(т) часо(м) нѡги (275 зв.), где ко(л)векъ часо(м) лю(д)мі мо(ж)ными фундованны(х) (282 зв.); **троха:** послѣ працы животы' троха покрѣпити (111 зв.) [пор.: 120, с. 388]; **щоден:** плачь не лѣниса щоден прослезиса (287); **навѣк:** и до нѣба навѣкъ в(ь)вѣстї (294), і вселі навѣкъ с(ь) сты'ми жити (296);

звѣку: *кто не чува(л) звѣку то(и) ве(л)ми́ са удывля'е(т)* (301 зв.) [пор.: 309: 11, с. 136] та ін.

– відчислівникові: **удвоє (вдвоє):** *гды' пре(з) назначенны(и) часъ вдвоє о(т)дава́етъ* (31 зв.; див. також: 32), *за то́е, же удвоє уже́ согрѣшыла* (79); **утроє (втроє):** *бѣгъ тому́ хто позычавъ кому́ в(ъ)троє заплáтитъ* (33 зв.), *а олѣ(и)ни(к) утроє тружда(н)е при(и)ма́етъ* (126); **мало:** *того́ и в прыгодѣ мало буду(т) ратовáти* (50 зв.), *же а(ж) и в сто́ мáло може(т) когда́ з(ъ)почити* (115), *а(ж) развѣ в ноци могу(т) из(ъ) мáло поспáти* (121 зв.); **много:** *а ѿ труда(х) ты(х) много б потреба пíсати* (121 зв.); **вдєсятєро:** *а кóшту вдєсятєро за лѣто разы(и)дєтъ* (122) [пор.: 309: 3, с. 190]; **надвоє:** *а то рємєслó єдно́ надвоє по(р)вали* (283 зв.) та ін [пор.: 120, с. 408].

– віддієприслівникові — це дієприслівники, що втратили в контексті вказівки на дію, а набули обставинного значення способу, як прислівники: **лєжа:** *в до(л)го(и) нємоци лєжа́ може(т) сповѣдати* (8 зв.); **стоа:** *а та(к) на бáнѣ стоа́ кр(с)тъ постановля'ють* (113); **лєта:** *бо мовя(т) не кракала ворона лєта догоры'* (162 зв.); **ходячи:** *нежєлі та(к) по миру́ ходячи плутовáти* (42 зв.); **ситячи:** *але и мє(д) сы́тячи такъже спробовáти* (140). Історики мови вважають, що дієприслівники на **-а**, **-я** виступають у функції прислівників, починаючи з XVIII ст., коли «дієприслівники на **-чи** стали в українській мові абсолютними ...», хоча час появи прислівників на **-чи** не визначають [120, с. 411].

– прислівники на **-ь:** **проч:** *кды (ж) тя(з)нучі́ ды(мъ) про(ч) во(н) из(ъ) у(ст) выпуца́етъ* (25), *хо(ч) бы и рємєсни(к) бувъ, прóчь высылáють* (72), *а хто пу(д)сунє(т) дóбре и грѣхъ про(ч) о(т)кладáю(т)* (106 зв.); **впят:** *а впя(т) же́ якъ почне(т) вовну перебивáти* (112), *а впя(т) же́ не ма(ш) тамъ жєнъ, нѣкому кошу(л) прáти* (141) та ін [пор.: 120, с. 404].

У віршах Климентія Зіновієва виявлено прислівник **вон**, який, за спостереженнями мовознавців, перебував у літературному вжитку аж до XVIII ст. [120, с. 410]: *кды (ж) тя(з)нучі́ ды(мъ) про(ч) во(н) из(ъ) у(ст) выпуца́етъ* (25), *и то(р)жниковъ из нєа пре(ч) бычє(м) во(н) ізгналъ* (185).

За значенням прислівники, виокремлені з текстів віршів Климентія Зіновієва, поділяються на такі групи:

– якісно-означальні: **нагле**: *ле(ч) храни(т) жебы кому и нагле не вмерти* (4); **мудро**: *и кѣцу хо(ч) на(и)бо(л)шую му(д)ро устроіти* (112); **нєспокоино**: *а особливе нога(м) очамъ нєспоко(и)но* (121); **солоно**: *если не солонó то мусѣтъ посоліти* (138); **вѣрно**: *еднакъ кухмы(ст)ры уря(д) сво(и) вѣрно о(т)правля(и)те* (138 зв.); **радостно**: *абы(х)мо радо(ст)но та все(з)дá мо(з)ли хваліти* (165); **пилно**: *и всегó що веде(т)са та(мъ) пи(л)но досмотріти* (140 зв.); **дивно**: *не дивно е(ст) горѣлку крылошáном не в час піти* (152 зв.); **грѣшно**: *і кгда' не грѣшно то здоровы к не(и) ходѣте* (165 зв.); **брыдко**: *а ню'хати на(и)пáче бры'дко* (25); **волно**: *а ежилі захоче(т) волно и вдавітиса* (26); **ясно**: *и язы'кома тебѣ я'сно хвалу вѣщае(мъ)* (108); **лукаво**: *ты(л)ко (ж) еднó лукаво буде(т) а не по правдѣ* (28); **страшно**: *една(к) дѣло то стра(и)но* (28); **щыро**: *еднакъ не волочити(с) и ты(мъ) щыро прія'ю* (40 зв.); **трудно**: *а млáдымъ тру(д)но мовя(т) без того прожіти* (77); **щасливе**: *да(и) таковы(м) г(с)ди щасливе работати* (282 зв.). Климентій Зіновіїв частіше використовує відприкметникові прислівники на **-о**, значно рідше — на **-є**;

– прислівники часу: **никогда**: *а нѣ(ст) мощно нико(з)дá пламен в руки взя'ти* (6); **зараз**: *скоро са ожєнитъ а заразъ и вмираєтъ* (14 зв.), *а(ж) зара(з) зароби(т) золоты(х) стó або двѣстѣ* (112) [пор.: 309: 10, с. 180–182]; **потом**: *пото(м) за(с) и забуде(т) и нѣтъ не (з)лобствѣєтъ* (107 зв.) [пор.: 120, с. 373]; **уден**: *и що хочете уде(н) и вночѣ чинѣте* (277 зв.) [пор.: 309: 3, с. 190]; **вночѣ (вночи)**: *и бе(з) лѣности вночѣ и вде(н) в то(м) са тружда(и)те* (271), *и лагóдны(м) людѣмъ спáти не даяет вночи* (53) [пор.: 120, с. 373; 309: 4, с. 129]; **щоден**: *плачъ не лѣніса щоде(н) прослезіса* (287); **щороку**: *вспоминаючи тры'у(м)фѣ Хѣвъ щороку* (130); **вѣчно**: *и в(ѣ) славѣ мое(и) вѣчно тáмо утѣша(и)са* (48 зв.), *да и са(м) буде(и) в(ѣ) нѣбѣ вѣчно ца(р)ствовати* (164) [пор.: 309: 6, с. 165–166]; **рано**: *а особливе треба рано воставáти* (299); **взимѣ**: *а заты(м) чл̑ку взимѣ духу не стáнет* (27 зв.), *а растѣніа плодо(в) в(ѣ)зымѣ не бывáєтъ* (157 зв.); **влѣтъ**: *а в влѣтъ же(б) мѣль траву пу(д)кошáти* (284 зв.); **часом**: *и хочъ не пожытечна а часо(м) спрїєєтъ* (4 зв.) [пор.: 120, с. 392]; **тогда**: *то(з)да и грѣхі свои вспомятáєтъ* (319 зв.); **здавна**: *ко(т)ры(х) здавна якоє нещáст(ѣ)а имѣло* (18 зв.), *бó и тó злáа бóлѣзн(ѣ) пребывáє(т) здавна* (315 зв.) [пор.: 309: 1, с. 182]; **навѣки, навѣкъ**: *и навѣки*

блгода(т) о(т) тебѣ обряцѣмъ (5), да не вни(и)дѣте навѣкъ та(м) до пѣкла злаго (18 зв.); ужѣ: абы(х)мо то(г)дѣ ужѣ ни зрѣли вовѣки (6 зв.), ужѣ (ж) простѣте ма, каюса и о томъ (111); вскорѣ: и приходя’щую и(мъ) вскорѣ сме(р)ть вспомина(т) (98 зв.), а(ж) на глава(х) и(х) вскорѣ мокры стану(т) влáсы (121); гды ‘коли’: меновите гды’ Хс на землѣ роди(л)са (184 зв.), и лѣши(и) гды’ у свое(м) дому то раждáетъ (270 зв.) [пор.: 309: 7, с. 133–135]; когда: ко(г)дѣ при(и)дѣ(т) на зе(м)лю живы(х) и ме(р)твы(х) судит(ъ) (184 зв.), мáло ко(г)дѣ абó те(ж) не мáшъ перевóду (271); тепер: а тепе(р) такового ничóго не треба (298) [пор.: 120, с. 373]; иногда: и для сѣна ино(г)дѣ оста(т)нѣе збувáетъ (277); тогда: то(г)дѣ и грѣхѣ свои вспамятáетъ (319 зв.); послѣ: са(м) послѣ о(т) ни(х) себѣ б̄годарно(ст) узрѣши (155 зв.), а послѣ ж де в(ъ) малы(и) часъ в(ъ) о́гн(ъ) в(ъ) ве(р)гáетъ (314 зв.); скоро: а то б̄гъ его внѣвечъ скóро обрацáетъ (185 зв.), áле скоро ко(н)чину о́ные приня’ли (298), всегда: ле(ч) в(ъ) нб(с)ныа его бл̄ги все(г)дѣ в(ъ) пѣря’етъ (304) [пор.: 309: 5, с. 24]; поты: перешывáетъ пóты: пóку(л) а(ж) са ему подóбáетъ (115); покул: а поку(л) взы(и)дѣ(т) с̄лнце вы’ѣ(ст) о́чи росá (61), поку(л) у́зря(т) солѣтру и из неа приходѣ (136 зв.) та ін [пор.: 120, с. 367]. Вищезгаданий прислівник покул наявний також в ураїнських говірках, передусім поліських [172, с. 48].

– місця: догоры: и догоры’ дѣнцáми всѣ переворочáт(ъ) (154) [пор.: 309: 8, с. 82]; вгору: и дивнаа рѣчъ стрѣлы, гды’ ихъ вытягáютъ вгóру (136) [пор.: 309: 3, с. 189]; внутрь, зовнѣ: то ра(з)вѣ ся (б) насмотры(л) з̄внѣ, а в(ъ) ну(т) рѣ бы не в(во) ишо(л) (125) [пор.: 309: 4, с. 134, 309: 11, с. 115]; тут: и до(л)жннкóвъ в се(мъ) мѣстѣ ту(т) же полагáю (31 зв.), ту(т) нагороду а та(м) д̄ша(м) сп(с)нѣ (77 зв.) [пор.: 120, с. 371–372]; там, тамо: тáа еднó то мусѣтъ та(м) же и родити (270), а та(к) не жйетъ тáмо любовь сове(р)шенна (95), бо тамъ в книзѣ не вомѣстилоса за скúdo(ст)ю папѣрною (274); наверхъ: а кды’ з(ъ) тое(и) глубины’ наве(р)хъ выхо(ж)дáетъ (124 зв.); де, где (гдѣ): бо и ему тáкож де свѣта не прежйти (55 зв.) [пор.: 309: 7, с. 214], áле хо(ч) бы на бѣду гдѣ са и оженйлъ (102 зв.), а женѣ гдѣ ко(л)векъ часъ рождѣнїа приспѣтъ (270 зв.), котóры(и) гдѣ чоловѣкъ робóту поспѣшáетъ (271), а в то(м) гдѣ ко(т)ро(и) врѣма будѣ(т) приходити (270 зв.), а гдѣ про(и)дѣ(т) за(с) індѣ вое(н)на руина (291); зде: аще и здѣ жйеши на землѣ мятѣжно (296 зв.), [пор.:

120, с. 361; 309: 11, с. 188]; **всюда**: та(к) же и бо(н)да(р) всюда ε(ст) не безпотребенъ (111), *і реме(с)ло и(х) всю'да всѣмъ люде(мъ) потребно* (115 зв.); **сюда, туда**: *і сюда и туда древо обе(р)тати* (113) [пор.: 120, с. 362–363]; **ввыш**: же(б) сто сажне(и) ввы(ш) мо(г)ліи це(р)кви будовати (298 зв.); **далеко**: бо не(н)ныє далеко о(т)стоять о(т) правды (18), а за(и)шедиши далеко блу(д)но са обхо(ж)даєть (93); **здалеку**: же здалеку власне татарє маня'чатъ (112) [пор.: 309:11, с. 183]; **зблизу**: а(ж) шапова(л) носи(т)са з(ъ) луко(м) я(к) з друко(м), з(ъ)близу вбача(т) (112); **вездѣ**: и по ко(р)чемныхъ вездѣ свояволны(х) дворахъ (81); **нѣгде**: а землѣ свое(и) згола нигде собѣ не мають (44 зв.), а бѣдному нѣгде взя(т), о(н) того не знаєть (71 зв.), и нѣгде бы бороше(н) людямъ и дѣвати (139 зв.); **нѣоткул**: же нѣот(т)ку(л) привезтіи дровѣцъ и те(ж) нѣчимъ (317); **докраю**: ω(т) нѣ(и) са(м) са далѣ(и) до краю ω(т)сунєть (89) та ін.

– міри і ступеня: **рѣдко**: а вбоги(и) бѣдны(и) рѣдко са(м) себе поживитъ (49 зв.), рѣдко яки(и) на тоє суму вложитъ(ъ) зможе(т) (301 зв.); **вѣтрѣ**: Бгѣ тому хто позычавъ кому вѣтрѣ заплатитъ (33 зв.); **ледво**: а дне(с) и наединѣ ле(д)во мощно прожити (73 зв.); **мало**: того и в прыгодѣ мало буду(т) ратовати (50 зв.), ты(л)ко (ж) цо(с) мало ему тоє допомагає(т) (108); **много**: еце жъ и того много на свѣтѣ бываєт (14 зв.); **часто**: ты(л)ко мусѣтъ та(мъ) и та(мъ) часто просмыкати (60 зв.); **помѣрно**: а хо(ч) ни(и) да помѣ(р)но же(б) не много тратыль (64), і да(и) г(с)ди вся'ки(м) людя(мъ) ни(т) помѣрно (67); **безмѣрно**: абы не о(с)корбляли та тво(р)ца безмѣрно (67); **троха, трохи**: послѣ працы животы' троха покрѣпити (111 зв.); а есліи часомъ зхочєть из(ъ)почити трохи (112), хочъ троха и каюса та(к) са тоє стало (199); **вєлми**: и вє(л)мі прм(д)рыє полагають квѣты (109 зв.), и ста(д)ники то(ж) людя(мъ) вє(л)мі выгожають (280 зв.) [пор.: 120, с. 380 – 381]; **зовсѣм**: и зовсѣм я(к) потреба того досмо(т)рїти (138), і не зовсѣм тежъ свои(м) достатко(м) зберєт(ъ)са (291); **надмѣру**: котѣрыє вє(л)мі твє(р)до и много на(д)мѣру, и не чутко спятъ (100); **колко толко**: ко(л)ко в шєлягу срѣбра то(л)ко у нихъ правды (18) [пор.: 120, с. 370]; **почасти**: хо(ч) то правда пѣтяжко и почасти клопо(т)но (282 зв.), **безконєчно**: бы(х)мо та безконєчно в нѣѣ возмо(г)ліи хвалитъ(ъ) (304 зв.); **принамнѣи**: то прина(м)нѣ(и)

готовы(х) речи(и) не о(т)нима(и)те (30), **доволѣ**: уже (ж) накруты'ласа либо по дне(с) **доволѣ** (85 зв.).

– мети: **зачим**: зачим во все(м) и(мъ) не ма(и) жа(д)нои зневáги (274 зв.), зачи(мъ) ѿ бѣдá вселила(с) на свѣтѣ (300 зв.); **нащо**: нащо (ж) было заму(ж)ны(и) и бракъ да(р)мо чинитъ(ъ) (85 зв.), нащо было в(ъ) облыцѣ такъ са обѣцáти (32), а нащо (ж) было ему и шы'нкъ заводити (91).

– причины: **чему**: Бже мо(и) чему (ж) то ма ты' есте(с) ѿстáвилъ (57), повѣждъ мнѣ чему жены е(ст) непл(д)ны (76), и чему на(и)бо(л)шь того на свѣтѣ бывáетъ: же еднó умирае(т) еднó оставля'етъ (88), бо чему(с) прише(ст)вїа трета не написáнно (184 зв.); **чего**: и не знае(м) чего южъ таковы(и) смуту'етъ (63); **низáщо**: а жену че(ст)ну щобнъ караетъ низáщо (98 зв.) [пор.: 120, с. 372].

– способу дії: **таино**: кро(м) особно в(ъ) крвстáле(х) жите(л)ствуе(т) та(и)но (6); **явно**: и прóмене(м) слнѣчны(мъ) можетъ вы(и)ти я'вно (6); **марно**, **дармо**: а не повсюда ма(р)но и да(р)мо расточáт(ъ) 169), и ча(с) да(р)мо траты(т) буде(т) (162 зв.) [пор.: 120, с. 394]; **по хр(с)тія(н)ски(и)**: и не по хр(с)тія(н)ски(и) чинити то вмѣ'ють (97); **по лито(в)ски(и)**: або те(ж) по литóвски(и) ѿ мы'лняхъ (165); **вкупѣ**: же(б) вкупѣ чита(т) было ѿ позычáющихъ (31 зв.), добро братїи в(ъ)купѣ жити (73 зв.), а хо(ч) и писано же в(ъ)купѣ жити добрó (309 зв.); **по правдѣ**: мы же братїе прошу васъ по правдѣ живѣмъ (18), а каждое твори(т) са присягае(т) по правдѣ (28); **наединѣ**: а дне(с) и наединѣ ле(д)во мощно прожити (73 зв.); **попросту**: а попросту мóвчачи що вхопятъ то врóбятъ (278 зв.); **так, тако**: и я' те(ж) прїязливе такъ ва(м) поражаю (270 зв.), а та(м) не та(к) гдѣ в(ъ) тру́бка(х) желѣзны(х) зробля'ю(т) (320), и дѣте(и) якїи е(ст) сáмы, у́ча(т) же тако (152), бгѣ хо(ч) не ско(р) да лúче(н), так повѣдають (313 зв.) [пор.: 120, с. 369]; **усердно**: и в ны(х) уср(д)но мо(л)бы бгѣ приношáти (185); **вправдѣ**: и ко(р)чму впра(в)дѣ мощно на че(ст)ны(и) до(м) превратитъ(ъ) (186 зв.); **молком**: не спáтиме(т) мóлко(м), все́ ли(и) бúde(т) во(р)чáти (53) [пор.: 120, с. 392]; **безскорбно**: бы(х)мо безско(р)бно тебѣ во(з)мо(г)ли по(с)лужити (73 зв.); **скрива**: и не жáде(н) господа(р) пóзритъ за то скры'ва (140); **наздогом**: а нáчне(т) утѣкати влуча(и) наздогóномъ (144 зв.); **поготов**: и погото(в) не буде(т)

пуцаючиса з горы (162 зв.) [пор.: 120, с. 384]; **всяко**: а собѣ того часу всяко розсуждати (69) [пор.: 120, с. 370] та ін.

– модальні прислівники: **звича(и)но**: Звича(и)но ра(з) и други(и) в(ѣ) люде(и) попрохати (34), жебы могль як звича(и)но меду догодити (140 зв.); бо звича(и)но то дѣло мужчїзнамъ робити (277), **власне**: я'ко вла(с)не з(ѣ) умы'слу твори(т) то на нако(ст) (29), да вла(с)не я(к) малы'е дѣти такъ шалѣю(т) (96), и вла(с)не якъ руками всю сылу ѿ(т)їметъ (317) [пор.: 309: 4, с. 95]; **певне**: за щѣ пе(в)не досто(и)но и(х) з свѣта погубля'ти (43), певне услыши(т) г(с)дѣ бѣгъ неви(н)ны(х) невинно(ст) (29), певне то(и) ѿ(т) грѣхъ свои(х) к(ѣ) бѣгу обрати(т)са (304); **наприклад**: напрїкла(д) якъ то мїтры їли патерїцы (46); **може**: може и вы' такъ я(к) мы дїши вси маете (24) та ін.

– предикативні прислівники: **моцно**: моцно того не чинїт(ѣ), и впятъ выдавають (85 зв.), же(б) моцно млынї з(ѣ) тымї кам(н)єми встроя'ти (298 зв.), а лѣю камєни(и) сѣмъ за то моцно купїти (320); **потребно**: бо в камє(н) воску ѿсмъ ко(н) потре(б)но вложїти (320); **треба**: треба ко(ж)дому проти(в) себе пуды(и)мати (113); не треба (б) таковы(х) дѣв карно(ст)ю карати (271), прето в почєсти треба мѣт(ѣ) и колєсникá (280 зв.) [пор.: 120, с. 388] та ін.

Ступенї порівняння прислівників. Форми вищого ступеня утворюються за допомогою суфіксів **-ш-**, **-ѣш-**: та(к) же и де(н) за дєн(ѣ) но(щ) за нѣщъ, к(ѣ) сме(р)ти бли(ж)ше(и) (12 зв.), та(к) те(ж) особливѣ(и)ше и мл(д)нца(м) малы(мъ) (13), або особливѣ(и)ше ѿгнемъ припаля'ти (42), а особливѣ(и)ше те(ж) то(и) то и роговнїкъ (276), тако те(ж) споко(и)нѣ(и)ше(и) вѣмъ и умира(т)и (15 зв.), а запáсныє лѣпше(и) са маю(т)ъ (71 зв.), єдна(к) умира(т)и лучше(и) в домáшнє(м) мѣстѣ (16), лучше(и) бо ва(м) на собѣ стокро(т) претє(р)нѣти (29), повѣмъ ти же ужє їхъ бо(л)ше(и) не познáешъ (58), убогїє че(р)нцѣ хочъ бо(л)ше(и) и працую(т)ъ (72), бо убогихъ повсюду бо(л)ше є(ст) на(и)пáче (58 зв.), зачи(м) бѣдны(и) за(и)че, бы(с) бо(л)шь не те(р)нѣль пригѣду (143), да мє(н)шь утрáты ко(ш)ту твоєму за(в)ше бѣде(т) (168 зв.), же восковы(х) не моцно го(р)ше(и) настатчати (320) та ін.

Форми найвищого ступеня утворено шляхом додавання до вищого ступеня префіксів *наи-* та *якнаи-*: а що *на(и)го(р)ишъ* и звѣ(р)ми іногда снѣдѣнно (15), або нецно(т)ливыми то ещѣ и *на(и)гѡришъ* (71 зв.), а що *на(и)го(р)ише(и)* чѣсо(м) худѡбы забырають (26), але здоро(в)е своѣ *на(и)лучше(и)* уважа(и) (27 зв.), але *на(и)дивнѣ(и)ишъ* в(ъ) це(р)квѣ ѹтренѣ не опустѣти (152 зв.), славнаа то одѣжа *на(и)скорѣ(и)ишъ* выкупа'и (199), і ещѣ и *на(и)тя(ж)ише(и)* мо(г)ль бы(мъ) то судѣти (299), ле(ч) за(с) я(к) *на(и)скорѣ(и)ише* у кр(с)тъ увожда(и)те (13), прошу я(к) *на(и)поко(р)нѣи* о то(м) дѣлѣ всѣхъ вѣсь (70 зв.), бо крилошанинъ іны(и) *я(к)на(и)лу(ч)ише(и)* сталит(ъ)са (300) та ін.

Окремі типи прислівників, що їх виявлено в текстах віршів Климентія Зіновієва, зафіксовані в інших писемних пам'ятках XVI–XVIII ст. із території Полісся, Волині, Поділля тощо [224, с. 190–191; 223, с. 21; 186, с. 13; 187, с. 110; 67, с. 490–492].

Більшість із наведених вище прислівникових форм із певними фонетичними змінами дійшла до нашого часу й активно функціонує в сучасній українській мові.

3.2.7. Прийменник

У віршах Климентія Зіновієва виявлено такі прийменникові конструкції:

– *о* + місц. відм.: *не моѣ о томъ* дѣло (102), *знаю о то(м)* (114 зв.); *о* + знах. відм.: *о сѣно са старѣеть* (277), *о землю бѣду* ударяеть (316);

– *у / в* + місц. відм.: *въ огоро(д)ку* (96 зв.), *в(ъ) мѣлтва(х)* (319 в.), *во* плѡ'ти (105 зв.), *в(ъ) пѣчѣ* палѣти (111), *у* гною (130); *в* + знах. відм.: *в* дом (137), *в* кумы взя'ти (106), *во* вну(т)рѣ (52), *в* бѣ(р)да класти (110 зв.), *ѣзди(т)* у лугъ (115), *у* рѹки (115), *в* млы(н) 116 зв.), *у* воду (130), *в* поле (192) [пор.: 309: 5, с. 85–92]. Конструкція *у (в)* + знахідний відмінок зі значенням обставини місця (*пустила ѹ хату*) характерна передусім для поліських та південно-східних діалектів, натомість *у* південно-західних говорах

переважають конструкції **до** + родовий відмінок (*до хати*) [16, с. 158; 4: II, к. 266];

– **на** + знах. відм.: на себє (102 зв.), на тую (109 зв.), на свѣтъ (320 зв.), на море (319), на грѣх(х) (106 зв.), на пу(т) (294 зв.); **на** + дав. відм.: на полю (177 зв.); **на** + місц. відм.: на морѣ (319 зв.);

– **од** (*от*) + род. відм.: от бѣга (102 зв.), от кого (108), от глухоты (108), о(д) ткачѡвъ (111), о(д) хождѣніа (186 зв.) [пор.: 307: I, 203; 17, с. 142–144];

– **к** (*ко*) + дав. відм.: к тому (103), к глухотѣ (108), ко нѣмотѣ (108), к тому́ примуся(т) (128), ко грѣхомъ (287) [пор.: 309: 15, с. 209–213]. Конструкції давального відмінка з прийменниками **к**, **ку**, **ко** зберігаються й до сьогодні в північній частині поліських діалектів та в карпатських, зрідка наддністрянських говірках південно-західного наріччя [97, с. 124, 136; 16, с. 159; 120, с. 425];

– **под** (*пуд*) + оруд. відм.: пу(д) прысягою (70), пу(д) вє(р)бами (103 зв.), пу(д) собѡю (192), пу(д) грушками (192 зв.); **под** (*пуд*) + знах. відм.: пуд час (104);

– **з** (*с*), **изъ** + род. відм.: з ла(с)ки (103 зв.), з неѣ(р)пє'н(ъ)а (107 зв.), з гѡлоду (110), из(ъ) чаду (316 зв.), из(ъ) книги (114 зв.); **з** (*с*), **со**, **изъ** + оруд. відм.: із кре(в)ными (106 зв.), с любо'вію (319), со злы'ми лю(д)ми (321 зв.) [пор.: 120, с. 429; 307: II, 1; 309: 12, с. 209–215, 309: 13, с. 86–92];

– **безъ** + род. відм.: без(ъ) цвыче(н)а (104), без(з) дачь (106 зв.), без(з) платы (167 зв.), без сѣна (276 зв.), без ко(н)ца (296) [пор.: 309: 2, с. 69; 17, с. 117];

– **за** + знах. відм.: за груди (104), за мл(д)нцѡвъ (105 зв.), за грѣхъ (106 зв.), за злы(х) Ѳсо(в) (149), за спѣваковъ (300 зв.), за тру(ж)да(н)а (303 зв.), за то (320); **за** + оруд. відм.: за ны'мъ (53) [пор.: 307: II, с. 1; 17, с. 124–127];

– **по** + знах. відм.: по се(и) час (161 зв., 184), по сѣи времєна́ (199 зв.); **по** + місц. відм.: по ни(х) (160 зв., 191 зв., 298) [пор.: 120, с. 424]. На думку Л. Гнатюк, прийменникова конструкція **по** + місц. відм. мн. відбиває передусім народнорозмовну традицію, натомість конструкція **по** + дав. відм. мн. — книжну [44, с. 282–283];

– **чере(з), (през)**+ знах. відм.: чере(з) *окая'(н)ство* (90), чрез(ь) *днь* (314 зв.), пре(з) *вѣкъ* (105), пре(з) *пра'цу* (113 зв.) [пор.: 120, с. 432; 17, с. 158–160]. Сьогодні прийменник **през** характерний для окремих південно-західних говірок [4: II, с. 253];

– **скроз** ‘крізь’ + знах. відм.: скро(з) *скляны'є о́чи* (51 зв.): скро(з) *дождевну хмуру* (136) [пор.: 120, с. 432];

– **пред** + оруд. відм.: пре(д) *кона(н)ем* (286);

– **меж** + род. відм.: з ме(ж) *вась* (199 зв.), ме(ж) *реме(с)нико(в)* (110); меж + оруд. відм.: меж *тымь хлѣбомь* (318) [пор.: 120, с. 431; 17, с. 131];

– **вмѣсто** + род. відм.: вмѣсто *дытя'ти* (107), вмѣсто *гнѣву* (314) [пор.: 120, с. 435];

– **при** + дав. відм.: при *не(и)* (108), при *болота(х)* (275), при *друка(р)нях(ь)* (282);

– **до** + род. відм.: до *тако(и)* *міло притулитиса* (109 зв.), до *ткаче(и)* (110 зв.), до *шку(р)* (114 зв.), до *ко(н)ца* (54), до *по(л)ночи* (115), до *умилѣнїа* (191 зв.), до *но́гь* (195 зв.) [пор.: 307: I, с. 395; 309: 3, с. 40–46; 17, с. 122];

– **послѣ** + род. відм.: послѣ *выпале(н)а* (84), послѣ *працы* (111 зв.), послѣ *шы'нко(в)* (186 зв.) [пор.: 120, с. 440];

– **для** + род. відм.: для *дне(и)* (118), для *того* (134) [пор.: 120, с. 430–431; 309: 8, с. 35–38];

– **над** + род. відм.: над *всѣхь бо́лѣзне(и)* (52), над *люде(и)* (316); **над** + знах. відм.: над *реме(с)ла* (109 зв.); **над** + оруд. відм.: над *женáми* (75) [пор.: 17, с. 136–137];

– **кром** + род. відм.: окро(м) *моє(г)о грѣха* (24), кром *дво(х)* (315 зв.), кро(м) *влóмно(с)те(и)* (316), кро(м) *того* (321) [пор.: 309: 15, с. 139]; **кромѣ** + оруд. відм.: кромѣ *покая'ніє(мь)* (279 зв.). Як припускають дослідники, перехід **o** > **i** в цьому прийменнику не відбувся в пам'ятках до XVIII ст., через збереження ***o** у відповідних діалектах та через етимологічний правопис [120, с. 434];

– **про** + знах. відм.: про *то* (300) [пор.: 17, с. 152–155];

– **промеж** + род. відм.: проме(ж) *люде(и)* (103). У пам'ятках від XV ст. частіше вживається варіант **промеж** замість **промежи** з кінцевим голосним **и** [пор.: 120, с. 432];

– *коло* + род. відм.: *коло ихъ* (320) [пор.: 120, с. 438; 309: 14, с. 191–192];

– *посред* + род. відм.: *посре(д) вѣка* (166), *посре(д) лѣтнего часу* (276 зв.) [пор.: 120, с. 442] та ін.

Деякі описані прийменники та прийменникові конструкції наявні в інших пам'ятках XVII–XVIII ст. [269, с. 18; 224, с. 191–192; 186, с. 16; 187, с. 110; 67, с. 494].

3.2.8. Сполучник

Сурядні сполучники:

1. Єднальні:

– *и*: *утры(с) и запы(с) жебъ сы(ч) и совá не узнали* (103 зв.), *ко(г)да при(и)де(т) на́ зе(м)лю живы(х) и ме(р)твы(х) судитъ(ь)* (184), *Неха(и) же бе(з) лѣности и музы́ки игра́ють: и веселости людя(м) молоды(мъ) додава́ю(т)* (199) [пор.: 120, с. 451; 309: 13, с. 3–11];

– *да* — ‘та’: *И неха(и) бы вл(д)ки ничего не бра́ли: да даремно бе(з) вся́ки(х) да́чь бл(с)вляли* (106 зв.), *А в головѣ здоро́вы(и), все́ не перебира(и): да вшеляки(и) напíтокъ зарóвно выпивá(и)* (199), *А на(и)гра́вишисá, неха(и) трóха и спочиваю(т): да по по(в)но(и) скляни́цы горѣлки выпивáю(т)* (114) [пор.: 309: 7, с. 149–150]. Єднальний сполучник *да* «частково зберігся лише в поліських говірках» [120, с. 452].

У пам'ятці також зафіксовано:

– повторювальні єднальні сполучники *ни... ни, анѣ... анѣ, анѣ... ни*: *Ни кр(с)тóm стѣ(м) ни те(ж) всякою про(з)бою: а ни вня(т) же яко́ю твоєю грóз(ь)бою* (17), *анѣ смра́ду а́нѣ те(ж) блгоуханіá* (25), *анѣ зѣли(и) анѣ бабъ на то вжыва(и)те* (77), *анѣ м(с)ца нѣ свѣздъ не мощно бы зрѣти* (185 зв.) [пор.: 120, с. 452; 309: 1, с. 105–107];

– складений сполучник *якъ (яко)... так* у зіставляльній-преднувальній функції: *я́ко не пу(д)кóваны(и) ко(н) в зимѣ попо(л)за́еть: та(к) чл̑къ до всяки(х) грѣхо(в) ла(т)во скланя́еть* (104 зв.), *я́къ козе(л) сме(р)дячъ та(к) же и коза́ нечíста* (146), *яко всяки(и) реме́сни(к) людя(м) е(ст) выгоде(н) такъ и каме(н)носѣче(и), осóбно угóдень* (285) [пор.: 120, с. 452];

– сполучник **також, также**: *А в(ъ) неделю что хотя(т) все робятъ домово́е: тако(ж) и в полю дѣло всякое полюво́е (82), Им(н)но жь до кладязе(и) надобны глубóки(х): и до капуро(в) тесля'мъ до це(р)кве(и) висóки(х). Та(к)же и до неводóвъ в(ъ) о́зѣрахъ тягнѣн(ъ)а: та(к)же и до буди(н)ковъ пн(с)ки(х) гды будую(т) (274), I на панѣкадила шнуры изробля'ютъ и до це(р)ковны(х) лампъ ко(т)рыми встяга́ютъ. Та(к)же и нари(т)ники шлеи и ужыща: ко(т)рыми припинаютъ у поля'хъ кони́ща. Та(к)же обротѣ возжкí и пуги зробляють: що коне(и) ѣдучи где колвє(к) затынають (274 зв.);*

– сполучник **а** в єднальному значенні: *Тѣмъ м̄ли(м) ти са б̄же грѣхи н̄ша забуди: а на до(б)рыа дѣла всѣ(м) на(мъ) наставни(к) буди (104 зв.) Бгъ вамъ неха(и) побѣжда(т) враговъ помагáеть: а васъ о(т) враго(в) в во(и)скахъ и в дома(х) сохраня'еть (136 зв.) [пор.: 309: 1, с. 56].* Зауважимо, «широке вживання сполучника **а** як єднального в староукраїнських пам'ятках пояснюється відбиттям у них південно-західних діалектів, у яких ще і тепер цей сполучник може виступати з єднальним значенням» [120, с. 451; див. також: 27, с. 162; 220, с. 71–72].

2. Протиставні:

– **але**: *Хо(ч) то на(д) всѣхъ бóлѣзнеи злѣ(и)ша голо(в)на́а: але та(к)же недобра́ и животова́а (52); А і млáды(мъ) єдна(к) б̄гъ не велить с(ъ)грѣшáти: але навчає(т) и(х) в(ъ) чистости пребыва́ти (103); Мы (ж) пре(д) са не óвшемъ нра(в) то(г)о зневажає(мъ): але на виєля'кíє рѣчи уважáемъ (105) [пор.: 309: 1, с. 93–94];*

– **єдна(к)**: *Мóщно было (б) и че(р)нцú где в собѣ утайти. Але хо(ч) бы на бѣдú где са ожєнілъ: єдна(к) бы бє(з)зако(н)ны(и) себѣ бракъ учинілъ (102 зв.); А єднакъ да(и) г(с)ди злого не чинíти: але з ла(с)ки свое(и) рачь о(т) грѣхъ хорони'ти (103 зв) [пор.: 120, с. 455; 309: 9, с. 75–76];*

– **а**: *Богáты(и) в(ъ)скорѣ скорбъ може(т) прємѣнíти: а вбоги(и) бѣдны(и) не вѣ(ст) какъ ѣа из(ъ)бы'ти (55), I якъ мовя(т) на зы'му лѣто работáеть: а зымá работати на лѣто не знáеть (157 зв.) [пор.: 309: 1, с. 56];*

– **да** — ‘але’: *Ω злы(и) человѣче же(с) пу(т) добре не сказáль: да для тебе члкъ сме(р)тíю пострадáль (27), Бо мовя(т) хо(ч) вѣдаю(т) да неха(и) не*

вѣдѣть...(103 зв.), Великъ свѣтъ да нѣгде дѣ(т), люде повѣдаю(т) (54 зв.) [пор.: 309: 7, 149–150];

– **но** — ‘але’: Но і частѣ (и) о(т) конѣ’ е(ст) попо(л)зновѣніѣ: сѣрѣчь нѣище(т)ныѣ часо(м) прѣткновѣніѣ. (104 зв.), Тѣмъ и мы вся’че(с)ки да(р) бѣжи(и) нѣ с(ѣ)крыва(и)мо: но и бѣ(з)мѣздно требующымъ подава(и)мо (156 зв.) [пор.: 120, с. 454]. Сполучник **но** широко вживається в багатьох південно-східних говірках Лівобережжя та в окремих південно-західних [22, с. 111–112, 118; 40, с. 276; 28, с. 85].

– **леч**: Обѣче речѣ умоумъ нѣ дѣти быва(и)тѣ: леч по дити(н)ны(и) слобы’ та(к) нѣ памята(и)тѣ (107 зв.), леч якѣвості(и) ѡны(х) нѣ видѣли: да нѣчѣистыми гады и звѣрми зрѣли (313).

3. Розділові:

– **або**: то хо(ч) ра(д) або нѣ ра(д), з дѣією разлучитъ (54 зв.), и в ня’но(г)о тѣ(ж) або злы(и), или добры(и) звы’ча(и) (68), або го(р)шыѣ или лучшыѣ вдаю(т)са (79 зв.), I таки(и) і ба(т)ка часо(м) за груди хвата’етъ: або тѣ(ж) пу(д) часъ и в шію кулакѣмъ даваѣ(т) (104) [пор.: 309: 1, с. 65];

– **ли, или**: в(ѣ) нѣ(р)вомъ року’ или тѣ(ж) за(с) у двою лѣты (9), О(т) нѣ(и) са(м) са далѣ(и) до краю ѡ(т)сунетъ: или еи до стѣны’ самую посунетъ (89), Меновите гды Хс на землі роди(л)са: нѣ(р)вы(и) ли ра(з) или вторы(и) на нѣ(и) явы(л)са (184) [пор.: 309: 13, с. 102–105];

– **албо**: вла(с)нѣ бы я(к) на смѣхъ, а(л)бо тѣ(ж) якъ нарѣко(м). (51 зв.), Ал(ѣ)бо громовым огнѣ(мъ), або тѣ(ж) водѣю (59 зв.), Же в посре(д) вѣка мѣю(т) нѣмо(и) прѣстарѣлу: и тва(р) а(л)бо нѣ(р)сону свою состарѣлу (166), I нѣ кохаѣ(т)са в(ѣ) снѣ же робитъ и вночѣ: або тро(ст) албо круги, или струже(т) обручѣ (111 зв.) [пор.: 309: 1, с. 89–92]. У мовознавстві усталилася думка, що цей сполучник є запозиченням з польської мови [120, с. 456], натомість Л. Гумецька пов’язує виникнення **албо** з українсько-білоруським ґрунтом, адже він властивий і сьогодні південно-західним говіркам української мови та окремим білоруським та російським говіркам [70, с. 270];

– **чи... чи**: I напито(к) скро(з), я(к) чегѣ ви(д)нѣ чи мнѣго: или тѣ(ж) чегѣ ко(л)векъ часо(м) чи нѣ мнѣго (119);

– **чили**: чи зеліямъ котры’мъ нѣги собѣ натыраютъ: чили тѣ(ж) злы’ѣ духи и(м) та(к) допомаіють (43), и дѣвсто захова(в)ши на старо(ст)

че(р)нице(мъ) ста(т) Чили те(ж) о че(р)ницествѣ и ни помышля'еть (105 зв.) [пор.: 120, с. 456];

– **хоч...** **хоч:** и бша́ хо(ч) грѣшна хо(ч) свята, з(ъ) тѣла вы(и)детъ (12 зв.), хочь о(т)робля(и)те хо(ч) заробля(и)те, а о(т)дава́(и)те (33 зв.), а ты(л)ко (ж) хо(ч) бры(д)ко хо(ч) гу(д)ко, що ж мѣемъ чинит(ъ) (123), хо(ч) добре хо(ч) не добре, все́ то по коза́(ц)ки(и) (271 зв.) [пор.: 120, с. 457];

– **любо, люб:** В трезво(г)о любо добры(и) любо злы(и) обы'ча(и) (68), Повѣждь мнѣ чему жены мно́ги е(ст) непл(о)дны: любо то и о(т) муже(и) свои(х) не свободны (76), Ино в дорозѣ лю(б) в во(и)ску ле(г)тѣи и в по́лѣ (192) [пор.: 120, с. 455].

Підрядні сполучники:

1. Причини:

– **бо:** Ω млю' та не преда(ж)дѣ ма іному бо́гу: бо затра́чу и тую до тебе́ дорóгу (57 зв.), Ωста́нса члѣвче ня(н)ства проклято́го: бо часо(м) на(г)ле люде умираю(т) з то́го (64), Бо слѣпецъ слѣпца́ вода(и) о́ба в(ъ) я'му впада́ють, понеже́ сего́ свѣта зѣмнаго не выда́ють (102 зв.), Бо нѣгды́ без(ъ) цвыче(н)а дѣты добры' не буду(т): и выро(с)шы хочь кра(с)ты хо(ч) рóзбивати буду(т) (104) [пор.: 120, с. 458; 309: 2, с. 130–131];

– **ажє, ажь:** А'жє за грѣхъ собѣ вели'ки(и) почита́ють: а хто пу(д)суне(т) до́бре, и грѣхъ про(ч) о(т)клада́ю(т) (106 зв.); А'жє лише(н)ны(и): небора(к) того́ мученіє особно те(р)питъ побѣде(н)ны(и) (108 зв.); **ажь:** іменно же́ многіє има(л)цями кладу(т) цвѣты: и ве(л)мі́ прм(д)рыє полагають квѣты. А'жь бы безпрѣчь хотѣль на тую дивитиса пѣчь (109 зв.) [пор.: 309: 1, с. 77–80]. «Починаючи з XVI ст. у староукраїнських пам'ятках виступає ряд сполучників, запозичених з польської мови», зокрема сполучник **поневаж** [120, с. 459]. Він також представлений у віршах Климентія Зіновієва: Поневажь и пре(д) бгомъ сатана́ клеветцетъ: аще и му́ки вѣчно(и) та́ко(ж) де трепѣцетъ (17 зв.), Цыгане да і жиды' едны' едны'мъ ра́вны: понева(ж) ве(л)ми ты'є люде е(ст) злонра́вны (44 зв.).

2. Мети:

– **же(б), жебы:** А і ка́та потреба всю'да свого́ часу: же(б) дава(в) ты(мъ) злодѣя(м) и забо(и)ца(мъ) пра́су (45), І спѣваю(т) за(с), хмы'зо(м) нѣзо(м) пу(д) ве(р)бами: жебы жадные люде нѣгды не узна́ли. (103 зв.), Прето

всѣмъ не треба того бл̄гословенства: же(б) не приня(т) ω(т) б̄га не бл̄гословѣнства (102 зв.) [пор.: 307: I, с. 477; 309: 9, с. 135–136]. Цей сполучник фіксується в українській мові вже з XVI ст. На думку мовознавців, же(б), жебы «міг витворитися на власне українському ґрунті», бо «досить широко вживається» нині в карпатських та галицько-буковинських говорах південно-західного наріччя, проте «значного поширення в українському письменстві XVI — початку XVIII ст. він набирає, очевидно, під польським впливом» [120, с. 460; див. також: 4: II, к.255].

– іжъ, (иж): *І да(и) г(с)ди, абы тоѣ такъ са імъ стало: и(ж) бы 'навѣки тоѣи нечистоты' не стало (44 зв.), І да(и) б̄же за злы'ми дѣлы не ходіти: іжъ бы нико(г)д́а чѣго зл́ого не чиніти (68 зв.), Прето и на(м) треба ю(ж) зло(б)ства остави'ти: іжъ бы без прєпяти(и) мо(г)ли жи(з)нь на(с)лѣдїти (107 зв.), І да(и) б̄же и главно(и) б́лѣзни не мѣти: и іжъ бы не по(з)на́ли те(ж) н̄ши и дѣти (316 зв.)* [пор.: 309: 13, с. 30–32];

– дабы: *Же(б) іродїя'дыно(и) части не о(т)рымáли: але дабы вѣчноє цр(ст)во наслѣдовали (81), Дабы высв́атували за мл(д)нцовъ дѣвїцы: іжъ бы я'ко в(ь) едїно(и) плóти былі двоїцы (105 зв.), Же(б) и по сме(р)техъ щыро(ст) іхъ не запоминá(н)на: дабы хвалебно лю(д)ми че(ст)ными вспомина(н)на (192 зв.)* [пор.: 309: 7, с. 152];

– абы, (аби): *І абы не посты(г)ло зло ты(х) чудотво(р)цовъ: же хулять с̄ще(н)ико(в) своихъ б̄гомо(л)цовъ (31); з(ь)ме(ж) котóры(х) інаа жде(т) абы' му(ж) ле(г)ль спа(т) (100 зв.), из(ь)бра(в)ши приповѣсти до книги (ж) се(и) приложиль. Абї чтуцы(мъ) бо(л)шъ было в книзѣ то(и) що чита'ти (199 зв.)* [пор.: 309: 1, с. 68];

– щоб (щобъ); *І що(б) такóму ты(л)ко в животѣ во(р)чáло: же за ны'мъ споко(и)но(с)те(и), всѣмъ нѣ'тъ анѣ máло. (53); І щобъ ω(н) ω(т) всѣхъ насъ искорєни(л)са: да у Щовъ ля'дзски(х) и в н̄шихъ всели(л)са (108 зв.)* [пор.: 120, с. 460].

3. Умови:

– коли: *І присловіє рече колі да́ха, то та(к)же буде(т) и о(т) менé взя'ха (34 зв.)* [пор.: 120, с. 461; 309: 14 с. 177–180];

– як — ‘якщо’: *І я(к) зна(и)де(т) добрую роботу в дóбро(м) мѣстѣ: а(ж) з́ара(з) зароби(т) золоты(х) стó або двѣстѣ (112), Я'обóи(мъ)*

сторона́мъ тоє такъ поража́ю: и на рассудо(к) вѣшь я(к) зхоче́те подава́ю (290); Бо я(к) зхотя́тъ зара(з) могу(т) са научи́ти: и не буде(т) основы ю(ж) до ткаче(и) носити. (110 зв.);

– **если** — ‘якщо’: Утѣка(и) же утѣка(и) злы(и) и прокля́ты(и) вра́же: если́ тобѣ дѣволъ та(к) учинити ка́же (33), И если́ о́ць, вмреть, то по(л)сыроты диты́на (107); Кгда́ же если не ты(м) дѣло(м), то дру́ги(м) с(ъ)грѣша́е(т): же а(ж) пу(д) часъ множе(ст)ва ради ни памята́е(т) (104 зв.), Если́ не солонó то мусѣтъ посолити (138) [пор.: 120, с. 461; 309: 9, с. 101–103];

– **ежели** — ‘якщо’: А ежели не можеши́ пити покида́ти: то зво(л) не по многу горѣлки зажыва́ти (66), Да и матери ме(н)ши(и) грѣхъ за тоє будетъ: ежели уважывши о(т)роча́ не згубить (79) [пор.: 309: 9, с. 85];

– **гды (кгда), гды** — ‘якщо’: Або особливѣ(и)ше о́гнемъ припаля́ти: кгда́ не бои(т)са мрáзу и о́гню’ (42), Кгда́ (б) не о́ни нѣ в чемъ бы напи(т)ковъ храни́ти: и нѣ в че(мъ) было (б) носити жонка́мъ и воды (111); и ше(в)ство зостава́етъ: поважное реме(с)ло гды (ж) честное бра(т)ство и ктыто(р)ство з ны(х) быва́е(т) (114), Досто(и)ны и гутники велико(и) похва́лы: гды сосуды че(ст)ные робя(т) и крышта́лы (118 зв.) [пор.: 309: 9, с. 85];

– **гды (кгда)... то**: А гды буде(и) в зло(мъ) разѣ ко́на оцажа́ти: то певне приготоу(и)са з(ъ) свѣто(м) са проща́ти (27 зв.), А кгда́ (б) не пляса́нїе то (б) того́ не было́ (80 зв.);

– **паки**: И паки, измы(и)теса и буде́те ю(ж) чи́сты (103), И паки ре(к) гды (б) по(д) нѣбо насы́пано ма́ку, а пты́ца прилѣтала (190 зв.) та ін.

4. Часові сполучні слова, які є прислівниками, але поєднують підрядні частини складного речення, подаємо в межах цього підрозділу [120, с. 461–462]:

– **когда**: Ко(г)да́ позичавъ абó півъ, то бѣгу прысяга́въ (33), ко(г)да́ погибну(т) з(ъ) свѣта сего, то(г)да́ позна́ю(т) (38); А веселье паче весельми быва́ють: ко(г)да музыки в(ъ) скры(н)ку и в цы(н)балы игра́ю(т) (113 зв.) [пор.: 309: 14, с. 159];

– **кди**: Кгда́ са(м) рекль, ненави́ди(т) тре(х) персо(н) моа́ бша́: богато(г)о, скупого, и пы́шого голыша́ (103) [пор.: 309: 7, с. 133–137];

– **якъ**: *А впя(т) же якъ почне(т) вовну перебивати: то зна(т) то ужé хоче(т) з луко(м) ма(н)дрова́ти (112), Та(ж) я'къ в(ъ) ω(г)ні́ на́чне(т) горя'чо(ст) страда́ти: и за́ра(з) ту стра(ст) збуде(т) (315 зв.);*

– **егда**: *егда́ змови(л) похоти пло(т)скіа о(т)грѣба(и)те: и іны(х) злотворе́нїи ср(д)чно са пока(и)те (103) [пор.: 309: 9, с. 56];*

– **покул**: *І поку(л) себѣ узря'тъ у погибеляхъ вѣчны(х): не буду(т) собѣ ща(ст)а мѣ(т), и лѣтъ до(л)говѣчныхъ (37 зв), І на погибє(л) собѣ вѣчную плату беру́тъ: поку(л) и(х) таки(х) тые жъ дяблы до пекла попру́тъ (80), Аже́ мусѣтъ и таки(и) припадо(к) те(р)пѣти: поку(л) буде(т) або сме(р)тъ или здра́віе мѣти (317 зв.) [пор.: 120, с. 461–462]. Варто зазначити, що сполучник **покул** властивий і сьогодні середньополіським та східнополіським говіркам північного наріччя української мови [4: I, к. 271].*

4. Наслідкові:

– **иж**: *Знаючи же не радо(ст) є(ст) на земно(м) свѣтѣ: и(ж) буде(т) пєча(л) и ско(р)бѣ и фрасуно(к) мѣти (12);*

– **ажє**: *Аже никого неха(и) болше(и) не виную́тъ: ты(л)ко на себѣ и на дѣла свои дывую́тъ (80 зв.) [пор.: 120, с. 462].*

4. Допустові:

– **хоч, хочаи**: *І хо(ч) цѣле до вѣчныхъ мучени(и) не по(и)детъ. Една(к) же и покóевъ нб(с)ны(х) не до(и)детъ (13), а хоча(и) и г(с)дна земля' на вся'комъ мѣстѣ: една(к) умира́ти лу(ч)ше(и) в дома́шнє(м) мѣстѣ (16), хочь убоги буде(мъ), а зла людя(мъ) не чинѣмъ (18), Хо(ч) то на(д) всѣхъ бо́лѣзне(и) злѣ(и)ша голо(в)на́а: але та(к)же недобра́ и животова́а (52), Если (б) мѣль слу(х), хо(ч) не мо́же(т) глго́латъ: то глѹ'цаго мо(г)ль бы ла(т)во выслуша́(т)ъ (108 зв.), І хочь оні и цєху у себѣ не мають: а поважныє штуки до цє(р)квє(и) зробляють (135) [пор.: 120, с. 463] та ін.*

7. Порівняльні:

– **неже**: *Лучше(и) бо ва(м) на собѣ стокро(т) прєте(р)пѣти: неже творя'щи то́е стру(н) ср(д)чны(и) мѣти (22), Лучше(и) бы и(м) грѣшико(в) о(т) грѣховъ о(т)во(ж)да́ти: неже на беззако(н)ны(и) бракъ бл(с)вля'ти (106 зв.);*

– **нѣжъ**: *І далѣко лѣпши́ чину того не при(и)мати: нѣжъ приня(в)ши скіну(в)ши б̄гу наруга́ти (71);*

– **нежели**: *Лучше(и) бы не(н)ному сыло на шю взложити: нежели бѣдны(х) люде(и) правдивы(х) зводити (18), Лу(ч)ше(и) бы было ба(р)зѣ(и) жебы' ни починалъ: нежели неви(н)не са даремне ту(р)боваль (56) [пор.: 120, с. 463];*

– **якъ, (як), я'ко** — ‘мов’: *една(к) лже(т) то я'ко песь (39 зв.), Ты(л)ко из(ъ) окуля(р)ми глядѣль бы едны(м) око(м): вла(с)не бы я(к) на смѣхъ, а(л)бо те(ж) якъ наро'ко(м) (51 зв.); Аще не будете вы я(к) млáдые дѣти. (107 зв.); а(ж) шапова(л) носи(т)са з(ъ) луко(м) я(к) з друко(м), з(ъ)блѣзу вбáча(т) (112).*

8. З'ясувальні:

– **що**: *І добре ты'е чїня(т), що прочанъ обдырають (26 зв.), И то ве(л)мї дївныє рѣчи зоставають, що кумы брати в жонѹ не бл(с)вляють (106);*

– **же** — ‘що’: *...ты(л)ко та(к) мови(т) мушу: же не еди(н) босакъ записа(л) бѣсови душу (42), І чєму на(и)бо(л)шь того на свѣтѣ бываєть: же едно умирає(т) едно оставя'єть (88), Ты(л)ко (ж) що(с) мало ему тоє допомагає(т): же к глухотѣ прина(м)нѣ(и) не нѣмы(и) язы'къ має(т) (108) [пор.: 120, с. 464; 309: 9, с. 132–133]. Сьогодні сполучник **же** властивий багатьом говіркам південно-західного наріччя української мови [4: II, к. 256].*

9. Пояснювальні:

– **сирѣч**: *Ω купцáхъ и ω продавцáхъ фа(л)шівы(х) и о продающы(х) винó, и вóду в(ъ) винó [сирѣчъ в горѣлку] ліющы(х), и осо(б) наклѣпы творя'щы(х) (19 зв.), Но і частѣ(и) о(т) конá є(ст) попо(л)зновѣніа: сирѣчъ неїще(т)ныа часо(м) пре(т)кновѣніа (104 зв.);*

– **іменно, а іменно**: *А іме(н)но то(и) ко(т)ры(и) в себѣ Щóвъ не маєть (149 зв.), А іме(н)но я'ко то п̄нóмъ на рыдвány: в(ъ) ко(т)ры'хъ и ве(л)можныє вѣдять гетмány (280 зв.), Зачи(м) прошѹ васъ таки(х) слы(х) дѣль не чинѣте: іменно мн(с)тыря'мъ пако(ст) не творѣте (30), Мóщ(ъ)но (б) браку зако(н)ну обы(и)тї без того: іме(н)но бе(з) плясáн(ъ)а того проклятого (81), и іныє на пако(ст) многіє ледащыцы. Іме(н)но мыши бабки и мухи и комарѣ (176 зв.), Кодолы бо му(д)рыє людямъ изробля'ють: и требующы(м) óны(х) здóбе(л) надавають. Іме(н)но жь до клáдызе(и) нáдобны глубóки(х): и до кáпуρο(в) тєсля'мъ до це(р)кве(и) висóки(х) (274).*

Велика частина проаналізованих сурядних та підрядних сполучників спостережена в інших пам'ятках уральської мови XVII–XVIII ст. [269, с. 18; 186, с. 15; 187, с. 110; 67, с. 495].

3.2.9. Частка

У віршах Климентія Зіновієва засвідчуємо строкату картину вживання часток, серед яких:

Заперечні:

– **не / ни:** не може(т) и máло видѣтъ (51 зв.), не грѣхъ бы и ско(р)бному помощь приложити (55 зв.), жé злбныѣ и трудо(в) ихъ не погадáють (56), жéбы ни починалъ (56), а е(ст) такіѣ людѣ що того ни дбáють (148 зв.), и жса(д)ною рѣчю ни в чѣмъ не спротивѣлъ (272 зв.);

– **ни (нѣ), анѣ:** всѣм нѣтъ анѣ máло (53), хочъ мовятъ без(ъ) пріключ(ч)ки не ма(ш) анѣ сме(р)ти (84 зв.), ни че(р)нецъ анѣ свѣци(и) и са(м) о(н) не знае(т) (105) [пор.: 309: 1, с. 105–107].

Питальні:

– **чи:** бо подлу(г) прислóвіа чи плака(в) бы слѣп(ъ) сте(ж)ки (51 зв.), чи ти(м) жé богáчъ ца(р)ство може(т) куповáти (54 зв.), а іны(м) не вѣмъ зда(в)на тó на мы(с)ль чи при(и)шлó (184) [пор.: 302, с. 173];

– **ли:** Ест(ъ) ли кто на се(м) свѣтѣ мнѣ грѣхáми рáвны(и) (7 зв.), а нежесли з(ъ) щыро(ст)ю а(л)бо ли тежъ хóтá (270) [пор.: 120, с. 475; 302, с. 174];

– **развѣ:** развѣ не е(ст) пѣчáли нá нѣси́ гóрѣ (55), кому уже такіѣ жєны будутъ подобны: развѣ дє(р)жащєму и(х) тамо, врагú угóдны (81 зв.), Развѣ в чинь іночєски(и) хочєтъ себѣ вступит(ъ) (85 зв.) та ін.

Модальні:

– **якбы:** лю(б) ме(ж) вѣршами я(к)бы осо(б) покладáю (199);

– **яко, як:** А іме(н)но я'ко то п̄нóмъ на рыдвáны (280 зв.), бл̄же(н) слово б̄жїѣ вся(к) яко слышáщы(и) (313 зв.), же вла(с)не я(к) кóпїємъ пу(д) бокъ ударяєтъ (52), я и тому я(к) собѣ са(мъ) добре прїю (137);

– **нѣбы:** *теды нѣбы із гроба ме(р)твы(и) воскресаетъ* (124 зв.) [пор.: 120, с. 479];

– **власне:** *бо вла(с)не укравь и прочь окая(н)ны(и) втѣкаетъ* (32 зв.), *же то власне пороса з(ъ) вовко(м) пробуваетъ* (95 зв.), *не зможе(ш) то(г)да вла(с)не дуба нахили(т)* (104), *же здалеку власне татаре маня'чатъ* (112);

– **будто:** *вся болѣзнь бу(д)то з(ъ) ня(н)ства члѣвѣка зды(и)мет(ъ)* (317) [пор.: 120, с. 480];

– **бодай** (бажальна модальність): *бода(и) тако́го зрѣли в замѣс(ъ)ко(м) покои́ (53), претó о(т) болѣзни кры(и) бѣже животово(и): и не да(и) те(ж) г(с)ди кому́ и головно(и) (52 зв.), бода(и) таки(и) бу(н)товникъ на́гле зслыслъ, да(и) бѣже (53), а такъ да(и) бѣже и имъ до(л)го здравствовати (135)* [пор.: 309: 3, с. 5–6]. Засвідчена давня форма модальної частки **бодай**, виражена сполукою іменника з дієсловом, «лексикалізація» якої, за спостереженнями мовознавців, «сталася у XV ст.» [120, с. 481].

– **абы:** *абы дѣша сыта и мовя(т) тѣло не на́го* (140) [пор.: 309: 1, с. 70];

– **за(с):** *и по воскресѣніи за(с) возвеселіса (5), рето жъ за(с) не лѣнѣмъса чти(т) слы'ша(т), и твори(т): абыхмо тым мо(г)ли жи(з)нь вѣчную на(с)лѣди(т)* (313 зв.) [пор.: 309: 10, с. 234].

Вказівні:

– **то (ото):** *яко то поясы покровци и воздушки гафуютъ* (135), *бо и то́ злаа болѣзн(ъ) пребывае(т) здавна (315 зв.), ежели́ то́ спóсому, до того́ не ма́етъ (284), Ото (ж) мѣе(ш) за своё теπε(р) ду(р)ны(и) мужы'че (26)* [пор.: 120, с. 482–483];

– **от:** *зачи(м) вся(к) наро(д) мусѣтъ о(т) гóре те(р)пѣти (140);*

– **се:** *сѣ же па́ки вѣри в(ъ)мѣсто пре(д)мовы (195)* [пор.: 302, с. 174].

Видільні:

– **аж:** *і іны(и) человекъ мусѣтъ а(ж) з того́ умрѣти (52), же а(ж) зря'щїи на нихъ ве(л)мі са удывля'ю(т) (47), мыслити: а(ж) не даю(т) слые вра́зи мно́зи (55 зв.), І запевне сме(р)те(л)но же́ ажъ умира́ютъ (316), Бо часо(м) з(ъ) того́ бо́лю а́жъ вы'скочи(т) о́ко (316 зв.), же а(ж) вну(т)рны(и) жолудокъ крѣпко наруша́етъ (317)* [пор.: 120, с. 484; 309: 1, с. 80–81];

– **только (тылко):** *буде(т) таковы(и) то(л)ко, мѣ(т) ве(р)хъ на(д) же́но́ю (83), а не то́лко люде(м) іноково(и) срамоты (165), же то не ты(л)ко*

бунты якіе вшынаетъ (53), ты(л)ко мусѣтъ та(мъ) и та(мъ) часто просмыкати (60 зв.), ты(л)ко сталь бы по браку блудно пребывати (102 зв.) [пор.: 302, с. 175];

– **лиш:** все ли(ш) бѹде(т) во(р)чати (53), стара(и)са высыпяти, лиш не на збы(т) спати (166 зв.) [пор.: 120, с. 484];

– **хоч (хочаи):** обдерѹ и хо(ч) заби(и) за тую учинно(ст) (26 зв.), уже (ж) то(з)дѹ гдѣ з(ъ)хоче(т) то скочи(т) хо(ч) к(ъ) лѣсу (26), если (б) хо(ч) мало видѣвъ прох(о)д) яко(и)с) сте(ж)ки (51 зв.), а убоги(и) неборакъ хо(ч) мало споткне(т)са (54), пото(м) стане(т) робити знову хочъ не много (111 зв.), то хоча(и) бы тако(г)о ег(о) и не мати (154 зв.), ненавиди(т) и то(г)о хто хо(ч) мало спѣваетъ (300) [пор.: 120, с. 485];

– **еднак:** а і млѹды(мъ) една(к) бгѣ не велитъ с(ъ)грѣшати (103), солодовники (ж) една(к) неха(и) здравы бывають (140), уже (ж) една(к) и шкѹры здор(о)вы вычиня(и)те (283 зв.);

– **развѣ:** на грѣхъ бл(с)венства не мощно даяти: развѣ о(т) грѣхо(в) грѣшны(х) возмо(ж)но прощати (103 зв.), аж развѣ к(ъ) позбы(т)ю са(м) бгѣ пом(о)щни(к) бѹде(т) (315 зв.).

Підсилювальні:

– **и:** не може(т) и мѹло видѣт(ъ) (51 зв.), хоч бы и хотѣл уже великого снѹ вчи(т)т(ъ) або те(ж) пу(д) часъ и в шѹю кулак(о)м давае(т) (104), і тежъ и до(ч)кѹ в кумы не волно взяти (106), а в Литвѣ всякіе ж(о)ны ткачовъ и не знають (110 зв.) [пор.: 309: 13, с. 11–15];

– **а:** а хоча(и) и з(с)дна земла' на вся'комъ мѣстѣ: една(к) умира(т)и лу(ч)ше(и) в домѹшне(м) мѣстѣ (16), а гдѣ в(ъ) кѣли(и) собо(р) велики(и) пробуваетъ: та(мъ) ненави(ст) и вр(а)жда часто са украдае(т) (73), а кды' о(т)ню(д) злѹ жона тѹ до(б)ре нахля(и) (99), а хто (б) жєнити(с) че(р)ницѹ блгословєнство даль (102 зв.) [пор.: 309: 1, с. 63–64];

– **бо:** кто бо захоче(т) часо(м) ... з(ъ)грѣши(т)и (103 зв.), товку(т) бо и мѣлю(т) всѣ, и із рукъ здавають (115 зв.), на книга(х) бо вѣрныє млѹ(т)са ко бгѹ (121) [пор.: 120, с. 486; 309: 2, с. 131];

– **же (ж):** еднакъ же в(ъ) страсти пло(т)ско(и) не ізнемагѹють: да(и) же бжє и вдовамъ за ихъ те(р)пеніє (77 зв.), ты же восхоци(т) тое о(т) не(и) пострада(т)и (83 зв.); сотвори ж и на зємли в пн(о)в) суд) правдѹвы(и) (54 зв.),

ты(л)ко (ж) не зможе(ш) то(з)да́ вла(с)не дуба нахыли(т) (104) [пор.: 309: 9, с. 133–134; 302, с. 174];

– **ажє:** Ажє хочь мно́го му́сѣль пострада́ти: а возмо(з)ль главу́ ему́ подопта́ти (313) [пор.: 309: 1, с. 78];

– **аще (еще):** а при не(ш) особнаа, еще́ и нѣмота́ (108), і еще́ и опанчу́ можетъ изробіти (112), а богáтому аще и ско(р)бѣ часо(мъ) ткнѣт(ь)са (54), аще не будете вы я(к) млáдые дѣти (107 зв.);

– **наветь:** и го́лы(ш) ужє́ наве(т) хо(ч) к самому бѣсу (26), навет(ь) бы ко нѣмотѣ све(ш) імѣль слуха (108), хо(ч) наве(т) и в цеху́ іхъ быти (118), зачи(м) да(ш) бѣже наве(т) побóчны(х) не знáти (198 зв.);

– **собѣ:** і хочь ляже(т) із ліхо(м), собѣ где и спáти (53), зачи(мъ) бы лѣшиъ бе(з) жоны та(к) собѣ пробува́ти (84), та(к) чл̄къ которы(ш) собѣ промышляе (156), зачímъ п̄нове́ собѣ здорóвы бува(ш)те (199) [пор.: 120, с. 488; 302, с. 175].

Кількісні:

– **троха не:** ро(з)глядѣвшисѣ, трóха не реме́сни(к) ко́жды(ш) (276) [пор.: 120, с. 489].

Формотворчі:

– **нехай:** бо мовя(т) хо(ч) вѣдаю(т) да неха(ш) не ві́дять (103 зв.), прето п̄нъ из на(ш)мыто(м) неха(ш) то́ занехáе(т) (290), неха(ш) же и то(ш) ла(с)ки дознава́етъ (296) [пор.: 120, с. 491; 302, с. 176];

– **нехъ** (імовірно польського походження): тѣмъ ю(ж) бѣже нехъ на(м) зла злы́е не створя́ють (35 зв.), да і дне(с) непл(о)д)ныа нехъ бѣга блгають (76 зв.). Хоча така частка властива нині деяким волинським говіркам південно-західного наріччя [4: II, к. 254];

– **би (б):** потреба (б) доконѣчно о(д) тогó повстягну́т(ь) (24 зв.), і не ты(л)ко потреба (б) такіхъ обдыра́ти (26 зв.), кто (б) мѣль оженівишиса панє(н)ство хова́ти (198), лу(ч)ше(ш) бы было́ ба(р)зѣ(ш) жебы ни почина́ль (56), і неха(ш) бы вл(д)ки ничóго не бра́ли (106 зв.), ежели бы голодо(м) мѣвѣ себе уморіти (138 зв.). Умовна частка **би (б)** почала вживатися у пам'ятках із XVII ст. [120, с. 492; 309: 3, с. 106–107].

У віршах таке зафіксовано формотворчі частки, утворені в результаті «перетворення форм теперішнього часу дієслова **быти** (бути) [...], що

вказують тільки на особу *-емь* (*-емь, -мь*), *-есь* (*-есь, -сь*), *-с(ь)мо* / *-с(ь)мы* / *-с(ь)ме, -с(ь)те*», вони вживалися «від XVI ст. на всій території поширення староукраїнської літературної мови» [120, с. 492]: *бом з жалу мое(г)о мо(г)ль пра(в)ду написати* (181 зв.), *і не зычи(л) бы(м) того и неприятелемъ* (315), *хочь бы(с) и заразъ луну(в) не дожда(в)ши свѣта* (27), *и не поличѣнь бы(с) бы(л) з всякими нецноты* (53 зв.), *бы(х)мо мо(г)лі всяку речъ я(с)но оглядати* (51 зв.), *бы(х)мо ца(р)ствіє твоє мо(г)лі наслѣдити* (146 зв.), *абыхмо ты(м) мо(г)ли жи(з)нь вѣчну на(с)лѣди(т)* (313 зв.), *бысте пре(с)тали малы(х) и велики(х) з(ь) собою по(к)ладати* (102). Частки 1-ої та 2-ої особи однини та множини дієслів збереглися досі в південно-західних говорах [пор.: 120, с. 492].

Словотворчі:

– зворотна частка *са* (*с*), зафіксована у препозиції та постпозиції стосовно дієслова: *претó всякаго чїна, до ногъ са касāju* (195 зв.), *а насылствіємъ млады(х) брати(с) не зневоля(и)те* (106), *ажь бы безпречъ хотѣль на тую дивитиса пѣчь: и грѣти(с) до тако(и) міло притулитиса* (109 зв.). Препозитивне вживання цієї частки збереглося в діалектному мовленні деяких південно-західних говірок сучасної української мови [120, с. 494–495];

– частка *ни* (*нѣ, не*) виступає префіксальним компонентом заперечних займенників і прислівників: *а хто ничого не має(т), тогó нихто не знаеть* (72), *и ты(х) що уже нихто не береть оглядат(ь)* (82 зв.), *бода(и) такогó ліха нихтó добры(и) не позналь* (315), *ния'каа жа(д)наа рѣчь ти не помóже(т)* (17), *былó то нѣгды(с) че(р)нцāmъ нищо не надóбно* (71 зв.), *а якъ умре(т) то уже нищó не потреба* (166 зв.), *уже (ж) нещó мѣе(т) всякъ ты(м) рѣчамъ чиніти* (139 зв.), *то живы(м) бы ничогó ю'жъ не оставля'ли* (167), *а о(т) видімаго го(р)шъ, ничімъ не о(т)мóли(ш)* (17), *и що мѣеть я'сти, то ничи(м) са не брыдитъ* (147 зв.), *а впя(т) же не ма(ш) тамъ же(н), нѣкому кошу(л) прати* (141), *а тре(з)вому нѣзачо рѣше(т)а купіти* (64), *а о(т)ступівши все то собѣ за низачо має(т)* (107 зв.), *в свое(м) дóбро(м): а че(р)нець ю(ж) ни в че(мъ) не воленъ* (70 зв.), *же нѣгды не даяти ни в че(м) вѣры же(на)мъ* (75 зв.), *і хо(ч) бы та не булó не зго(ж) ниначо* (143 зв.), *ни за что́ ўбо та(к) я(к) бо(л)шъ за мл(с)ты'ню* (48 зв.), *ни по́ чо(м) бы борошно и збожа всяко былó* (139 зв.), *а землѣ свое(и) згола нигдѣ собѣ не мають* (44 зв.), *а бѣдному нѣгде*

взя(т), о(н) тогѡ не знáеть (71 зв.), и нѣгде бы бороше(н) людямъ и дѣвати (139 зв.) [пор.: 120, с. 495–496];

– словотворчу частку **сь** (**с**) фіксуємо у структурі неозначених займенників: *а твоа мѣло(ст) хто(с) на(м) іны(и), а не вкáзни(к) (35), если (б) хо(ч) мало видѣв прѡхо(д) якоу(с) сте(ж)ки (51 зв.), ты(л)ко на ошукáнство могу(т) то що(с) робѣти (43), ты(л)ко що що(с) ѡблако(в) нѣсныхъ не до(и)шлá (136), не слѹшны(и) нѣяки(с), лю'де чѣнь подáли (283 зв.)* [пор.: 120, с. 496]. Частка **сь** у структурі неозначених зйменників, за словами К. Симонової, відбиває живе розмовне мовлення [302, с. 176];

– **нибуд**: *абы те(ж) я(к) нибу(д) мо(г)ль часо(м) пожывля'ти (156);*

– **аби**: *абы где в якихъ зѣмля(х) и в котро(м) повѣту (44 зв.), як поповы ми(р)ску абы'якому (99), мѡгль бы то(г)о абы'хто та(к)же са научѣтъ (320 зв.)* [пор.: 120, с. 499];

– **що**: *а що на(и)го(р)шѣ и звѣрми іногда снѣдѣнно (15), а чáсо(м) щѡ на(и)го(р)ше(и), а(ж) умъ погубля'ють (166 зв.), плачь не лѣніса, щѡде(н) прослезѣса (287), и осѡбѣ щѡрѡчныѣ пáмяти спра(в)ля'ють (321)* [пор.: 120, с. 500];

– **най**: *або на(и)дорѡжшую рѣчь, мѣхъ полѡвы (46), и кѣцу хо(ч) на(и)бо(л)шую му(д)ро устроѣти (112), і ещѣ и на(и)тя(ж)ше(и) мо(г)ль бы(мѣ) то судѣти (299), а хто жа(д)ны(х) бѣдѣ не визна(л), то на(и)пáче дѡбре (315 зв.)* [пор.: 120, с. 500];

– **як**: *прошу я(к) на(и)поко(р)нѣ(и) о то(м) дѣлѣ всѣхъ вáсь (70 зв.), бо крылошанѣн іны(и) я(к)на(и)лу(ч)ше(и) сталѣт(ѣ)са (300);*

– **не (ни)**: *бо ѡ(т) невидѣмаго кр(с)томѣ оборѡнишь, и нимало в(ѣ) мѣли(т)вѣ то(и) не ѡмили(л)са (17), то(ѣст) ту(р)бáцѣи, або те(ж) бѹнты, и за(с) неспоко(и)ности з вся'кими мятѣжи, з нера(з)су(д)ны(х) голѡвѣ свойхъ; и злы(х) и цѣле неувáжны(х) нрáво(в) (52 зв.), та(мѣ) нѣнави(ст) и вра(ж)да часто са украдаѣ(т) (73), звлáца нѣмоцны(мѣ) по(д) то(и) ча(с) ѣ(ст) то и нудно(ст) (151), бо и трясавична злѣ и зубна недѡбре (315 зв.).*

Невелика кількість часток, зафіксованих в текстах віршів Климентія Зіновієва, також представлена в інших писемних пам'ятках того часу [269, с. 18; 186, с. 16; 187, с. 110; 67, с. 495–496; 302, с. 171–177].

Чимало описаних службових слів, зазнавши деяких фонетичних змін, активно вживаються в сучасній українській мові, зокрема: прийменники — у (*в*), *без*, *для*, *до*, *за*, *між*, *на*, *над*, *од*, *про*, *з* (*із*), *о*, *по*, *під*, *при*, *через*, *коло*, *крім*; сполучники — *і*, *а*, *але*, *або*, *чи*, *хоч*, *аби*, *щоб*, *коли*, *бо*, *ніж*, *як*; частки — *ні*, *ані*, *нехай*, *б* (*би*), *чи*, *як*, *ніби*, *власне*, *аби*, *то*, *от*, *аж*, *лиш*, *хоч*, *і*, *а*, *ж* (*же*), *собі*, *навіть* тощо.

Описані морфологічні форми текстів віршів Климентія Зіновієва показують, що елементи живого народного мовлення активно проникли в тогочасну книжну мову. Простежуємо виразний процес взаємодії традиційних форм з народними, наприклад, основа слова буває книжною, а закінчення говірковим, і навпаки. Як зауважив А. Москаленко, писемний різновид літературної мови XVII–XVIII ст. на народнорозмовній основі, яким були написані твори художньої літератури, — це окремий тип «староукраїнської літературної мови на рівні із слов'яноруською і простою мовою» [191, с. 98].

Аналіз морфологічних особливостей мови віршів Климентія Зіновієва дає підстави говорити про обмежену кількість церковнослов'янських елементів у пам'ятці (флексія *-аго* в родовому відмінку чоловічого і середнього роду членних прикметників; нульове закінчення родового відмінка множини іменників чоловічого роду колишніх *-ѣ-* основ та ін.) та про перевагу рис живої народнорозмовної мови (закінчення *-ов* у родовому відмінку множини іменників чоловічого роду давніх основ на *-ѣ-*; флексія *-ами* (*-ями*) в орудному відмінку множини іменників чоловічого і середнього родів давніх основ на *-ѣ-*, *-јѣ-*, запозичених від іменників давніх основ на *-а-*, *-ја-*; закінчення *-ах* (*-ях*) у місцевому відмінку множини іменників чоловічого, середнього та жіночого родів давніх основ на *-ѣ-*, *-јѣ-*, *-ї-*; закінчення *-ого* в родовому відмінку однини прикметників, вказівних, відносних та означальних займенників і порядкових числівників чоловічого та середнього родів; наявність у 2-й особі однини дієслів теперішнього і майбутнього простого часу закінчення *-еш*, *-иш* замість церковнослов'янського *-єши*, *-иши*; відсутність у 3-й особі однини дієслів теперішнього і простого майбутнього часу закінчення *-ть* (*-т*); широке вживання дієприслівників на *-учи* (*-ючи*), *-ячи*, *-ши*, *-вши* та ін.).

3.3. Лінгвогеографічний аспект дослідження мови віршів Климентія Зіновієва

Рукописна збірка віршів Климентія Зіновієва відобразила не лише тенденції розвитку тогочасної літературної мови, але й рівень проникнення розмовної стихії в книжну канву тексту. Виявлена значна кількість діалектизмів у текстах віршів Климентія вкотре підтверджує думку про те, що у XVII—XVIII ст. активно «набуває поширення народнорозмовний різновид літературної мови», який використовувався практично у творах майже всіх стилів та жанрів [182, с. 16; пор. також: 338, с. 53; 289, с. 641–644].

Твори української писемності минулого цікаві для нас тим, що їх автори здебільшого промовляють до нас рідною говіркою. Із цього приводу ще Ф. де Сосюр відзначив, що з дитинства людина засвоює «традиції» місцевої говірки, які мають велику «силу та стійкість» протягом усього життя, «що б там не було, літературна мова не поширюється всюди негайно, тож значна частина населення виявляється двомовною, бо говорить водночас загальною мовою та місцевою говіркою» [313, с. 245, 258].

І. Огієнко вважав, що «простий народ, особливо неписьменний чи малописьменний, завжди дуже консервативний [...] у мові», тому «народна мова надзвичайно цінна», адже заховує в собі «багато давніх форм, відомих нам із перших наших пам'яток» [255, с. 76, 79].

На думку В. Ганцова, «на мові кожного з наших письменників позначається перш за все діалект, позначається найближче оточення: Квітка — харківець і слобожанин, Гребінка — пирятинець, Шевченко — київщанин, Куліш — черніговець, Свидницький і Руданський — подоляни і т. д. аж до нашого часу». Це говорить про те, що «не було сконцентрованості національно-культурного життя [...], отже, не було й літературної норми» [39, с. 69 — подано за 144, с. 140].

В. Німчук зазначав: «У говорах можуть жити і функціонують елементи, які відбивають попередній стан розвитку етнічної мови або є незасвідченими в старовинних текстах ланками в процесі розвитку явища. Лінгвогеографія не тільки показує територіальні межі поширення інновацій або збереження

давнього, архаїчного, але й допомагає виявити епіцентри, звідки пішли нові елементи. Факти сучасної мови допомагають встановити відносну хронологію виникнення певного явища, навіть робити реконструкцію прадавнього стану мови» [231, с. 4]. Зі свого боку австрійський мовознавець М. Мозер висловив думку про необхідність використання методу накладання ареалів у зв'язку з тисячоліттям української писемності задля висвітлення національної приналежності окремих пам'яток минулого та визначення місць походження їх авторів [362, с. 252].

Як ствердив І. Матвіяс, територіальні діалекти існували на всіх історичних етапах, при цьому «для діалектної мікросистеми-говірки характерна єдність усіх елементів фонетичного, акцентуаційного, морфологічного, синтаксичного і лексичного рівнів» [182, с. 7].

У цій частині роботи зосереджено увагу на аналізі діалектних рис, властивих мові віршів Климентія Зіновієва, та їх локалізації в українському діалектному просторі. Передусім беремо до уваги ті діалектні явища всіх мовних рівнів, які відображені в АУМ. Зазначимо, що ми детально не аналізували словотвірних, синтаксичних та лексичних особливостей пам'ятки, але в цьому підрозділі, окрім фонетичних та морфологічних рис, беремо до уваги деякі особливості словотвірного, синтаксичного та лексичного рівнів, які представлені в АУМ.

Нижче наведено діалектизми, що найчисельніше представлені в мові віршів Климентія Зіновієва і становлять в сукупності єдиний обшир в українському діалектному просторі, який буде окреслено на лінгвістичній карті за допомогою методу накладання ареалів. У процесі дослідження виявлено два осередки максимальної концентрації діалектизмів, виокремлених із досліджуваних текстів.

Перший обшир, відображений на картах ізоглос, локалізується у північно-західній частині Середнього Полісся і може стосуватися саме місця народження поета: виявлені у цьому жмутку ізоглос діалектні риси пронизують усю його творчість і представлені в ній найповніше та найпослідовніше.

Другий обшир діалектизмів зосереджений в околицях Луцька. Він, імовірно, вказує на осередок, у якому здобував освіту Климентій. На користь цієї гіпотези свідчить і палеографічний аналіз текстів скорописного письма пам'ятки.

Окремі діалектні особливості мови письменника трапляються в деяких говірках південного заходу та південного сходу української території, проте саме в такому комплексі вони неповторні і разом засвідчені лише в обширах на Поліссі.

Поетичну збірку Климентія Зіновієва було віднайдено в одному з монастирів на Чернігівщині. Тут до кінця життя, мабуть, проживав і сам Климентій, тому мовознавці пов'язують мову досліджуваної пам'ятки з говірками Східного Полісся [343, с. 731; 288, с. 109]. У віршах Климентія Зіновієва виявлено окремі східнополіські діалектизми, але вони не становлять комплексу і не локалізуються в єдиному обширі, а радше збагачують мовлення самого автора.

На представлених лінгвістичних картах подано не лише ті ізоглоси, які за стратиграфією ареалів творять своєрідний острівець на середньополіській території, а також і межові, що здатні доповнити інформацію про специфіку цього осередку, бо виключають у ньому окремі середньополіські явища.

Принадно згадано про типові риси північного наріччя та ті його особливості, що збігаються сьогодні з нормативними в сучасній українській літературній мові.

Середньополіський обшир діалектизмів представлений на двох лінгвістичних картах. З уваги на те, що карти № 1 та № 2 покликані виділяти таку саму або дуже подібну територію, за алфавітом подано єдиний перелік діалектних особливостей.

Волинські діалектні особливості становлять другий осередок, який зображений на карті № 3.

У роботі використано фонетичну транскрипцію та термінологію, прийняту в АУМ. У легендах карт подано назву діалектної особливості і відповідні номери карт АУМ. Діалектні риси на картах позначено різною формою ізоглос, війки яких спрямовані у бік поширення діалектного явища.

Створюючи карти ізоглос, використали потрібні карти і коментарі до них першого і другого тому АУМ, авторами яких є: том I — В. М. Брахнов (к. 220), І. О. Варченко (кк. 222, 223, 261), С. Ф. Довгопол (кк. 227, 235, 298), М. І. Калашникова (к. 109), П. С. Лисенко (кк. 259, 311), Н. Й. Марчук (кк. 57, 234, 253, 254), І. Г. Матвіяс (кк. 208, 285), Т. В. Назарова (кк. 25, 84, 107, 121, 246, 247, 252), Л. М. Симоненкова (кк. 30, 152); том II — Д. Г. Бандрівський (кк. 45, 73, 102, 184, 336, 371), Л. М. Григорчук (кк. 15–18, 20, 21, 32–34, 37, 38, 59, 72, 85, 93, 106, 120, 162, 165, 172, 181, 182, 190, 197, 199–204, 223, 224, 251, 255, 257, 262, 366, 369, 373), Я. В. Закревська (кк. 62, 74, 75, 80–82, 92, 98, 110, 113, 115–117, 124, 137, 138, 140, 151, 214, 215, 231, 232, 235, 237, 238–242, 244–246, 253, 254, 303, 322, 326, 360–362, 374, 378); А. М. Залеський (кк. 43, 46, 94, 183, 248), М. М. Онишкевич (кк. 23, 77, 78, 83, 95, 96, 160, 170, 171, 176, 178, 180, 186, 187, 195, 196, 207, 209–212, 216, 219, 220, 225, 227, 284, 287, 290, 292–294, 334), П. І Приступа (кк. 3, 10, 13, 27, 28, 31, 51, 53, 61, 65, 68, 114, 127, 166, 174, 177, 179, 188, 193, 194, 206, 217, 218, 221, 276–278, 280, 281, 295, 317, 353, 385).

3.3.1. Середньополіський діалектний обшир

У рукописі Климентія Зіновієва чимало рис, властивих Середньому Полісся. Серед них є особливості, які відповідають нормі сучасної літературної мови або ж такі, що властиві досить великій території Середнього Полісся, а в багатьох випадках — загалом північному наріччю. Наводимо їх окремим переліком, але враховуємо те, що вони також доповнюють визначений комплекс вузьколокальних діалектизмів на Середньому Поліссі.

Риси, що збігаються з літературною нормою сучасної української мови і при цьому властиві Середньому Полісся, представлені значною кількістю.

Фонетичний рівень:

– шиплячі **ж** та **ш** перед давнім ***і** тверді, тому що Климентій Зіновійв після них вживає графему **ы**, яка сплутується з **и**: *жи́є(т)* (63), *жывѣтъ* (67), *грошы* (187 зв.), *гроши* (302, 321 зв.) та ін (4: II, к. 15);

– губні приголосні та сонорний **p** перед давніми ***i** та ***y** також були твердими: *твары* (83), *тры* (118 зв.), *пу(л)мыски* (120), *мы'лу* (55), *молбы'* (11), *бы узрѣли* (291 зв.), *вы(и)ти* (6), *выѣ(ст)* (61). Ця особливість властива і багатьом говіркам північного наріччя (4: I, кк. 19, 20; 4: II: кк. 16, 17, 18);

– рефлексія наголошеного ***e** в закритому складі як [e] у слові *мед* (140 зв.), що характерно для багатьох говорів північного та південно-західного наріччя (4: II, к. 27);

– наголошений ***e** реалізувався як [a]: *щаста* (37 зв., 88, 301) (4: II, к. 43);

– рефлексом ***e** в ненаголошеній позиції є також звук [a]: *пáмя(т)* (9 зв., 37, 43, 69 зв.), *дєвя(т)* (131 зв., 271), *дєвя(т)дєся(т)* (131 зв.). У північно-західній частині Середнього Полісся є діалектний обшир, де ця риса наявна, також виявлено її в окремих говірках Західного Полісся, а послідовно особливість представлена у волинських та закарпатських говірках північно-західного наріччя (4: II, кк. 45, 46);

– зміна [o] на [a] перед складом із наголошеним [a] — риса, яку знає майже вся діалектна територія Полісся: *гарячо(ст)* (78 зв.), *гарячо(и)* (132 зв.), *гарячє* (175) (4: II, к. 59);

– рефлекс кореневого голосного [o] в іменнику *ло(ж)ки* (130 зв.), *ложками* (187 зв.), особливість наявна і в поліському наріччі (4: II, к. 65);

– сполука [ǫн] (на противагу властивій багатьом говіркам сполуці [мн]) у словах *рáвны(и)* (7 зв.), *равны* (44 зв.) представляє також діалектну територію Середнього Полісся (4: II, к. 82);

– сполучення [хв]: *хваліти* (5 зв.), *хва(р)тúхъ* (115), *хва(р)бóва(т)* (151 зв.), *хвілѣ* (192), ця риса представлена в північному та південно-східному наріччі (4: I, к. 97; 4: II, к. 86);

– сполука [ст] у кінці слова та перед голосним: *го(ст)* (87 зв.), *гостѣ* (87 зв.), *стѣни* (89, 120), *ща(ст)а* (37 зв., 88, 141) Особливість характерна для поліських говорів, хоча в багатьох говорах південно-західного наріччя відзначена сполука [сц] (4: I, кк. 109, 110, 111; 4: II, кк. 95, 96);

– звук [ж] у слові *сажа*: *сажу* (282). Цю рису зафіксовано в середньополіських і східнополіських говірках (4: I, к. 119; 4: II, к. 109);

– твердість [ч] у словоформах *го(н)чаря(м)* (109), *го(н)чарѣ* (109 зв.). Особливість притаманна середньополіському говору та більшості говірок південно-західного наріччя (4: II, к. 113);

– відсутність протетичного [в] в іменнику *озеро*: *о́зера* (284), *ωзѣрахъ* (274). Рису засвідчено в багатьох говорах української мови, у тому числі й поліських (4: II, к. 124);

– наявність [л] після голосного в кінці складу *уго(л)ка* (132 зв.) відповідає нормі сучасної української мови, така вимова цього слова властива й Полісся (4: II, к. 127).

Словотвірні особливості:

– морфемна структура [гончар]: *го(н)чарѣ* (109 зв.) представлена не лише на Середньому Поліссі, але й у південно-західних говорах та ін. (4: II, к. 137);

– суфікс *-ал-* в іменнику *кова(л)* (133) наявний в говорах північного та в південно-західного наріччя, за винятком закарпатських говірок (4: II, к. 138);

– морфемна структура іменника [цебер]: *цѣбѣ(р)* (270) характерна для Середнього Полісся та багатьох говірок південно-західного наріччя (4: II, к. 160).

Морфологічні риси:

– флексія *-ю* в орудному відмінку однини іменників колишніх *-ї-* основ: *солю* (176). Характерна для більшості говорів української діалектної території (4: II, к. 176);

– закінчення *-у (-ю)* давального відмінка однини колишніх іменників *-ѡ-, -јѡ-* основ із: *рабу́* (33 зв.), *козаку* (141 зв.), *коню* (104 зв., 145) (4: I, кк. 194, 195, 196; 4: II, кк. 177, 178, 179). На відміну від багатьох говорів, ця особливість послідовно представлена на Середньому та Східному Поліссі;

– флексія *-ем* в орудному відмінку однини іменників колишніх *-јо-* основ: *конемъ* (142 зв., 165 зв.) (4: I, к. 199; 4: II, к. 180). Ця особливість притаманна західнополіським та середньополіським говорам північного наріччя, охоплює також значний обшир української діалектної території;

– флексія *-и* у родовому і давальному відмінках однини іменників середнього роду колишніх *-т-* основ: *дытя́ти* (84 зв., 107), *поросяти* (67) —

Gen. Sing., *дытями* (79) — *Dat. Sing.* Закінчення родового відмінка однини представлене в багатьох говорах, а флексія давального однини характерна для західнополіських і середньополіських говірок північного наріччя та бойківських, гуцульських, закарпатських, покутських говірок південно-західного наріччя (4: I, к. 208; 4: II, кк. 186, 187);

– закінчення **-ам** (**-ям**) в орудному відмінку однини іменників середнього роду колишніх **-т-** основ. Воно характерне для Середнього Полісся, східної частини Західного Полісся та багатьох говірок південно-західного наріччя: *дытя(мъ)* (101 зв.) (4: II, к. 188);

– нульове закінчення родового відмінка множини іменника *бабъ* (77, 79 зв., 80, 98, 127), яке спорадично відзначено на Середньому Поліссі (4: II, к. 195);

– нульова флексія в родовому відмінку множини іменників колишніх **-а-** основ: *кóзь* (146), *рукъ* (284 зв.), *рѣкъ* (285 зв.). Нульове закінчення представлене частково в західнополіських та середньополіських говірках північного наріччя, а також у більшості говірок південно-західного та південно-східного наріччя (4: II, к. 196);

– закінчення **-еи** (**-[ей]**) у родовому відмінку множинних іменників: *людеи* (4, 5, 8), *дѣте(и)* (104) (4 II: к. 197);

– флексія **-еи** (**-[ей]**) в родовому відмінку множини іменників **-јо-** основ *кóне(и)* (27 зв., 275 зв.) (4: II, к. 199);

– закінчення **-еи** (**-[ей]**) в родовому відмінку множинного іменника *грóше(и)* (32 зв., 63, 321 зв.) (4: II, к. 200);

– закінчення **-ам** (**-ям**) у давальному відмінку множини: *го(ст)ямъ* (87 зв.), *коня(м)* (111 зв., 275 зв.), *людямъ* (29, 39), *сина(мъ)* (42), *дома(м)* (186) (4: II, кк. 201, 203);

– орудний відмінок множини іменників приймає флексію **-ми**: *ко(н)ми* (159, 285 зв.), *лю(д)мі* (29 зв., 127 зв., 192 зв.), *звѣрми* (15, 313) (4: II, к. 204);

– займенник *хто* (133 зв., 137) (4: II, к. 214);

– займенник *що* (116, 135 зв.) (4: II, к. 215);

– флексія **[- иї]** у називному відмінку однини прикметників чоловічого роду: *милы(и)* (273), *добры(и)* (282 зв.). Ці прикметникові форми спорадично

представлені в середньополіських говірках, на відміну від південно-західних та південно-східних говорів української мови (4: II, к. 216);

– нестягнені закінчення давального та місцевого відмінків однини прикметників жіночого роду: *посаді к(ь) гарячо(и) печі́* (93 зв.), *го́дно мѣт(ь) в(ь) велико(и) повазѣ* (112 зв.) (4: II, к. 220);

– суфікс **-и-** (<-jъŝ-) у формі вищого ступеня прикметників: *моло(д)шы(х)* (82 зв.) (4: II, к. 224). Ця риса має чіткий ареал на Середньому Поліссі, який може слугувати підтвердженням виявленого комплексу діалектизмів, тому наносимо зазначену особливість на лінгвістичну карту (ізогlossen **и**);

– називний відмінок числівника **двісті**: *двѣстѣ* (112) (4: II, к. 231);

– парадигма однини теперішнього часу дієслів I дієвідміни: *поручаю* (137), *знає(и)* (168 зв.), *псує* (156) (4: II, к. 237);

– форма першої особи однини дієслів майбутнього часу недоконаного виду: *буду о(т)давати* (32) (4: II, к. 244);

– форма першої особи однини дієслів минулого часу: *тылко (м) спє(р)ва написа(в) пры(к)ро в словѣ єдынѡм(ь)* (111) (4: II, к. 245);

– форма першої особи множини наказового способу дієслів I та II дієвідмін: *мо́вмо* (278 зв.), *восхваля(и)мо* (130 зв.). Ці дієслівні форми фіксуємо в говірках Середнього і Західного Полісся, а також у подільських та волинських говірках південно-західного наріччя (4: II, к. 246);

– прийменник *через* (90, 166) (АУМ II: к. 253);

– частка *неха(и)* (122 зв., 152) (4: I, к. 273; 4: II, к. 254);

– сполучник *щоб* (53, 108 зв.), який представлений у середньополіських, частково в західнополіських та волинських говірках (4: II, к. 255).

Синтаксична особливість:

– словосполучення типу *двѣ дороги* (190) (4: I, к. 274; 4: II, к. 257) зафіксоване на значній території Полісся.

На лексичному рівні відзначено:

– *хата* — ‘хата’: *купу(и) хату крытую* (168) (4: II, к. 278) [пор.: 307: IV, с. 388];

– *кварта* — ‘кварта’ (пити воду): *ква(р)ты те(ж) ча́сто трéба водо́ю поло́ска(т)* (153 зв.), *да ква(р)ту и дру́гую, горѣ(р)ки купѣте* (271 зв.) [пор.: 307: II, с. 230; 309: 14, с. 72–73]. Ця лексема відзначена в поліських, волинських та подільських говірках (4: II, к. 284);

– *колиска* — ‘колиска’: *малы(м) дѣтя(м) колыски то дѣло звыча(и)но* (102) [пор.: 307: II, с. 268] (АУМ II: к. 287);

– *постоли* — ‘постоли’: *и для люде(и) убо́ги(х) з ре́меню (ж) посто́лы’* (275 зв.) (4: II, к. 294);

– *пояс* — ‘пояс’: *і поясы дѣлаю(т) срѣбрныє му(д)рїи* (46 зв.). Лексема зафіксована в середньополіських, спорадично у волинських та подільських говірках (4: II, к. 295). У віршах автор також вживає лексему *ремїнь* у значенні ‘оброблена шкіра, шевський товар’: *и про(ст) рѣмѣн(ъ) выправлят(ъ)* (115), *бо не мо́жно ре́меню шевца(мъ) выправляти* (281 зв.) [308: VIII, с. 502];

– *косовиця* — ‘косовиця’: *в косовицу посре(д) лѣтнего часу* (276 зв.) [пор.: 307: II, с. 291]. Ця лексема властива усьому Поліссю. Паралельно вжито лексему *козьба* — ‘косовиця’: *і козба́ з великою працею вѣмъ походитъ* (276 зв.). Це слово локалізується лише в одному населеному пункті в межиріччі Стиру та Горині, а значно більший ареал поширення його у закарпатських та лемківських говірках (4: II, к. 317);

– *борошно* — ‘борошно’: *ни нó чо(м) бы боро(ш)но и збожа всяко было́* (139 зв.). Лексема зафіксована в окремих говірках на Середньому і Східному Поліссі (АУМ I: к. 311) [пор.: 307: I, с. 88; 309: 3, с. 37];

– *худоба* — ‘худоба’, що збігається з літературною нормою, лексема характерна для Середнього Полісся: *же іны(и) всю худобу в(ъ) мн(с)ты(р) дава́етъ* (63 зв.), *або з(ъ)мовя(т) безмѣ(р)но худобу пропива́ль* (65), *бо бу́дет ча́сто в(ъ) мужа худобу пу(д)крада́ти* (84), *една(к) мо́же худоби му́жне(и) не згуби́ла* (91 зв.) [пор.: 307: IV, с. 418];

– *товар* — ‘худоба’, що властиве великій території, у тому числі говіркам Середнього і Західного Полісся, волинським говіркам тощо: *скóто(м) правѣ рогáты(и) това(р) са называ́етъ* (147) [пор.: 307: IV, с. 268];

– *скот* — ‘худоба’, представлене у кількох населених пунктах на Середньому та Західному Поліссі, *понева(ж) чл̄ковъ и скотѡвъ з(ъ)ядаютъ* (142 зв.), *ω скѡтѣ и ω быдлу* (147) [пор.: 307: IV, с. 141];

– *скотина* — ‘худоба’, яке чітко локалізується у північно-західній частині Середнього Полісся, тому цю рису варто відобразити на лінгвістичній карті (ізогласа *л*) (4: II, к. 334): *якъ скоты'на(мъ) и коня(м) по́ка(р)мовъ не станеть* (159 зв.), *и якаа те(ж) ко(л)векъ всякаа скоты'на* (175) [пор.: 307: IV, с. 141];

– *наймит* — ‘наймит’: *прето п̄нь из на(и)мыто(м) неха(и) то занехает(т)* (290). У віршах зафіксовано також лексему *наємник* — ‘наймит’: *ω ω(т)силajúчи(х) наёмниковъ пре(ж)де вре́мени* (289зв.), *а вы те(ж) наёмники роко(в) дослугива(и)те* (290) [пор.: 307: II, с. 491]. Лексема *наймит* засвідчена у багатьох говорах, у тому числі частково і в поліських. Щодо лексеми *наємники*, то вона в АУМ не представлена, лише зауважено в коментарі до карти, що така лексема зафіксована в одному населеному пункті на Берестейщині, натомість на Середньому Поліссі відзначена лексема *наймик* (4: II, к. 360);

– *труна* — ‘домовина’: *мо(г)ль бы вве(с) ска(р)бъ в труну вложіти* (286) — представлена на Поліссі (4: II, к. 369) [пор.: 307: IV, с. 289];

– *сором* — ‘сором’: *і за тоє о(т) люде(и) со́ром и о(т) б̄га грѣхъ* (34). Лексема характерна для усього Полісся (4: II, к. 371) [пор.: 307: IV, с. 161].

Окрім цього, у текстах віршів Климентія Зіновієва фіксуємо *особливості, характерні для значної території Середнього Полісся та інших північних говорів.*

Фонетичний рівень:

– на письмі автор сплутує *ѣ* з *ε*, що, ймовірно, свідчить про вимову в наголошеній позиції давнього звука **ě* як дифтонга *iê*, що властиво середньополіському говору: *всемъ* (4 зв.), *всѣмъ* (7, 7 зв.), *всѣхъ* (7, 7 зв.), *всехъ* (185), *в клѣтѣ* (177 зв.), *клѣты* (5), *в клѣцѣ* (123 зв.), *клетѣ* (321 зв.) (АУМ II: к. 3). Таку думку висловлює чимало мовознавців, серед яких Л. Булаховський, В. Німчук, К. Симонова та ін. [26, с. 47; 223, с. 16; 224, с. 156];

– ненаголошений *ě звучав як [e] — це одна з визначальних рис середньополіських говірок: *дела(x)* (185), *в дѣла(x)* (190), *наве(т)* (10, 10 зв., 24) (4: II, кк. 10, 13);

– задньоязиковий [к] та гортанний [г] були пом'якшеними в мовленні Климентія, про що свідчить послідовне написання після цих приголосних графеми *и*: *рѣки* (274), *зъгинути* (28 зв.), *роги* (275 зв.). Після літери *х* фіксуємо сплутування *и* з *ы*: *грѣхи* (8, 86 зв.), *хытро(ст)* (101 зв.), *хылячи(с)* (277 зв.) Вимовлялися ці приголосні, імовірно, менш твердо порівняно зі звуками [р] та [ц] або й дещо пом'якшено, що є характерним для поліських та частково волинських говірок (4: II, кк. 20, 21);

– приставний голосний [і], який властивий говіркам Середнього Полісся, частково західнополіським говіркам, а також багатьом говіркам південно-західного наріччя (4: II, к. 23): *из(ъ)хочеть* (70), *изхотѣль* (84 зв.), *извѣцаю* (104);

– рефлекс наголошеного *е позначався на письмі через *ѣ* або зрідка через *ε*, що може свідчити про вимову цього звука як дифтонга [ie]. Ця риса є характерною для середньополіських говірок: *речь* (15 зв., 31 зв., 83), *рѣчь* (4 зв.), *сѣмь* (174 зв.), *пѣчь* (56, 109 зв., 214 зв.) (4: II, кк. 28, 29);

– рефлексом *е в наголошеному закритому складі є звук [о] в слові *жо(н)ка* (280); це явище локалізується в окремих говірках Середнього та Східного Полісся (АУМ I: к. 30). Д. Гринчишин вважає цю лексему запозиченням із польської мови, аналізуючи з лінгвістичного погляду пам'ятку української мови кінця XVIII ст. [67, с. 496];

– збереження [e] в ненаголошеному закритому складі — визначальна діалектна риса Полісся: *каме(н)* (6, 70), *каме(н)ми* (46 зв.), *каме(н)ные* (29 зв.) (4: II, к. 31);

– [e] перед складом з наголошеними [e] та у префіксі *пере-*: *себѣ* (40, 92), *менѣ* (39 зв.), *тепер* (298), *перестат(ь)* (101), *пересыпаеть* (114 зв.) (4: II, кк. 32, 34). Ця особливість характерна для Середнього та Східного Полісся. За словами Т. Назарової, артикуляція північноукраїнського ненаголошеного [e], на відміну від багатьох інших українських говорів є стійкою, і тому не наближається до артикуляції [и] [196, с. 93];

– давній***o** в новому закритому складі зберігається: *сол* (140 зв.), *рок* (96 зв.), *по(ст)* (118, 289), *но(ч)* (44 зв.). Цю рису засвідчено передусім на Середньому та Східному Поліссі (4: I, к. 57; 4: II, к. 51);

– ненаголошений ***o** реалізувався також як [o]: *радо(ст)* (4, 12), *гордо(ст)* (26), *по(д) часъ* (16 зв., 27 зв.). Однак рефлекс ***o** як [y] послідовно фіксуємо в префіксі / прийменнику *пуд*, спорадично — в інших словоформах: *пу(д) бок* (52), *пу(д)кидати* (84), *в скору(м) часъ* (90 зв.) (4: II, к. 53);

– збереження [y] в словоформах *замуж* (272), *глибокии*, *глибокїє* (124) [пор.: 309: 6, с. 220–222]. Риса притаманна середньополіським, волинсько-поліським та волинським говіркам, хоча не виключено, що в XVII ст. це був архаїзм (4: II, к. 61);

– вставний голосний [o] та відсутність приставного [в] у слові *ого(н)* (169) (4: II, к. 62). Риса характерна для Західного та Середнього Полісся;

– повноголосні та неповноголосні форми: *вра(г)* (13, 17 зв., 53, 101 зв.), *хороніти* (103 зв.), *золоты'ми* (106), *млады(х)* (315) (4: II, кк. 72, 73) [пор.: 309: 5, с. 9–10]. Цю особливість не нанесено на карту ізоглос, тому що неповноголосні форми в тогочасному мовленні могли бути проявами церковнослов'янської традиції;

– абсолютна твердість приголосних [p] та [ц] у всіх позиціях, яка властива лише Середньому Поліссю: *рату(и)* (14, 15), *конецъ* (40), *мѣсца* (11 зв.) (4: II, к. 74). На карті представимо межову ізоглосу цієї особливості (ізоглоса **v**);

– відповідник [в] перед ненаголошеним рефлексом ***ъје** — [ўй]: *здоровъ(а)* (166, 181), *здоров(ъ)є* (86, 93 зв.) (4: II, к.75). Це мовне явище охоплює всю поліську територію;

– чергування **в / у** на початку слова: *удовствá* (99), *удовство(м)* (99 зв.), *вдо(в)ствуючи(х)* (99), *вдовецъ* (283 зв.). Таке написання передає звук [ў], хоча для окремих середньополіських говірок притаманний і початковий [y] (4: II, к. 80);

– початковий приголосний [x] в іменнику *хура*, властивий Західному і Середньому Поліссю: *хуру* (114 зв.) (4: II, к. 83);

– вживання звука [з] на місці африкати [дз]: *звóни, зєгарє(и)* (120). Зазначена особливість притаманна окремим говіркам на значній діалектній території України, а послідовно вона зафіксована лише в говірках північного наріччя (4: I, к. 107; 4: II, к. 92);

– структура **[разниц'а]** — *ра(з)ныцы* (114 зв.) послідовно засвідчена лише на Середньому та Західному Поліссі (4: II, к. 93);

– середньополіська та східнополіська риса — твердість **[ц]** у суфіксі **-ець-** та перед флексійним **-а:** *писець* (62, 151), *швець* (283 зв.), *конець* (296 зв.), *чєр(н)цá* (38 зв.), *мѣсца* (11 зв.) (4: I, к. 112; 4: II, к. 98);

– структура **[воїско]**: *во(и)ско* (37, 271), *во(и)ска* (129 зв.), *во(и)ску* (24) (4: II, к. 102). Структура притаманна західнополіським та середньополіським говіркам північного наріччя та говорам південно-західного наріччя;

– сполучення **[шк]** в іменниках: *шкура* (143 зв.), *шкury* (283, 283 зв.). Особливість засвідчена в багатьох говорах, але для Полісся характерною є виключно структура **[шкúра]**. У наддністрянських, надсянських та лемківських говірках південно-західного наріччя представлена сполука **[ск]** (4: II, к. 106);

– давня звукосполука **[пч]** у словоформах *пчєла* (74 зв.), *пчѣль* (74), *пчѣлы* (142 зв.), яка властива значній діалектній території українського простору, у тому числі й Поліссю (4: I, к. 121; 4: II, к. 110);

– твердість **[л]** у позиції перед приголосним: *в(є)лмí* (11 зв., 30 зв., 71 зв.), *мѣ(л)никахъ* (115 зв.), *мє(л)никъ* (116). Ця діалектна риса властива західнополіським та частково середньополіським говіркам північного наріччя та волинським, закарпатським, гуцульським, покутським говіркам південно-західного наріччя (4: II, к. 114);

– послідовно твердий **[р]** перед відповідниками **а** та у кінці слова: *рату(и)* (88 зв.), *бура* (274), *звѣ(р)* (192). Ця фонетична особливість наявна у говорах південно-західного та північного наріччя (4: II, к. 115, 116, 117).

Словотвірна риса:

– суфікс **-ова-** у дієсловах: *жа(р)товáти* (28 зв.), *то(р)говати* (54), *куповати* (54 зв.). Такий суфікс характерний для тогочасної книжної мови і водночас для народного мовлення. Властивий він і більшості сучасних

поліських говірок (4: II, к. 166). У пам'ятках поч. XVIII ст. з Полтавщини та загалом з регіонів центральної Наддніпрянщини дослідники фіксують зміну суфікса *-ова-* на *-ува-* [55, с. 176], тому суфікс *-ова-* в текстах віршів Климентія Зіновієва можна трактувати як діалектну рису.

Серед **морфологічних особливостей** відзначимо:

– закінчення *-ѣ*, *-и* у формах родового та місцевого відмінків однини іменників колишніх *-ја-* основ: *землѣ* (44 зв., 54 зв.), *земли* (184) (*Gen. Sing.*), *на земли* (33 зв., 46 зв., 184 зв.), *в землѣ* (119) (*Loc. Sing.*) (4: II, к. 172). Т. Назарова стверджувала, що співвідношення закінчень *-ѣ* та *-і* в межах одного відмінка в північноукраїнських говорах зумовлене не лише морфологічними, але й фонетичними причинами, де важливу роль відіграють рефлекси *ѣ* в наголошеній і ненаголошеній позиціях, що, «очевидно, було характерним і для давніх північноукраїнських діалектів, причому в усіх позиціях, у тому числі й морфологічних» [199, с. 59–60]. Отже, флексія *-ѣ* в наголошеній позиції звучала як дифтонг [ie], що властиве середньополіським говіркам;

– форма *матери* в родовому відмінку однини, яка властива багатьом говіркам, зокрема середньополіським: *да и матери мѣ(н)ши(и) грѣхъ за тоѣ будѣтъ* (79) (4: II, к. 366);

– закінчення *-у* в місцевому відмінку однини: *в дому* (15 зв., 48), *в мн(с)тыру* (39, 39 зв., 62 зв.), *в миру* (39 зв.). Ця риса характерна для середньополіських та східнополіських говірок північного наріччя та говірок південно-східного наріччя (4: I, к. 203; 4: II, к. 181);

– флексію *-ѣ* у формі місцевого відмінка однини іменників чоловічого роду з основою на [ц]: *при ко(н)цѣ* (114 зв.) (4: I, к. 204; 4: II, к. 182);

– закінчення *-ѣ* у формі називного відмінка однини іменників середнього роду колишніх основ на *-је*: *начи(н)ѣ* (114 зв., 132 зв.). Особливість послідовно зафіксована в північному наріччі та в окремих південно-волинських та галицько-буковинських говірках південно-західного наріччя (4: I, к. 205; 4: II, к. 183; див. також: 16, с. 98);

– флексія *-ѣ* в називному відмінку множини іменників *люде* (8, 16 зв.), *славяне* (147), *мѣщанѣ*, *селяне* (180 зв.). Риса властива усьому північному

наріччю та гуцульським, закарпатським, лемківським і спорадично покутським говіркам південно-західного наріччя (4: I, к. 217; 4: II, к. 190);

– флексія **-ов** в родовому відмінку множини іменників *ста(р)цовъ* (127), *шеви́цовъ* (114) притаманна середньополіським та східнополіським говіркам (4: II, к. 194);

– закінчення **-ах** у місцевому відмінку множини іменників (*о золотарáхъ* (46), *о писарáхъ* (302 зв.)), яке наявне в середньополіських і західнополіських говорах північного наріччя, а також у волинському та подільському говорах південно-західного наріччя (4: II, к. 206);

– форма знахідного відмінка займенника **вона** — **ѣи** [йейі]: *бо я на ѣи давно́ са залѣцаю* (46). Ця діалектна риса наявна в багатьох говірках Середнього та Східного Полісся (4: I, к. 227);

– форма орудного відмінка займенника **вона** — **ѣю** [йейю]: *що ѣю са́мы са заклинаю(т)* (14), *не ра(ч) ѣю са згоршáт(ь)* (86). Названа займенникова форма характерна для усього Полісся (4: I, к. 228; 4: II, к. 209);

– форма називного відмінка вказівних займенників однини: *се(и)* (167, 315), *се* (195, 196 зв.), *то́е* (133, 141), *то* (137 зв., 139 зв.), *тои* (140, 145), *тая* (76, 286 зв.), *то(т)* (139 зв., 197 зв.). Вони і до сьогодні властиві окремим говіркам Середнього Полісся (4: II, кк. 210, 212);

– закінчення [- **оѣ**] в називному відмінку однини прикметників середнього роду: *да не буде(т) меж(ь) німи житіє лихо́е* (95 зв.), *вєлікоє во(и)ско в нѣвѣчь обраца́е(т)* (271 зв.) (4: II, к. 217). В. Німчук, аналізуючи мову Євсевієвого Євангелія 1283 р., зазначив, що процес стягнення флексії прикметників почався ще в XIII ст. [231, с. 32]. Нестягнені прикметникові форми у віршах Климентія Зіновієва можна трактувати як живомовні, а не як церковнослов'янські. Т. Назарова, досліджуючи діалектну територію Полісся, зауважила, що давня флексія [- **оѣ**] найбільшою мірою збереглася в правобережнополіських українських говірках [204, с. 22];

– закінчення [-**ої**] у формі давального і місцевого відмінків однини прикметників жіночого роду з основою на твердий приголосний: *рєбра крушы(л) зло(и) жонѣ* (93 зв.), *не хотятъ в до(б)ро(и) лю(б)вѣ мѣти* (98 зв.), *здравствова(т) в добро(и) ща(с)ливости* (100) (4: I, к. 240; 4: II, к. 219). Ці

прикметникові форми притаманні багатьом говіркам Середнього та Східного Полісся;

– флексія [-ийе] у називному відмінку множини якісних прикметників. Риса характерна лише для говірок Середнього та Східного Полісся, тому на лінгвістичній карті представлено межу ізоглосу зазначеної особливості: *добрыє* (87), *молодыє*, *старыє* (94 зв.). Закінчення *-ы* у цих прикметникових формах властиве передусім говіркам Західного Полісся та частково волинським: *добры* (104), *здорóвы* (283 зв.) (4: II, к. 221);

– суфікс *-ѣиш-* у формі вищого ступеня прикметників: *грѣшнѣ(у)ши(м)* (6 зв.), *бѣднѣ(у)ши(у)* (70 зв., 316). Такі форми зафіксовано в середньополіських та східнополіських говорах (4: I, к. 247; 4: II, к. 223);

– форма називного відмінка числівника **один**: *еди(н)* (92 зв., 159 зв., 190 зв.). Відзначений числівник характерний для середньополіських та південно-західних говірок (4: II, к. 225);

– форма називного відмінка числівника **чотири**: *чты'ри* (167 зв.), *четыри* (181 зв.). Словоформа **чотири** рудиментарно представлена на Середньому Поліссі, більший ареал поширення цієї риси — в закарпатських говірках (4: II, к. 227);

– форма першої особи однини теперішнього часу дієслова: *ражу* (162 зв.). Діалектизм засвідчений не лише в середньополіських та східнополіських говорах, але й у волинських говірках (4: I, к. 254; 4: II, к. 235);

– форма третьої особи однини теперішнього часу з кінцевим твердим [т]: *твори(т)* (49 зв.), *ходи(т)* (63), *роди(т)* (69 зв.), *завóдитъ*, *в(ъ)водитъ* (70 зв.). Риса характерна для багатьох українських говорів, у тому числі й для середньополіського (4: I, к. 259; 4: II, к. 240). Т. Назарова стверджувала, що «форми дієслів 3 ос. однини та множини із закінченням -т спостерігаються саме в тих говорах, де є інфінітиви на -ти або -т» [197, с. 6];

– форма першої особи множини дієслова теперішнього часу із кінцевим [м]: *знає(м)* (174), *хоче(м)* (177 зв.), *проси(м)ъ* (158 зв.) (4: II, к. 241);

– відпадиння кінцевого голосного в постфіксі *-ся*: *пока́яти(с)* (164), *случи́ло(с)* (184) (4: II, к. 248). Т. Назарова зауважувала, що скорочена частка *-с* властива середньополіським говіркам [197, с. 9];

– вищий ступінь прислівника *бліжє(и)* (12 зв.). Така прислівникова форма характерна для півночі Середнього та Східного українського Полісся (4: I, к. 246);

– прийменник *од* (24 зв., 111), який представлений на всій території Полісся (4: II, к. 251).

Синтаксична риса:

– словосполучення типу *роспытáєть дорóги* (27), *носíти воды* (111) зафіксоване на Середньому та Західному Поліссі (4: II, к. 262).

Лексичний рівень представлений такими особливостями:

– *двір* — ‘садиба’: *жона або му(ж) б́удє(т) утѣкати з(ь) двора* (92), *о замкáхъ, що замыка́ю(т) бра́мы, або ворота дворо́въ* (321 зв.) [пор.: 307: I, с. 362] (4: II, к. 276);

– *стайня* — ‘будівля для свійських тварин’: *о замкáхъ, що замыка́ю(т) ста(и)нѣ* (321 зв.) [пор.: 307: IV, с. 194]. Лексема найбільшою мірою представлена в південно-західних говірках, проте засвідчена і в західнополіських та середньополіських говірках (4: I, к. 285; 4: II, к. 280);

– *вовна* — ‘руно’ (вовна з вівці): *а впя(т) же якъ почне(т) во(в)ну перебивáти* (112) (4: II, к. 292) [пор.: 307: I, с. 245; 309: 4, с. 138–139];

– *пуги* — ‘батіг’: *та(к)же обротѣ вожкі и пуги зробляють: що конє(и) ѣдучи где колвє(к) затынають* (274 зв.). Лексема послідовно зафіксована на Східному Поліссі та окремими ареалами у північно-західній та північно-східній частині Середнього Полісся (4: I, к. 298). Паралельно у віршованих творах Зіновієва вжито лексему *бич* — ‘батіг’: *такъ тежъ шоры и шлѣи, и бычѣ на волі* (275 зв.) [пор.: 307: I, с. 59; 309: 2, с. 91]. Така лексема поширена сьогодні на значній території, зокрема, у наддністрянському й надсянському говорах, а також у підляських та берестейських говірках (4: II, к. 303);

– *лѣто, рокъ, годъ* — лексеми на позначення року: *дванáдєсяти лѣтъ* (96), *дєсяти лѣтъ* (101 зв.), *рокъ два* (195 зв.), *в первомъ року* (86 зв.), *в єдно(м) годѹ* (106 зв.). Найчисельніше у віршах представлена лексема *лѣто*, яка властива багатьом говорам, зокрема західнополіському, волинському, наддністрянському, подільському. Натомість слово *рокъ* збігається з літературною нормою і має велику територію поширення, у тому числі

фіксується в окремих говірках Середнього Полісся. Лексема *годъ*, яку автор використовує спорадично, локалізується на Середньому Поліссі (4: II, к. 353);

– [*вес'і'лїе*] — ‘весілля’: *и ужé и на вєсѣл(ъ)є са прибирáю* (46) [пор.: 309: 3, с. 243–244]. Засвідчена на значній території Середнього Полісся та в багатьох південно-західних говірках (4: II, к. 362);

– *велми* — ‘дуже’: *то вє(л)мі з тру(д)но(ст)ю* (28), *і то(и) чоловѣкъ вє(л)мі злє поступовáєтъ* (30 зв.) [пор.: 307: I, с. 133; 309: 3, с. 222]. Лексема поширена на всій поліській території (4: II, к. 374).

Вузьколокальні середньополіські діалектизми представлені у віршах Климентія Зіновієва в невеликій кількості, при цьому вони формують єдиний обшир на Середньому Поліссі.

Фонетичні риси:

– літера **и** після шиплячого **ч** свідчить про пом'якшену вимову цього звука: *чисты* (279 зв.). Пом'якшений [ч'] перед давнім *і наявний у говірках північно-західної частини Середнього Полісся, ця риса представлена на карті ізоглос (ізоглоса **а**) (4: II, к. 15);

– збережений звук [е] після шиплячих перед здавна твердими приголосними. Зафіксовано також його заступлення звуком [о]: *чєловѣкъ* (18 зв.), *чоловѣкъ* (271), *в нїѣ(мь)* (187 зв.), *в нїѡ(м)* (75 зв.). Проте лише *є* мають слова *чє(р)наа* (70), *чє(р)но* (175), *чє(р)нила* (87, 114 зв., 282). Це явище представлене островними ареалами на Поліссі, хоча для тієї діалектної території загалом властивий перехід [е] в [о] після шиплячих (4: II, к. 38). Особливість наносимо на карту ізоглос, з уваги на чітко визначений ареал поширення (ізоглоса **б**);

– початкові приголосні [м] / [в] у словоформах *ма(н)дровати*, *ма(н)дрова(л)* (112), *вандровка(х)* (40), *прова(н)дрова(л)са* (40 зв.). Початковий [м] властивий майже всій території Полісся, хоча рудиментарний характер на Середньому Поліссі мають приклади з початковим [в] (4: II, к. 81). У той час, коли жив Климентій Зіновіїв, словоформа *вандрувати* могла бути германізмом, запозиченим через польську мову, тому не відображаємо цієї особливості на лінгвістичній карті;

– звукосполюки [лй], [нй] у словах: *бездѣл(ь)а* (68 зв.), *вєсѣл(ь)є* (46), *вєсѣл(ь)ю* (271), *сужден(ь)а* (98). Цю рису можна трактувати як книжну, однак сьогодні вона має чітку локалізацію в північно-західній частині Середнього Полісся, і наносимо її на карту ізоглос (4: II, к. 94) (ізоглоса *z*);

– сполука [цв] у слові *квітка*: *цвѣто(в)* (74) (4: II, к. 120). Особливість чітко виявляється у північно-західній частині Середнього Полісся, тому її представлено на карті ізоглос (ізоглоса *r*).

Кількість **словотвірних особливостей** невелика:

– структура [гад] — ‘гадюка’: *гáдо(в)* (176) [пор.: 307: I, с. 263]. Діалектизм **гад** рудиментарно представлений в межиріччі Стиру й Горині та в окремих говірках Західного Полісся, а послідовно ця діалектна особливість зафіксована в закарпатських та лемківських говірках (4: II, к. 151);

– структура [оўца] (*овца* (146), *овцы* (131 зв., 132), яку засвідчено в окремих говірках Середнього та Західного Полісся, проте названу рису не нанесено на карту ізоглос, оскільки не виключено, що в мовленні Климентія Зіновієва вона з’явилася під впливом книжної мови (4: II, к. 162). Словоформа *овцы* представлена і в тексті «Книжиці для господарства» 1788 року [67, с. 485];

Морфологічний рівень:

– префікс **на-** у формі найвищого ступеня прикметників: *налютѣ(у)шоє* (47). Діалектна особливість має чітку локалізацію на Середньому та Західному Поліссі, тому доповнює комплекс ізоглос на лінгвістичній карті (4: II, к. 165) (ізоглоса *d*);

– флексія **-[ейу]** в орудному відмінку однини іменників жіночого роду колишніх **-ја-** основ: *землѣ(ю)* (14), *душе(ю)* (28 зв., 83 зв.). Для Середнього Полісся властива паралельна флексія **-[ойу]**, чого не скажеш про північно-західну частину Середнього Полісся, де зафіксовано лише закінчення **-[ейу]**, тому ця особливість нанесена на карту (4: II, кк. 170, 171) (ізоглоса *e*);

– флексії **-и**, **-ы** в родовому відмінку однини іменників колишніх **-ї-** основ: *соли* (140 зв., 141), *скор(б)и* (60, 304 зв.), *ско(р)бы* (55, 74) (4: II, к. 174). Закінчення **-[и]** характерне для західнополіського говору, а також для говірок Середнього Полісся;

– закінчення **-и** у формі називного відмінка множини іменників чоловічого роду з основою на задньоязикові [к], [х]. Ця флексія у вимові могла наближатися до звука [і], адже ці приголосні зберегли дещо пом'якшену вимову перед давніми *і та *у: *стуки, гряки* (111 зв.), *мужикі* (277), *грѣхи* (273) (4: II, к. 193). Такі словоформи властиві південно-західній частині Середнього Полісся та говіркам в обширі навколо Луцька;

– флексія **-ом** у давальному відмінку множини чоловічого роду: *басу(р)ма́номъ, хр(с)тія́номъ* (13 зв., 38), *до́мо(м)* (15 зв., 37 зв.), *крылоша́ном* (152 зв.). Таку особливість можна трактувати як книжну, однак вона має чітку локалізацію у північно-західній частині Середнього Полісся, тому її нанесено на карту ізоглос (4: II, кк. 201, 202) (ізоглоса *ε*). Флексія **-ом** притаманна також окремим лемківським говіркам;

– форма давального відмінка займенника **я** — *миѢ* (7 зв., 137 зв., 150 зв.). Вона властива невеликому ареалу на Середньому Поліссі, де *Ѣ* реалізувався як дифтонг, цей діалектизм нанесено на лінгвістичну карту (4: II, к. 207) (ізоглоса *ж*);

– форма родового відмінка однини займенника жіночого роду **та** — *тоєи*: *а и без(ъ) то́е(и) бы людїе нечистоты* (176). Ця особливість зафіксована в говірках Середнього та Східного Полісся (4: I, к. 235) ;

– флексія **[-ої]** у родовому відмінку однини прикметників жіночого роду з основою на твердий приголосний: *о(т) вѣчно(и) мѹки* (113), *не для причины зло(и)* (122 зв.), *годны велико(и) похва́лы* (300). Цю рису наносимо на карту ізоглос, адже локалізація її досить чітка (4: II, к. 218) (ізоглоса *з*);

– суфікс **[-т-]** в інфінітивах дієслів з основою на голосний має: *ω праца(х) много (б) треба писат(ъ)* (275), *кожемяцѢ потреба з шевце(мъ) за брата жы(т)* (283). Така форма інфінітива властива лише Середньому Поліссю, тому і представлена ізоглосою на лінгвістичній карті (4: II, к. 232) (ізоглоса *і*);

– форма третьої особи множини теперішнього часу дієслів з основою на губний приголосний без епентетичног [л’]: *мовят* (67 зв.), *любят* (148), *рѹбятъ* (137 зв., 274 зв.) (4: I, к. 252, 253; 4: II, к. 238, 239). Ця риса представлена на території північної Житомирщини, на Рівненщині, частково на

Київщині і в центральній Брестщині [204, с. 30]. Така особливість доповнює карту ізоглос (ізоглоса *ĭ*);

– твердий [т] у дієслівних формах третьої особи множини теперішнього часу: *шанують* (72), *малюю(т)* (135 зв.), *точа(т)* (130 зв.), *в́аряť* (140 зв.). Такі форми властиві невеликій частині середньополіських та західнополіських говірок, але найбільший ареал поширення в південно-західному наріччі (4: I, к. 261; 4: II, к. 242).

На лексичному рівні відзначені такі риси:

– *гумно* — ‘клуня’: *да тды не пу(д) це(р)квами то в гумна(х) пу(д) грушками поклада(т)* (192 зв.). Лексему засвідчено в окремих говірках на півночі Полісся і має чітку локалізацію, тому цю рису наносимо на карту ізоглос (4: II, к. 281) (ізоглоса *ĭ*) [пор.: 307: I, с. 340; 309: 7, с. 118];

– *кошуля* — ‘сорочка’: *да кошу(л) и іны(х) спра(в) много мо(ш)но пошити* (110 зв.), *а вня(т) же не ма(ш) тамъ же(н), нѣкому кошу(л) прати* (141) [пор.: 309: 15, с. 70–71]. Не виключено, що у той час, коли жив Климентій Зіновійв, ця лексема була полонізмом, але до сьогодні вона характерна для середньополіських говірок, тому фіксуємо її на лінгвістичній карті (4: II, к. 293) (ізоглоса *к*) [пор.: 307: II, с. 297; 309: 15, 70–71];

– *кус* — ‘кусок’: *кусь хлѣба и вня(т) осма(к) никого не вродівъ* (36) [пор.: 307: II, с. 332; 309: 15, с. 201]. Лексема засвідчена в кількох населених пунктах у межиріччі Стиру та Горині (4: II, коментар до к. 322);

– *кожан* — ‘кажан’: *ополоники тру(т)нѣ кузявки и кожаны* (176 зв.) [пор.: 307: II, с. 263]. Лексема представлена невеликим ареалом у північно-західній частині Середнього Полісся, а також в окремих волинських говірках (4: II, к. 336). Цю діалектну особливість подаємо на карті ізоглос, з уваги на виразність обширу на Середньому Поліссі (ізоглоса *м*);

– *муравей* — ‘мурашка’: *а особно муравю* м́ошку ъжѣ та(р)каны (176 зв.). Лексема частково відзначена у центральній та східній частині Середнього Полісся (4: I, к. 326);

– *хороший* — ‘гарний’: *и самъ такъже хороши(ш) глядѣте(с) мнѣ на ви(д), же(б) хорошая була молодіца* (45 зв.) [пор.: 307: IV, с. 410]. Лексема *гарний* також властива поліським говіркам. У віршах Климентія Зіновієва

зафіксовано виключно лексему *хороший*, яка притаманна лише говіркам Західного Полісся та північно-західної частини Середнього Полісся, з уваги на це особливість представлено на карті ізоглос (4: II, к. 373) (ізоглоса *н*);

– *челядь* — ‘наймити’: *хто не дослужывишую челя(д) ω(т)сылáеть* (289 зв.), *прето вы господарѣ челя(д) не о(т)сила(и)те* (290) [пор.: 307: IV, с. 450]. Лексему зафіксовано у кількох населених пунктах Середнього Полісся, тому наносимо її на лінгвістичну карту (4: II, к. 385) (ізоглоса *о*).

3.3.2. Волинський діалектний обшир

Діалектні риси, зафіксовані у віршах Климентія Зіновієва, які локалізуються в обширі навколо Луцька, у кількісному співвідношенні поступаються середньополіським діалектизмам. На увагу заслуговують зокрема такі **фонетичні особливості**:

– поодинокі рефлексії ненаголошеного **ě* як [и]: *привытáеть, завитáти, вытáющы(х)* (296). Ця діалектна особливість характерна для Західного Полісся та спорадично представлена у волинських говірках, зокрема в околицях Луцька (4: II, к. 10);

– звук [е] перед складом з наголошеним [а] та [у] вимовлявся як [и]: *нимáло* (86 зв., 273 зв.), *як нибу́(д)* (156), *ни знáти* (86 зв.), *ни дбáють* (149) (4: II, кк. 32, 33);

– звук [е] перед складом з наголошеним [о] також вимовлявся як [и]: *сылó* (18), *чи(р)вóными* (106) (4: II, к. 37). Ця особливість властива окремим волинським та західнополіським говіркам, а також кільком населеним пунктам в околицях Луцька, тому подаємо її на карті ізоглос (ізоглоса *а*);

– звук [е] після шиплячих перед здавна твердими приголосними: *чер(н)ила* (87, 114 зв., 282), *че(р)но* (175) (4: II, к. 38);

– звук [о] перед складом з наголошеним [а]: *богáти(и)* (4, 45 зв.), *богáчь* (54, 54 зв., 167), *горячо(ст)* (78 зв.), *кожаны́* (176 зв.). Ця діалектна риса послідовно засвідчена у віршах Климентія Зіновієва, і вона властива, як відомо, багатьом говорам, зокрема і волинському та західнополіському, тому наносимо на карту межову ізоглосу (4: II, к. 59) (ізоглоса *б*).

– **-оло-, -ло-** як рефлекси давньої сполуки ***tolt**: *золотыми* (106), *злото* (110, 119), *злотъ* (320 зв.). За даними АУМ, більш суцільною є площа поширення цього явища в наддністрянських, надсянських, бойківських говірках (4: II, к. 73);

– приголосні **[р]** та **[ц]** переважно тверді в мовленні автора рукопису, проте зафіксовано одиничні приклади з м'якими **[р']**, **[ц']**. Можна припускати, що таку особливість автор привніс із чужої говірки, в середовищі якої тривалий час перебував. І тверді, і м'які **[р]** та **[ц]** наявні в одному населеному пункті біля Луцька (4: II, к. 74): *конецъ* (8 зв.), *конецъ* (28), *рату(и)* (88 зв.), *друкаря'хъ* (121), *звѣра* (47 зв.);

– **[в ʹ]** після передньоязикового перед рефлексами ***ε** у словах *свято* (99), *цвяшки* (114) має чіткий ареал в обширі навколо Луцька, цю особливість нанесено на лінгвістичну карту ізоглос (4: II, кк. 77, 78) (ізоглоса **в**);

– початковий **[ф]** у лексемі *фура*: *фуры* (125 зв.). Початковий **[ф]** у лексемі *фіра* послідовно вживається в багатьох південно-західних говорах, частково — у західнополіських говірках, характерний він і для говірок, що в околицях Луцька (4: II, к. 83);

– приголосний **[х]** у словах *хороба*, *хоры(и)* (8 зв.), *хороба* (52, 64 зв.) властивий передусім південно-західним говорам, зокрема населеним пунктам навколо Луцька (4: II, к. 85). Ця діалектна особливість доповнює карту ізоглос (ізоглоса **з**);

– твердий **[л]** перед приголосним характерний для волинського, західнополіського говорів і південної частини середньополіських говірок: *ме(л)никъ* (116) (4: II, к. 114);

– суфікс **-ач-** у слові *богачъ* (54, 54 зв.) послідовно відзначений в південно-західних говорах, зокрема й у волинському (4: II, к. 140). В аналізі словотвірної структури іменників української мови XVI–XVII ст. О. Кровицька зарахувала суфікс **-ач-** до найпродуктивніших словотвірних типів у тогочасних писемних джерелах [153. с. 217].

Із-поміж **морфологічних рис** виокремлено такі:

– закінчення **-[ейу]** в орудному відмінку однини іменників колишніх **-ја-** основ. Така флексія послідовно відзначена у волинському говорі: *землею* (14), *дӣею* (28 зв.) (4: II, к. 170);

– флексія **-[ови]** у формі давального відмінка однини іменників колишніх **-ѡ-** основ: *богови* (90), *бѣсови* (56), *попови* (99) (4: II, к. 177) (ізогласа *г*). Вона має чітку локалізацію в обширі навколо Луцька, тому цю особливість представлено на лінгвістичній карті;

– закінчення **-[еві]** у давальному відмінку однини іменників колишніх **-јѡ-** основ: *конєви* (145), *мужєви* (83 зв., 100 зв.), *мужєвѣ* (145), *шафарєвѣ* (302 зв.). Ця риса сьогодні притаманна українській мові, вона також наявна у волинських говірках, а відтак і в околицях Луцька, тому нанесено її на карту ізоглас (4: II, к. 178) (ізогласа *д*);

– закінчення **-ях** у місцевому відмінку множини іменників: *в мн(с)тыря(х)* (39 зв., 71 зв.). Риса має чіткий ареал поширення біля Луцька, на відміну від інших волинських та західнополіських говірок, де наявна флексія **-ах**, тому представлено на карті ізоглас (4: II, к. 206) (ізогласа *е*);

– флексія **-[ий]** у називному відмінку однини прикметників чоловічого роду: *рогаты(и)* (147), *добры(и)* (311), *тыхы(и)* (282 зв.). Ця морфологічна особливість властива багатьом українським говорам, у тому числі й волинському та західнополіському (4: II, к. 216);

– закінченням **-ы** у називному відмінку множини якісних прикметників. Риса послідовно засвідчена в говірках Західного Полісся та частково на сході Середнього Полісся: *добры* (104), *здорóвы* (283 зв.) (4: II, к. 221). На лінгвістичній карті її репрезентує ізогласа *є*;

– інфінітиви зі суфіксом **-ти**: *хваліти* (5 зв.), *збырати* (73) (4: II, к. 232) (межева ізогласа *ж*);

– твердий кінцевий **[т]** у дієслівних формах третьої особи множини: *мають* (289), *точа(т)* (130 зв.). Ця діалектна особливість послідовно засвідчена в південно-західних говорах, у говірках Середнього Полісся та межиріччя Стиру й Горині, де межа поширення цього явища сягає також околиць Луцька (4: II, к. 242);

– частка *нєх* (35 зв.). Вона спорадично зафіксована у західнополіських та волинських говірках, хоча не виключаємо того, що ця частка могла бути полонізмом у час, коли жив Климентій Зіновійв (4: II, к. 254);

– сполучник *абы* — ‘щоб’: *з(ь)мє(ж) котóры(х) інаа ждє(т) абы му(ж) лє(г)ль спа(т)* (100 зв.). Цей сполучник у такому значенні трапляється в багатьох південно-західних говорах, виявлений він і в говірці біля Луцька, тому скартографовано і цю рису (4: II, к. 255) (ізогласа з).

Лексичний рівень представлений такими особливостями:

– *пасіка* — ‘пасіка’: *яко то мє(д)вѣдь в пасѣка(х) збивáеть* (142 зв.) [пор.: 307: III, с. 99]. Лексема властива південно-західним говорам, зокрема й волинському (4: II, к. 277);

– *обрус* — ‘скатерть’: *якъ то часто убрúсы жебы были прáнны* (153 зв.) [пор.: 307: III, с. 26]. Лексема *обрус* спорадично представлена у волинських говірках, натомість вона характерна для багатьох південно-західних говорів (АУМ I: к. 294; АУМ II: к. 290);

– *бидло* — ‘худоба’: *и не знаєть како(в) звѣ(р) птыца и бы(д)лина* (175) [пор.: 307: I, с. 55; 309: 3, с. 109–110]. Ця лексема передусім притаманна західнополіському говору та окремим західноволинським говіркам (4: II, к. 334);

– *слуга* — ‘наймит’: *могорычного слугу: мусѣть за ввє(с) ро(к) нагорожáти. Пожытечнѣ(и) бо слузѣ, спó(л)не днє(и) дослужити* (290) [пор.: 307: IV, с. 153]. Лексема характерна для багатьох південно-західних говорів, а також для Волинського Полісся (АУМ II: к. 360);

– *господиня* — ‘господиня’: *єднакъ ну(ж)да же своє(и) господинѣ не мáеть* (73) [пор.: 307: IV, с. 318; 309: 7, с. 52]. Слово відзначене в околицях Луцька (4: II, к. 361). Зазначену лексему виявив і Д. Гринчишин у «Книжицѣ для господарства» 1788 р. з Почаєва [67, с. 484];

– *віно* — ‘придане’: *і ещѣ минѣ да(и) мнóго и вѣна: хоча(и) принамнѣ(и) из вязочку сѣна* (45 зв.) [пор.: 307: I, с. 239; 309: 6, с. 141–142]. Лексема послідовно вживається в окремих південно-західних говорах. В обширі навколо Луцька ця лексема зафіксована в одному населеному пункті (4: II, к. 363);

– *встид* — ‘сором’: *такое то гу(л)тя(и)ство и всты’ду не знаеть* (34), *една(к) и че(р)ницу всты(д)но голому ходити* (71 зв.) [пор.: 309: 3, с. 190]. Наведена лексема притаманна не лише волинським та західнополіським говіркам, але й іншим говіркам південно-західного наріччя (4: II, к. 371);

– *видіти* — ‘бачити’: *много таки(х) віди(м) що всего позычаю(т)* (34), *ты(л)ко пре(з) скляныє все видѣти возмо(ж)но* (119) [пор.: 307: I, с. 157; 309: 4, с. 47]. Лексема локалізується в одному населеному пункті коло Луцька, а найбільшою мірою представлена в південно-західних говорах, хоча не виключено, що в час, коли жив Климентій Зіновійв, вона була полонізмом (4: II, к. 378);

– *челядь* — ‘наймити’ властива окремим західнополіським та середньополіським говіркам, а також діалектному обширу навколо Луцька. У поетичних текстах Климентія Зіновієва ця лексема вживається і з іншим значенням — ‘сім’я’: *и всѣхъ реме(с)ль робити на челя(д) са не споможє(т)* (134). Лексема характерна для багатьох говорів, зокрема і для волинського та спорадично для західнополіського, з уваги на це подаємо межову ізоглосу цієї особливості на лінгвістичній карті (4: II, к. 385) (ізоглоса *и*).

3.3.3. Східнополіські риси в мові віршів Климентія Зіновієва

Єдину рукописну збірку віршів та приказок Климентія Зіновієва знайшли на півдні Чернігівщини, тому дослідники припускають, що тривалий час ієромонах проживав на цій території, а це мало б зумовлювати східнополіські діалектні риси у мові пам’ятки. І справді, східнополіські риси спорадично засвідчені в текстах віршів, вони локалізуються в різних обширах Чернігівщини, більшою мірою в її північній частині, щоправда не формують єдиного комплексу діалектизмів, а лише характеризують мовлення самого письменника. Серед них можна відзначити такі:

– наявність початкового [i] у словах *уго(л)ка* (132 зв.), *ігра* (129), *ігра́ти* (318) [пор.: 309:13, с. 17–18]. Ця діалектна риса локалізується в північній частині Чернігівщини (4: I, к. 25);

– сполука [лє] — відповідник ненаголошеного **tlъt*: *слєзно* (29), *слєзы* (37 зв., 54 зв., 59 зв., 312). Риса властива говірким півночі Східного Полісся,

частково північно-східної частини Середнього Полісся, а також південно-західним говорам (4: I, к. 84; 4: II, к. 68). Лексема *слези* спостережена в «Ляменті» 1628 р. з Волині [59, с. 105];

– структура [пчѣла] (74 зв.), яка засвідчена в говірках північної Чернігівщини та в окремих населених пунктах Середнього Полісся (4: I, к. 121);

– структура [хусты] (78 зв., 131, 279) [пор.: 307: IV, с. 420], що локалізується у північно-західній частині Чернігівщини (4: I, к. 152). Фіксують її й тексти актових книг XVII ст. з території Волині та Наддніпрянщини [223, с. 19], а також «Книжица для господарства» 1788 р. з Почаївської лаври [67, с. 483];

– флексія **-[ев]** у родовому відмінку множини іменників чоловічого роду колишніх **-jǫ-** основ: *але и ѹчнѣ(в) свои(х) лю(д)зскости научаютъ* (114 зв.). Ця особливість спорадично представлена в говірках півночі Середнього Полісся та Чернігівської області (4: I, к. 220);

– закінченням **-[ем]** у давальному відмінку множини іменників **-jǫ-** основ: *бо то(к)мо то мужѣм дал бѣзь небезпотребно* (77 зв.), *которыѣ дрюкую(т) книги правосла(в)ны(мъ) людѣ(мъ)* (121), *ты (ж) бѣже я(к) да(л) еси людѣмъ всякъ ужыто(к)* (147). Діалектна риса властива окремим говіркам Чернігівщини та кількох населених пунктів північно-східної частини Середнього Полісся (4: I, к. 222);

– флексія **-[ех]** у місцевому відмінку множини іменників: *по дѣтѣхъ* (86), *о звѣрѣхъ* (142). Форма зафіксована в говірках Чернігівщини та Середнього Полісся (4: I, к. 223). У текстах релігійного змісту XVI–XVII ст. ця флексія могла поширитися під староболгарським впливом [145, с. 129], однак у віршах Климентія Зіновієва вона має говірковий характер;

– форма родового відмінка однини займенника жіночого роду *сей* — [сей]: *мало се(и) штуки на свѣтѣ бываѣтъ* (6), *автор кни́ги се(и)* (199 зв.) (4: I, к. 232; 4: II, к. 211). Ця форма спорадично представлена в говірках Середнього та Східного Полісся, а також одиничні приклади зафіксовані в закарпатських говірках північно-західного наріччя;

– форма називного відмінка однини займенника *тоє* (6 зв., 19 зв.). Така займенникова форма притаманна північно-західній частині Чернігівщини (4: I, к. 234).

Аналіз діалектних особливостей мови Климентія Зіновієва дає змогу говорити про те, що місце походження автора рукописної пам'ятки не можна асоціювати із місцем, де її віднайшли. Не слід цього робити ще й тому, що після смерті Климентія його книга передавалася з рук в руки понад півстоліття. Окрім цього, наведені діалектизми репрезентують не південну частину Чернігівщини, де знайшли рукопис, а швидше її північні райони.

3.4. Висновки до розділу 3

Фонетико-морфологічний аналіз текстів віршів Климентія Зіновієва дає змогу зробити висновок, що пам'ятка репрезентує українську мову кінця XVII — початку XVIII ст., базовану на народнорозмовній основі, як систему. У канві тексту пам'ятки простежуються спорадично окремі церковнослов'янські риси, що були закономірними для освяченої традицією писемної мови того часу. Проте книжні форми в рукописі співіснують паралельно з живомовними відповідниками. Щоправда, чимало тих особливостей, що їх прийнято вважати книжними, до сьогодні функціонують в українському діалектному мовленні, є елементами т. зв. архаїчних говірок.

Разом із тим, мова досліджуваної пам'ятки — це народнорозмовна мова із численними діалектними вкрапленнями на різних рівнях. Ці діалектизми часто мають вузьколокальний характер.

На підставі лінгвогеографічного аналізу діалектних рис можна стверджувати, що переважна більшість діалектизмів, виявлених у текстах віршів Климентія Зіновієва, локалізується на Середньому Поліссі, зокрема в його північно-західній частині. Метод накладання ареалів дав змогу окреслити територію, де ці діалектні особливості співіснують у комплексі як структурно-системні елементи певного кола говірок, зокрема, засвідчені в населених пунктах: Дроздинь (н. п. 86), Березове (н. п. 87), Вежиця (н. п. 89) Рокитнівського району Рівненської області, Великі Озера (н. п. 68)

Дубровицького району Рівненської області, а особливо в говірці села Переброди (н. п. 85) Дубровицького району Рівненської області.

Окремі риси, що їх нанесено на карти, трапляються і в інших говірках, але у вказаному комплексі вони неповторні.

Крім того, визначений діалектний обшир підтверджує низка діалектних рис, характерних для значної території Полісся взагалі: рефлекс давнього *ě в наголошеній позиції як дифтонг [ie] (як згадано вище, у приказках зафіксовано сполуку *ie* як відповідник *ě), а в ненаголошеній — як звук [e]; твердість приголосних [p] та [ц] незалежно від позиції; сполука [йе] як рефлекс *ьје; флексія -ε в називному відмінку множини іменників.

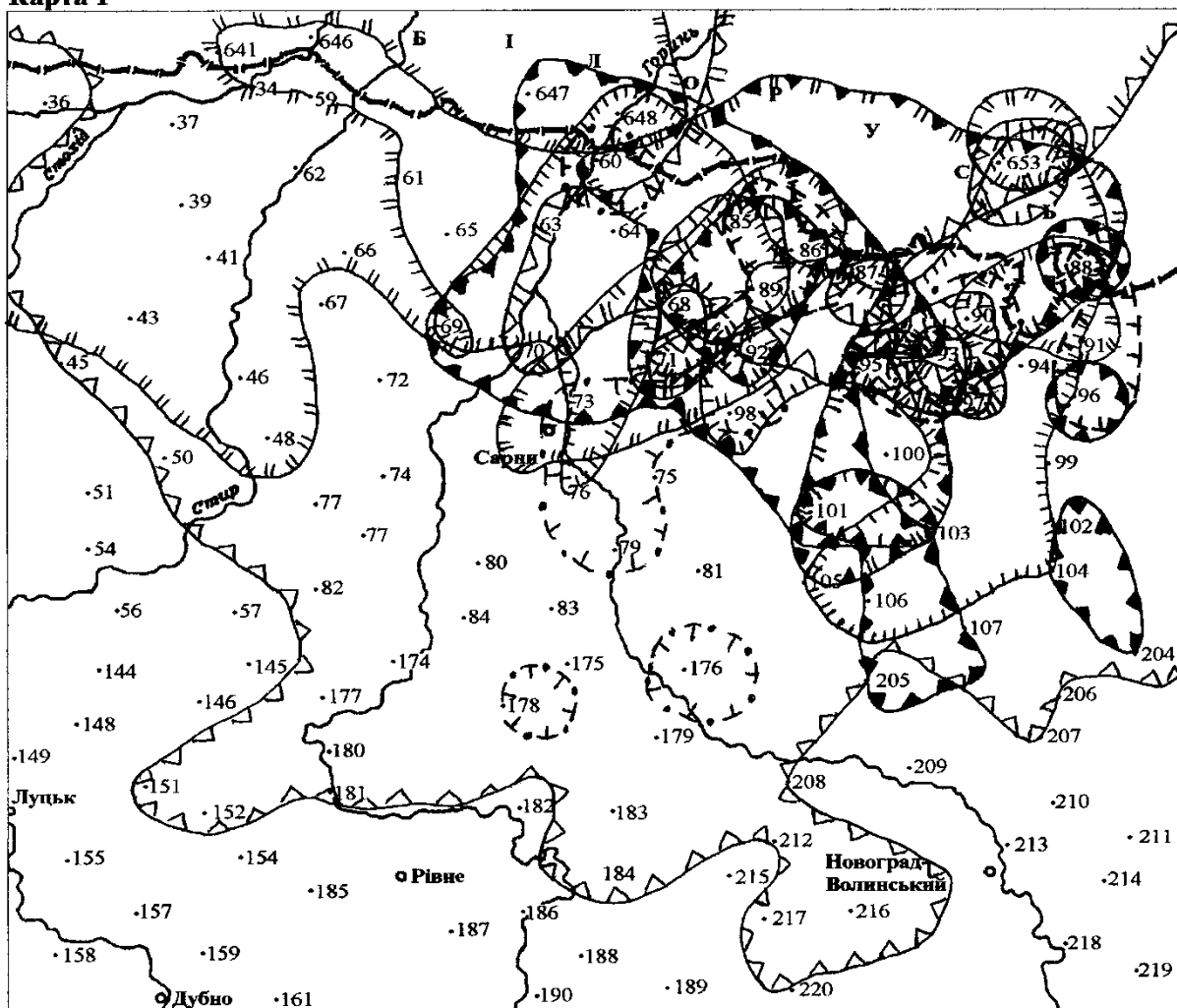
Зважаючи на те, що найбільша кількість діалектизмів локалізується саме в окресленому на карті ізоглос осередку, вважаємо, що письменник Климентій Зіновійв є вихідцем із північно-західної частини Середнього Полісся.

Діалектні особливості волинського типу, виявлені в текстах віршів Климентія Зіновієва, локалізуються в околицях Луцька в низці населених пунктів, зокрема: Ківерці (н. п. 149) Ківерцівського району Волинської області, Боратин (н. п. 150), Городище (н. п. 153) Луцького району Волинської області, Свищів (н. п. 155) Млинівського району Рівненської області.

Волинський діалектний комплекс окремих вузьколокальних рис, представлених на карті № 3, підтверджують також діалектні особливості, які загалом характерні для цієї території: [e] після шиплячих перед здавна твердими приголосними; [o] перед складом з наголошеним [a]; початковий приголосний [ф] у словах типу *фури*; твердий [л] перед приголосним та ін.

Наявність волинських діалектних рис у мові віршів Климентія Зіновієва є підставою для висновку про те, що мовлення цього автора було тісно пов'язаним із говірками зазначеного обширу, а це, своєю чергою, є ще одним підтвердженням висловленої унаслідок палеографічного аналізу рукопису гіпотези про те, що Климентій Зіновійв здобував освіту в Луцьку і через це тривалий час проживав на Волині.

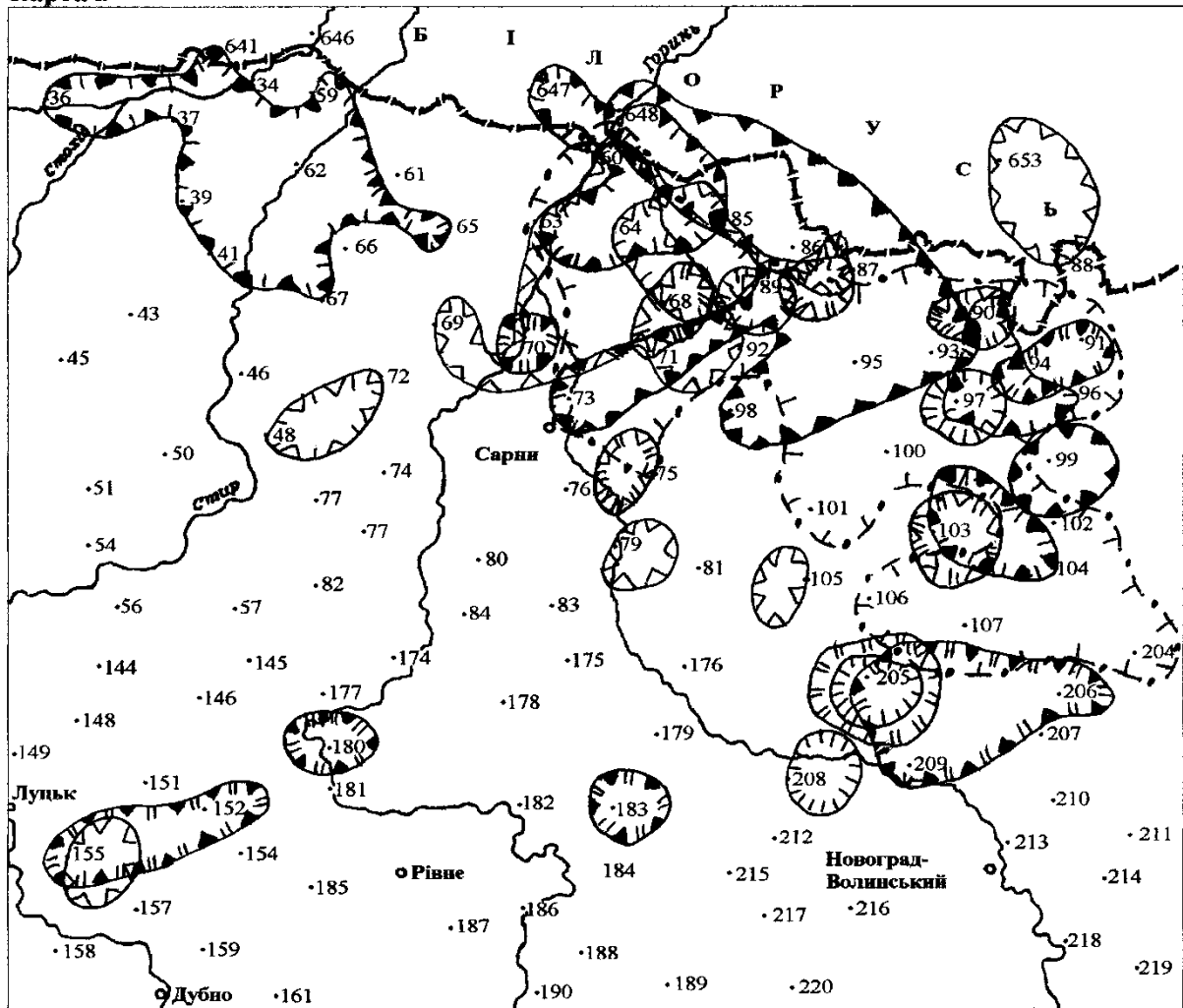
Карта 1

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- ШШШШШШ а) м'якість [ч] перед давнім *і: *чисты* (279 зв.) (АУМ II: к. 15);
 ШШШШШШ б) [є] після шиплячих перед здавна твердими приголосними: *че(р)нила* (87),
черно (175) (АУМ II: к. 38);
 ▲▲▲▲▲▲ в) твердість приголосних [р] та [ц] у всіх позиціях: *м'єса* (11 зв.), *рату(у)* (14),
конєць (40) (АУМ II: к. 74);
 ▲▲▲▲▲▲ г) звукосполуки [лй], [ній] у словах: *вєс'л(ь)є* (46), *сужден(ь)є* (98)
 (АУМ II: к. 94);
 ▲▲▲▲▲▲ д) сполука [цв] у слові *квітка*: *цв'єто(в)* (74) (АУМ II: к. 120);
 ┆┆┆┆┆┆ е) префікс *на-* у формі найвищого ступеня прикметників: *налютѣ(у)шое* (47)
 (АУМ II: к. 165);
 ▲▲▲▲▲▲ е) закінчення *-[ейу]* в орудному відмінку однини іменників жіночого роду
 колишніх *-ја-* основ: *землє(ю)* (14), *душє(ю)* (28 зв.) (АУМ II: кк. 170, 171);
 ▲▲▲▲▲▲ є) флексія *-ом* у давальному відмінку множини іменників чоловічого роду:
дóмо(м) (15 зв.) (АУМ II: кк. 201, 202);
 ▲▲▲▲▲▲ жє) давальний відмінок займенника *я*: *мнѣ* (7 зв.) (АУМ II: к. 207);
 ┆┆┆┆┆┆ з) закінчення *-[ої]* у родовому відмінку однини прикметників жіночого роду з
 основою на твердий приголосний: *в'чно(у)* (113), *зло(у)* (122 зв.) (АУМ II: к. 218).

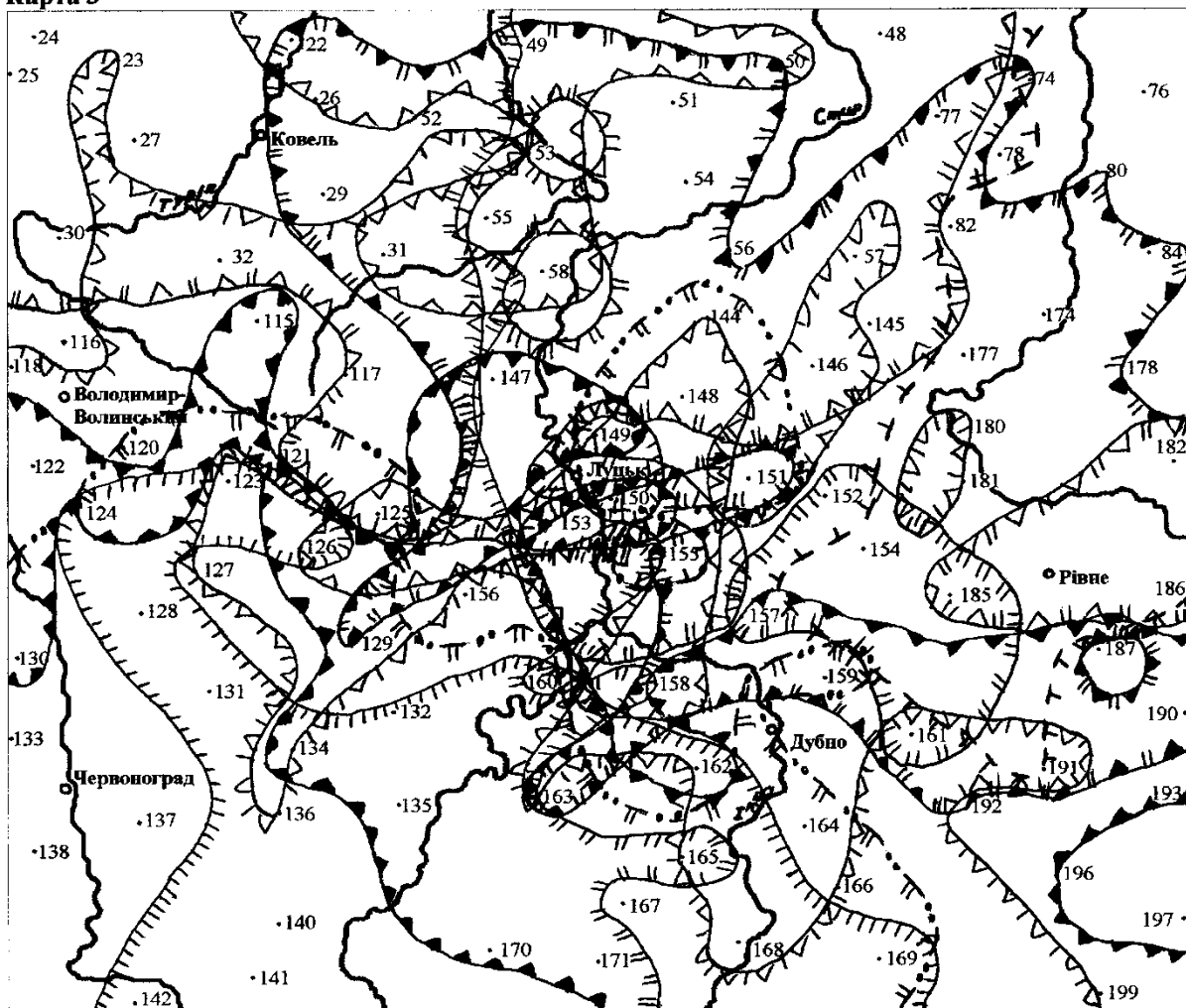
Карта 2

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

1. 1. 1. 1. 1. **и**) вищий ступінь прикметників на -ш-: *моло(д)шы(х)* (82 зв.) (АУМ II: к. 224).
 1. 1. 1. 1. 1. **і**) інфінітив дієслів на [-т-]: *писат(ь)* (275) (АУМ II: к. 232);
 1. 1. 1. 1. 1. **ї**) третя особа множини теперішнього часу дієслів з основою на губний приголосний II дієвідміни: *мовят* (67 зв.), *любят* (148) (АУМ II: кк. 238, 239);
 ▲▲▲▲▲▲ **й**) *гумно* — 'клуня' (АУМ II: к. 281);
 ▲▲▲▲▲▲ **к**) *кошуля* — 'сорочка' (АУМ II: к. 293);
 ▲▲▲▲▲▲ **л**) *скотина* — 'худоба' (АУМ II: к. 334);
 ▲▲▲▲▲▲ **м**) *кожан* — 'кажан' (АУМ II: к. 336);
 ▲▲▲▲▲▲ **н**) *хороший* — 'гарний' (АУМ II: к. 373);
 ▲▲▲▲▲▲ **о**) *челяд* — 'наймити' (АУМ II: к. 385).

Карта 3

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- ▬▬▬▬▬▬ а) звук [е] перед складом з наголошеним [о] → [и]: *сы́ло* (18), *чи(р)во́би* *ы(м)* (106) (АУМ II: к. 37);
 ▬▬▬▬▬ б) [о] перед складом з наголошеним [а]: *богати(и)* (4, 45 зв.) (АУМ II: к. 59);
 ▲▲▲▲▲ в) [в'] після передньоязикового перед рефлексами *ѣ: *свято* (99), *цвяшки* (114) (АУМ II: кк. 77, 78);
 ▲▲▲▲ г) приголосний [х] у словах *хороба*, *хо́ры(и)* (8 зв.) (АУМ II: к. 85);
 ▲▲▲▲ д) флексія -[ови] в давальному відмінку однини іменників колишніх -ѡ-основ: *бѣсови* (56), *поповы* (99) (АУМ II: к. 177);
 ▲▲▲▲ е) закінчення -[еві] в давальному відмінку однини іменників колишніх -јѡ-: *мужєви* (83 зв.), *мужєвѣ* (145) (АУМ II: к. 178);
 ▲▲▲▲ з) закінчення -ях у місцевому відмінку множини іменників: *в ми(с)тыря(х)* (39 зв.) (АУМ II: к. 206);
 ▲▲▲▲ и) флексія -[и] в називному відмінку множини якісних прикметників: *добры* (104) (АУМ II: к. 221);
 ⊥ ⊥ ⊥ ⊥ ю) інфінітив зі суфіксом -ти: *хваліти* (5 зв.) (АУМ II: к. 232);
 ⊥ . ⊥ . ⊥ . ⊥ з) сполучник *аби* — 'щоб' (АУМ II: к. 255);
 ▬ .. ▬ .. ▬ и) *челяд* — 'сім'я' (АУМ II: к. 385).

ВИСНОВКИ

1. Історія вивчення творчості Климентія Зіновієва, автора збірки «Вѣршѣ. Приповѣстѣ посполитые», охоплює понад два століття. Перші спроби аналізу пам'ятки належать літературознавцям (П. Куліш, О. Пипін, О. Огоновський, І. Франко, С. Єфремов, В. Перетц, М. Возняк, П. Попов, Д. Рижук, Ф. Шолом, В. Колосова та ін.), які, спираючись на зміст творів Климентія Зіновієва, намагалися висвітлити життєвий і творчий шлях автора, який не залишив про себе прямих біографічних відомостей. Відсутність документальних свідчень про особу Климентія Зіновієва спонукала дослідників робити різні припущення про його життя.

Незважаючи на значний інтерес до рукопису, тривалий час залишалися остаточно не розв'язаними дискусійні питання стосовно біографії Климентія Зіновієва, зокрема місця, з якого походив, осередку навчання тощо. Очевидно, що їх висвітлення потребує спеціальних наукових досліджень, серед яких вагоме місце займають палеографічні та лінгвістичні студії.

Численні праці мовознавців, присвячені дослідженню пам'ятки, були спрямовані на вивчення особливостей поетичної збірки письменника в контексті розвитку тогочасної книжної мови. На підставі загального мовного аналізу текстів віршів та приказок Климентія Зіновієва мовознавці пов'язували пам'ятку з територією Полісся (І. Чепіга), південною частиною Чернігівщини або північною Полтавщини (Ю. Шевельов), Лівобережною Україною (В. Русанівський). Іноді припущення лінгвістів були підтвержені змістом його творів.

Для з'ясування суперечливих або ж невідомих деталей біографії Климентія Зіновієва в дисертації здійснено палеографічне та лінгвогеографічне вивчення пам'ятки. Палеографічне дослідження скорописного тексту цієї збірки дозволило вписати почерк автора в тогочасну традицію письма, зокрема визначити осередок, де письменник здобував освіту, а лінгвогеографічне — локалізувати в діалектному просторі походження Климентія Зіновієва.

2. Отримані в дисертації результати дають змогу сьогодні стверджувати, що спосіб скоропису Климентія Зіновієва у своїй основі має зв'язок із луцькою школою письма.

Графіко-орфографічні риси скоропису автора відображають головним чином правописний узус української писемної мови кінця XVII — поч. XVIII ст., у якому поєднувалися староукраїнські орфографічні особливості, основані на живій вимові, та окремі написання, успадковані від церковнослов'янського письма.

Комплексний аналіз палеографічних і графіко-орфографічних особливостей рукопису, виконаного Климентієм Зіновієвим, дає підстави для висновку, що письменник навчався в Луцьку, найімовірніше, в школі при єпископаті. Цю думку в дисертації підтверджують і біографічні факти, почерпнуті зі змісту віршів автора: певну частину свого життя письменник провів на Волині; автор навчався в школі; займався писарським ремеслом.

3. Фонетико-морфологічний аналіз показав, що мова рукопису віршів Климентія Зіновієва у своїй основі представляє тогочасну українську писемну мову з системними живомовними рисами, які властиві й іншим пам'яткам української мови кінця XVI — початку XVIII ст. На фонетичному рівні відзначено невелику кількість церковнослов'янських елементів у тексті досліджуваної пам'ятки, зумовлену традицією писемної мови того часу, зокрема: звукосполучення [жд] на місці давнього **dj** (*раждáла, хождéніа*); неповноголосні форми; голосний [e] після шиплячого [ч]; початковий [к] замість [х]; суфікс -л у дієсловах минулого часу чоловічого роду; збереження груп приголосних -стн-, -здн-, -стл-, -слиц-, -зств-, -цств-.

Більшість фонетичних особливостей має народнорозмовний характер: голосний [a] перед складом з наголошеним [a]; реалізація давнього *ѣ у наголошеній та ненаголошеній позиції як звук [a]; зміну [e] в [o] після шиплячих; повноголосні форми з -оро-, -оло; голосний [o] на початку слова на місці давньої сполуки *je; форми на -в у дієсловах минулого часу чоловічого роду; префікс *роз-* (*рос-*); поодинокі приклади з палатальними [p] та [ц]; приголосний [ч] на місці давнього звукосполучення *tj; приголосний [ж] замість давньої сполуки *dj; африкату [дж] та інші.

Морфологічні особливості текстів віршів Климентія Зіновієва демонструють також перевагу рис живої народнорозмовної мови (закінчення *-ов* у родовому відмінку множини іменників чоловічого роду давніх основ на *-ǫ-*; флексія *-ами (-ями)* в орудному відмінку множини іменників чоловічого і середнього родів давніх основ на *-ǫ-*, *-jǫ-*, запозичених від іменників давніх основ на *-а-*, *-ja-*; закінчення *-ах (-ях)* у місцевому відмінку множини іменників чоловічого, середнього та жіночого родів давніх основ на *-ǫ-*, *-jǫ-*, *-ї-*; закінчення *-ого* в родовому відмінку однини прикметників, вказівних, відносних та означальних займенників і порядкових числівників чоловічого та середнього родів; наявність у 2-й особі однини дієслів теперішнього і майбутнього простого часу закінчення *-еш, -иш* замість церковнослов'янського *-єши, -иши*; відсутність у 3-й особі однини дієслів теперішнього і простого майбутнього часу закінчення *-ть (-т)*; широке вживання дієприслівників на *-учи (-ючи), -ячи, -иш, -виш* та ін.), натомість церковнослов'янських елементів — обмежена кількість (флексія *-аго* в родовому відмінку чоловічого і середнього роду членних прикметників; нульове закінчення родового відмінка множини іменників чоловічого роду колишніх *-ǫ-* основ та ін.).

4. Зафіксовані у віршах Климентія Зіновієва фонетичні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні, лексичні діалектні ознаки зіставлено з відповідними картами АУМ, у результаті чого виділено значну кількість особливостей, що збігаються з літературною нормою сучасної української мови і при цьому властиві говіркам Середнього Полісся, як-от: губні приголосні, сонорний [р], шиплячі перед давніми *і та *у тверді; сполучення [хв] ; звук [ж] у слові *сажа*; флексія *-ю* в орудному відмінку однини іменників колишніх *-ї-* основ; флексія *-ем* в орудному відмінку однини іменників колишніх *-jо-* основ; закінчення *-[ей]* у родовому відмінку множинних іменників; форма першої особи множини наказового способу дієслів I та II дієвідмін (*мовмо, восхваля(и)мо*); лексеми: *хата* — ‘хата’, *кварта* — ‘кварта’, *колиска* — ‘колиска’, *постоли* — ‘постоли’, *пояс* — ‘пояс’, *косовиця* — ‘косовиця’, *борошно* — ‘борошно’, *труна* — ‘домовина’ та ін.. Це доводить, що в основі віршів Климентія Зіновієва лежить загальнонародна українська

мова, яка у своїх визначальних рисах збереглася донині та відповідає нормам сучасної української літературної мови.

Крім того, у текстах віршів Климентія Зіновієва виокремлено діалектні особливості, характерні для значної території Середнього Полісся та інших північних говорів, що ще раз підтверджує припущення про зв'язок мови пам'ятки з північним наріччям української мови. Найбільша кількість таких діалектних особливостей, за даними АУМ, локалізується на Середньому Поліссі, зокрема: рефлексія наголошеного і ненаголошеного ***ѣ**; рефлексії ***о**, ***е** в нових закритих складах; збереження м'якості [**к**], [**г**] та шиплячого [**ч**] перед давнім ***і**; твердість приголосних [**р**] та [**ц**]; вживання звука [**з**] замість афrikати [дз]; флексія [**-у**] давального відмінка однини іменників колишніх **-о-** **-jo-** основ; закінчення [**-и**] в давальному відмінку однини іменників середнього роду колишніх **-т-** основ; форми називного відмінка множини іменників із флексією [**-е**]; закінчення [**-ов**] родового відмінка множини іменників колишніх **-jo-** основ; форма [**йейу**] в орудному відмінку особового займенника **вона**; флексія [**-ийе**] у називному відмінку множини якісних прикметників; форми вищого ступеня прикметників із суфіксом **-ѣиш-**; форми третьої особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни на [**-т**].

5. На підставі наведених вище рис можна стверджувати, що Климентій Зіновіїв походив зі Середнього Полісся, проте лінгвогеографічний метод накладання ареалів дає змогу точніше визначити територію, де вузьколокальні діалектні особливості, властиві мовленню самого автора, співіснують в єдиному комплексі як системні елементи певного кола говірок, зокрема: звукосполуки [**лй**], [**нй**] (*бездѣл(ь)а, весѣл(ь)е, сужден(ь)а*); сполука [цв] у слові **квітка** (*цвѣтов*); префікс **на-** у прикметниках (*налютѣишоє*); флексія [**-ейу**] в орудному відмінку однини іменників жіночого роду колишніх **-а-** **-ja-** основ (*землѣю*); закінчення [**-ом**] у давальному відмінку множини (*басурманомъ, домом*); форми давального відмінка займенника **я** (*мнѣ*); форми вищого ступеня прикметників на **-ш-** (<**-jъŝ-**) (*молодших*); суфікс [**-т**] в інфінітивах дієслів з основою на голосний має (*родитъ*); відсутність епентетичного л у формі третьої особи множини теперішнього часу дієслів з основою на губний приголосний II дієвідміни (*мовят, любят*); лексеми *гумно*

— ‘клуня’, *убрус* — ‘скатерть’, *кошуля* — ‘сорочка’, *скотина* — ‘худоба’, *кожан* — ‘кажан’, *хороший* — ‘гарний’, *челяд* — ‘наймити’.

Очевидно, Климентій Зіновіїв походив із північного заходу Середнього Полісся, оскільки найбільша кількість діалектизмів з його віршів локалізується саме в цьому осередку, який не має аналогів в українському діалектному просторі, про що підтверджує порівняння з картами №1 та №2.

5.1. Наявність волинських діалектних рис у мові віршів Климентія Зіновієва є підставою для висновку про те, що мовлення цього автора увібрало риси говірок зазначеного обширу, а це є додатковим аргументом на підтвердження висловленої внаслідок палеографічного аналізу рукопису думки про навчання Климентія Зіновієва в Луцьку і тривале перебування на Волині. Про це свідчить і фіксація в текстах віршів Климентія Зіновієва волинських діалектних рис (карта № 3). Деякі волинські діалектизми властиві більшій частині текстів віршів цієї пам’ятки, інші, навпаки, мають спорадичний характер, наприклад: рефлекс ненаголошеного **ě* як [и] (*привытáеть, завитáти*); [е] перед складом з наголошеним [о] як [и] (у словах *сылó, чи(р)вóными*); [о] перед складом з наголошеним [а] (*богáтии*); приголосний [х] у словах *хорóба, хóры(и)*; флексія [-ови] у формі давального відмінка однини іменників колишніх -о- основ (таке закінчення властиве південно-західним говорам та волинсько-поліському, але відсутнє в середньополіському); закінчення [-еві] у давальному відмінку однини іменників колишніх -jo- основ; закінчення [-и] у називному відмінку множини якісних прикметників (*добры*); лексеми: *господинѣ* — ‘господиня’, *челяд* — ‘наймити’.

5.2. У дисертації простежено вплив інших говіркових систем на мовлення Климентія Зіновієва. Свого часу збірку його віршів та приказок було віднайдено в монастирі на півдні Чернігівщини, де, як уважають дослідники, в останні роки проживав письменник, тому й існувало припущення, що автор був вихідцем зі Східного Полісся. Здійснений у дисертації аналіз показав, що, дійсно, у його віршах наявна невелика кількість східнополіських діалектних рис, які локалізовані в різних обширах Чернігівщини, більшою мірою в її північній частині. Однак у процесі палеографічного дослідження рукопису зафіксовано чимало різночасових покрайніх записів, виконаних неоднаковими

почерками. Це підтвердило думку про те, що після смерті Климентія Зіновієва книгу передавали з рук в руки понад півстоліття. Це означає, що місце віднайдення рукопису не можна прив'язувати до місця походження автора, через те що східнополіські особливості текстів віршів репрезентують не південну частину Чернігівщини, де знайшли пам'ятку, а радше її північні райони.

Різномасштабне дослідження цієї пам'ятки, зокрема лінгвістичний аналіз особливостей тексту з використанням методу накладання ареалів діалектних рис, а також виявлення його палеографічних та графіко-орфографічних особливостей, дало змогу значною мірою доповнити життєпис письменника.

6. Аналіз мови віршів Климентія Зіновієва XVII–XVIII ст. здійснено в контексті студій про мову українських пам'яток XVI–XVIII ст. здебільшого з території Полісся, Волині та частково з Галичини (Пересопницьке Євангеліє, Крехівський апостол 1560 р., «Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 р.», «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького, збірник документів «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.», «Лямент» 1628 р., літопис Самовидця XVII ст., «Книжица для господарства» 1788 р. та ін.). Виявлено чимало спільних живомовних фонетико-морфологічних особливостей рукопису віршів К. Зіновієва та інших тогочасних писемних пам'яток, які й сьогодні властиві сучасній українській літературній мові. Це ще одна підстава для твердження, що в XVII ст. формувалися риси української мови, позначені говірковими елементами певних територій. У багатьох тогочасних пам'ятках жива українська мова представлена вже як система, а церковнослов'янські елементи та запозичення вживалися спорадично, серед них і досліджуваний рукопис віршів Климентія Зіновієва, мова якого відображає процес формування норм української літературної мови кінця XVII – початку XVIII ст..

Перспективу дослідження проблеми вбачаємо у вивченні — за допомогою використаної в дисертації методики — мови інших маловідомих українських рукописних пам'яток, що до сьогодні зберігаються у фондах бібліотек, музеїв України та світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аванесов Р. І., Атраховіч К. К., Мацкевіч Ю. Ф. Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаварок / Р. І. Аванесов, К. К. Атраховіч, Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1968. – 318 с.
2. Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. / підгот. до вид. В. М. Бойчук; [ред. В. М. Русанівський]. – К. : Наук. думка, 1965. – 189 с.
3. Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / відп. ред. В. В. Німчук. – Житомир, 2002. – 380 с.
4. Атлас української мови: у 3 т. / [редкол.: І.Г.Матвіяс (голова) та ін.; НАН України]. – К. : Наукова думка. – 1984. – Т. 1. – 498 с.; 1988. – Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі / ред.: Я. Закревська. 1988. – 520 с.; 2001. – Т. 3. – 267 с, [6] с., [180] арк. карт.
5. Аракин В. Д. История английского языка / В. Д. Аракин. – М. : ФИЗМАТЛИТ, 2003. – 272 с.
6. Багнюк Н. Мова безвихідного середньошрифтового Євангелія (особливості фонетичної системи пам'ятки) / Наталія Багнюк // Українська історична та діалектна лексика : [зб. наук. праць / ред. Г. В. Войтів, О. В. Кровицька]. – Львів : Ін-т. українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 5. – С. 443–451.
7. Багнюк Н. Особливості південно-західних говорів у канонічному тексті анонімного середньошрифтового Євангелія / Наталія Багнюк // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : [зб. наук. праць / відп. ред. М. Я. Плющ]. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – Вип. 3, кн. 2. – С. 253–258.
8. Багнюк Н. Риси живої української мови у церковнослов'янському тексті анонімного середньошрифтового Євангелія / Наталія Багнюк // Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі. [До 100-річчя професора

- Ф. Т. Жилка] : [тези доповідей Міжнародної наукової конференції, (Київ, 5–7 березня 2008 р.) / відп. ред. П. Ю. Гриценко]. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – С. 28–30.
9. Багнюк Н. Середньошрифтове Четвероєвангеліє: лінгвістичний і палеографічний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01. «Українська мова» / Н. В. Багнюк. – Л., 2011. – 16 с. (Львів. нац. ун-т імені Івана Франка).
 10. Багнюк Н. Прислівники в тексті середньошрифтового Четвероєвангелія / Наталія Багнюк // Волинь-Житомирщина. [Історико-філологічний збірник з регіональних проблем / ред. В. Мойсієнко, В. Єршов]. – Вип. 18. – Житомир, 2009. – С. 113–117.
 11. Багнюк Н. Поліські живомовні елементи в середньошрифтовому Четвероєвангелії / Наталія Багнюк // Волинь-Житомирщина. [Історико-філологічний збірник з регіональних проблем / ред. В. Мойсієнко, В. Єршов]. – Житомир, 2010. – С. 6–10.
 12. Батюк Л. І. Спостереження над морфологічними особливостями літопису Самовидця / Л. І. Батюк // Дослідження з української мови [збірник статей аспірантів та дисертантів / відп. ред.: О. С. Мельничук]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 39–56.
 13. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпатське обласне книжково-газетне видавництво, 1960. – 416 с.
 14. Бевзенко С. П. Відмінності української діалектної мови на морфологічному рівні / С. П. Бевзенко // Українська діалектна морфологія. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 5–14.
 15. Бевзенко С. П. Про діалектні відмінності української мови на синтаксичному рівні / С. П. Бевзенко // Мовознавство. – 1976, – № 4, – С. 46–49.
 16. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 246 с.

- 17.Безпалько О. П. Нариси з історичного синтаксису української мови / О. П. Безпалько. – К. : Радянська школа, 1960. – 236 с.
- 18.Бичкова Т. Особливості реалізації переходу [o], [e] > [i] в рукописних апокрифічних збірниках XVII–XVIII ст.. / Т. Бичкова // У силовому полі мови. *Інні Петрівні Ченізі* / Ін-т. укр. мови НАН України: упорядн.: Г. В. Воронич. – К. : КММ, 2011. – С. 35–39.
- 19.Білодід І. К. Курс історії української літературної мови / І. К. Білодід / за ред. І. К. Білодіда. – К., Т. I. 1958. 595 с.; – К., Т. II. 1961.– 465 с.
- 20.Білодід І. К., Кудрицький Є. М. Іван Ужєвич і його граматики / І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький // Граматика слов'янська І. Ужєвича / [підгот. до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький]. – К. : Наук. думка, 1970. – С. VII–XXVI.
- 21.Бойчук М. К. Передмова. Актові книги на Україні / М. К. Бойчук // Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 pp.) / [підгот. до вид. М. К. Бойчук]. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 5–37.
- 22.Брахнов В. М. Сурядні сполучники в говірках Переяслав-Хмельницького району на Київщині / В. М. Брахнов // Середньонаддніпрянські говори. – К., 1960. – С. 110–120.
- 23.Бузук П. Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії / П. Бузук. – К. : Київ-Друк, 1928. – 96 с.
- 24.Бузук П. Говірка Луцького Євангелія XVI ст.. / П. Бузук // Збірник комісії для досліджень з історії української мови Т. I. – К., 1931. – С. 111–135.
25. Бузук П. А. Лінгвістичная геаграфія як дапаможный метада пры вывучэнні гісторыі мовы / П. А. Бузук // Sbornik prací I sjezdu slovanských filologů v Praze, 1929. – Praha, 1932. – sv.II. – С.458-475.
- 26.Булаховський Л. А. Питання походження української мови / Л. А. Булаховський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1956. – 219 с.
- 27.Верхратський І. Про говір галицьких лемків / І. Верхратський // Збірник філол. секції Наукового товариства імені Шевченка. Т. III. – Т. 5. – Львів, 1902. – 489 с.

- 28.Верхратський І. Говір батьоків / І. Верхратський. – Львів, 1912. – 250 с.
- 29.Видайчук Т. Варіативність орфографічних та фонетичних норм староукраїнської мови другої половини XVI ст. / Т. Видайчук // Матеріали IV Міжнародного конгресу україністів. Мовознавство: Збірник наукових статей. – К., 2007. – Кн. 5. – С. 248–261.
- 30.Возняк М.С. Старе українське письменство. Вибір для середніх шкіл / М. В. Возняк. – Львів, 1922, – С. 401–408.
- 31.Возняк М.С. Чернець Климентій про вагу ремесел у старій Україні / М. С. Возняк // Ювілейний збірник товариства «Зоря». – Львів, 1934. – С. 28–42.
- 32.Возняк М.С. Історія української літератури: у 2 кн. / М. С. Возняк – 2-е вид., виправл. – Львів: Світ, 1994. – Кн. 2 – 560 с.
- 33.Воронич Г. В. Волинський говір / Г. В. Воронич // Енциклопедія «Українська мова» / ред. колегія: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк, Є. А. Карпіловська та ін. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – Вид. друге, виправл. і доп. – С. 86–87.
- 34.Воронич Г. Четья-Мінея 1489 р. — пам'ятка українська, галицько-волинська (палеографічний опис) / Ганна Воронич // Волинь – Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем; [ред.: В. Мойсієнко, В. Єршов]. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – С. 141–148.
- 35.Воронич Г. Північноукраїнські риси в Четї Мінеї 1489 р. / Ганна Воронич // У силовому полі мови. *Інні Петрівні Ченізі* / Ін-т укр. мови НАН України: упорядн.: Г. В. Воронич. – К. : КММ, 2011. – С. 54–61.
- 36.Ганцов В. Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою) / В. Ганцов. – К. : Вид-во Української АН, 1923. – 67 с.
- 37.Ганцов В. Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку / В. Ганцов // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. Кн. II–III, 1923. – С. 116–144.

- 38.Ганцов В. Діалектичні межі на Чернігівщині / В. Ганцов // Записки Українського наукового товариства в Києві (тепер історичні секції при УАН). Чернігів і північне Лівобережжя. Т. 23. – К., 1928. – С. 203–280.
- 39.Ганцов В. Проблеми нашої літературної мови / В. Ганцов // Мовознавство, – 1990, – №3. – С 67–71.
- 40.Герман К. Ф. Особливості складного речення в буковинських говірках / К. Ф. Герман // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. – К., 1971. – С. 276.
- 41.Гнатенко Л. А. Староукраїнський правопис останньої чверті XVI–першої чверті XVII ст. у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01. „Українська мова” / Л. А. Гнатенко. – К., 1997. – 28 с. (Ін-т. укр. мови НАН України).
- 42.Гнатенко Л. А. Передача голосних звуків у староукраїнських ділових пам'ятках останньої чверті XIV — першої чверті XVII ст. / Л. А. Гнатенко // Східні слов'яни. Мова. Історія. Культура. За матеріалами пам'яток писемності XI–XVIII ст.: Збірник присвячений 90-річчю акад. Б. О. Рибаківа. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 153–161.
- 43.Гнатенко Л. А. Письмо Пересопницького Євангелія та графіко-орфографічні особливості пам'ятки / Л. А. Гнатенко // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. [Дослідження. Транслітерованій текст. Словопоказчик] / видання підготув. І. П. Чепіга, Л. А. Гнатенко. – К., 2001. – С. 55–73.
- 44.Гнатенко Л. А. Графіко-орфографічна система «Четї Мінеї 1489 року» / Л. А. Гнатенко // Українська мова. – 2010. – Число 2. – С. 81–103.
- 45.Гнатюк Л. Староукраїнська мовна свідомість і причини морфологічної варіативності у староукраїнській літературній мові кінця XVI–XVIII ст. / Лідія Гнатюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Філологія». – 2003. – № 6. – С. 214–219.

46. Гнатюк Л. П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції : монографія / Л. П. Гнатюк. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 446 с.
47. Горбач О. Рукописна церковнослов'янська «Риторика»... / О. Горбач // Історія граматики на Україні. Зібрані статті. – Мюнхен, 1992. – С. 4–20.
48. Горбач О. Дві сторінки з південнолемківського рукописного Учительного Євангелія з 1640 р. / О. Горбач // Історія української мови. Зібрані статті. – Мюнхен, 1992. – С. 1–4.
49. Горбач О. Два видання Бериндиного «Лексикону» / О. Горбач // Історія української мови. Зібрані статті. – Мюнхен, 1992. – С. 123–133.
50. Горбач О. Вплив (старо)церковнослов'янської мови на українську (літературну) мову / О. Горбач // Зібрані статті: у 3 т.; Укр. вільн. ун-т. – Мюнхен, 1993. – С. 283–288.
51. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку / О. Горбач // Другий міжнародний конгрес україністів. 1993. Мовознавство. Доповіді й повідомлення. – Львів, 1993. – С. 7–12.
52. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських / О. Горбач // Історія української мови: Хрестоматія / [упоряд.: С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко]. – К. : Либідь, 1996. – С. 206–225.
53. Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії / В. Ф. Горленко. – К., 1964. С. 85–90.
54. Горобець В. Й. Український скоропис першої половини XVIII ст. / В. Й. Горобець // Мовознавство. – 1982. – № 2. – С. 61–66.
55. Горобець В. Й. Варіантність і мовна норма в актовій писемності XVIII ст. / В. Й. Горобець // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII століть. Матеріали наукової конференції пам'яті Лідії Петрівни Жуковської [ред. колегія: С. Заремба (голова), Ю. Алексєєв, П. Гриценко та ін.]. – К. : Хрещатик, 1995. – Вип. 2. – С. 172–178.
56. Григорчук Л. М. Книжные шрифты и дипинты произведений украинского искусства XIV–XV вв. / Л. М. Григорчук // Федоровские чтения 1978.

- [Сборник научных трудов] / Науч. совет по истории мировой культуры АН СССР, Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина; [ред. коллегия: А. А. Сидоров (пред.) и др.]. – М. : Наука, 1981. – С. 115–126.
57. Григорчук Л. М. Надписи на произведениях украинской живописи и шрифт изданий Франциска Скорины / Л. М. Григорчук // Федоровские чтения, 1980: Сборник научных трудов / Науч. совет по истории мировой культуры АН СССР, Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина; [ред. коллегия: А. А. Сидоров (пред.) и др.]. – М. : Наука, 1984. – С. 68–80.
58. Григорчук Л. М. Українська палеографія та епіграфіка. [Програма спецкурсу для студентів філологічного факультету] / Л. М. Григорчук. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2003. – 11 с.
59. Гримашевич Г. Фонетичні та морфологічні особливості «Ляменту по святоблिवе зошломъ, велебном господину отцу Іоаннъ Василевичу...» / Г. Гримашевич // Писемні пам'ятки: сучасне прочитання [відп. ред. Г. Дидик-Меуш]. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011 (Серія «Історія мови»). – С. 101–106.
60. Гринчишин Д. Г. Спостереження над діалектними особливостями українських пам'яток XVII–XVIII ст. / Д. Г. Гринчишин // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі. – Житомир, 1983. – С. 14–15.
61. Гринчишин Д. Г. Кременецькі актові книги — джерело для дослідження історичної лексикології / Д. Г. Гринчишин // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст. – К., 1995, – С. 138–140.
62. Гринчишин Д. Г. Четья 1489 року — видатна конфесійна пам'ятка української мови / Д. Г. Гринчишин // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці філологічної секції. – Т. ССХХІХ. [ред. О. Купчинський]. – Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1995. – С. 251–276.
63. Гринчишин Д. Писемні пам'ятки XVI–XVII ст. як джерело вивчення українських діалектів / Дмитро Гринчишин // Українське і слов'янське мовознавство [Збірник наукових праць; матеріали Міжнародної

- конференції на честь 80-річчя професора Йосипа Дзендзелівського; Ужгород, 17–19 лютого 2001 року / відп. ред. М. І. Сюсько]. – Ужгород : Ужгород. нац. ун-т, 2001. – Вип. 4. – С. 175–181.
- 64.Гринчишин Д. Г. Особливості ступенювання прикметників в українських пам'ятках XVI–XVII ст. / Д. Г. Гринчишин // Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – Вип. 4. – С. 200–215.
- 65.Гринчишин Д. Г. «Полѣтика свѣцкаа» — унікальна почаївська пам'ятка кінця XVIII століття / Д. Г. Гринчишин // Записки наукового товариства імені Шевченка. Праці Філологічної секції. – Т. CCXLVI / Ред. О. Купчинський. – Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 2003. – С. 246–263.
- 66.Гринчишин Д. Г. Давні писемні пам'ятки з Рогатинщини / Д. Г. Гринчишин // Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 5. – С. 3–11.
- 67.Гринчишин Д. Г. «Книжица для господарства» — почаївська пам'ятка 1788 року / Д. Г. Гринчишин // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Філологічної секції. – Львів, 2009. – Т. CCLVII. – С. 461–504.
- 68.Гриценко П. Ю. Простір і час у лінгвістичній географії / П. Ю. Гриценко // Проблеми сучасної ареалогії. – К. : Наукова думка, 1994. – С. 102–110.
- 69.Гриценко П. Ю. Лінгвістична географія і дослідження історії східнослов'янських мов / П. Ю. Гриценко // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами. – К., 1995. – С. 357–369.
- 70.Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. / Л. Л. Гумецька. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
- 71.Гумецька Л. Л. Уваги до українсько-білоруських мовних зв'язків періоду XIV–XVII ст. / Л. Л. Гумецька // Дослідження з української та російської мов. – К. : Наук. думка, 1964. – С. 252–258.

72. Гуслистый К. Г., Горленко В. Ф. О периодизации истории украинской этнографии / К. Г. Гуслистый, В. Ф. Горленко // Советская этнография, 1961, – № 1, – С. 123–138.
73. Ґрещук В. Релігійно-християнський чинник в історії української мови / Василь Ґрещук // Ґрещук В. Студії з українського мовознавства: Вибрані праці; [упор. Р. Бачкур]. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – С. 304–322.
74. Дзендзелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології / Й. О. Дзендзелівський. Ч.1. Фонетика. – Ужгород, 1965. – 126 с.
75. Дзендзелівський Й. О. Лінгвогеографічний аспект у дослідженнях з історії мови / Й. О. Дзендзелівський // Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. – К. : Наук. думка, 1970. – С. 28–34.
76. Дидик-Меуш Г. Бойківські риси в мовній тканині неканонічного євангельського тексту XVI ст. / Ганна Дидик-Меуш // Діалектологічні студії. 8: Говори південно-західного наріччя [відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2009. – С. 7–13.
77. Дидик-Меуш Г. Сполучникова варіативність в українській мові XVI–XVII століть / Ганна Дидик-Меуш // Волинь – Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем; [ред.: В. Мойсієнко, В. Єршов]. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 21–30.
78. Дидик-Меуш Г. Жіночі образи в документах Львівського ставропігійського братства (із циклу «Мова львівських пам'яток») / Ганна Дидик-Меуш // Мовні обрії: Збірник пам'яті Левка Полюги / відп. ред. О. Сімович. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013 (Серія «Історія мови»). – С. 49–60.
79. Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. (матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / підготував до видання і написав передмову В. А. Передрієнко. [Відп. ред. В. В. Німчук] – К. : Наук. думка, 1976. – 415 с.

80. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. / Пам'ятки української мови XVII ст. [відп. ред. В. В. Німчук], – К., 1981. – 315 с.
81. Добосевич У. Б. Мова і стиль рукописних учительних Євангелій кінця XVI – початку XVII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01. «Українська мова» / У. Б. Добосевич. – Львів, 1997. – 18 с. (Львів. нац. ун-т імені Івана Франка).
82. Добосевич У. Українська мова в учительному Євангелії середини XVII століття / Уляна Добосевич // Діалектологічні студії. 1: Мова в часі і просторі. Збірник на пошану Дмитра Гринчишина [відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей]. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – С. 45–63.
83. Добосевич У. У пошуках пожитку для душі: порівняльні конструкції в «Духовних бесѣдах» 1627 року / Уляна Добосевич // Мовні обрії: Збірник пам'яті Левка Полюги / відп. ред. О. Сімович. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013 (Серія «Історія мови»). – С. 60–76.
84. Доманицький В. Невідомі вірші ієромонаха Климентія / В. Доманицький // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1908. Т. LXXXI. – С. 51–126.
85. Дубровіна Л. А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книжки / Л. А. Дубровіна. – К.: ЦНБ АН УРСР; Ін-т укр. археографії, 1992. – 262 с.
86. Дубровіна Л. А., Гальченко О. М. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису / Л. А. Дубровіна, О. М. Гальченко. – К.: ЦНБ АН УРСР; Ін-т української археографії, 1992. – 152 с.
87. Дубровіна Л. А., Гнатенко Л. А. Археографічний та кодикологічний опис Пересопницького Євангелія / Л. А. Дубровіна, Л. А. Гнатенко // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерованій текст. Словопоказчик / видання підготув. І. П. Чепіга, Л. А. Гнатенко. – К., 2001. – С. 74–104.

88. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / [редкол.: О.С. Мельничук (голова), І.К. Білодід та ін.]. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 1. – 634 с.; 1985. – Т. 2. – 573 с.; 1989 – Т. 3. – 553 с.; 2003. – Т. 4. – 657 с.; 2006. – 705 с.
89. Єдлінська У. Я. До питання про взаємодію книжних і народних елементів в українській літературній мові XVII ст. / У. Я. Єдлінська // Дослідження і матеріали з української мови. – Т. IV. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 52–65.
90. Єдлінська У. Я. Ділова мова XIV–XV ст. в українському мовотворчому процесі / У. Я. Єдлінська // Другий міжнародний конгрес україністів 1993 р. Мовознавство. Доповіді і повідомлення. – Львів., 1993. – С. 17–21.
91. Єдлінська У. Я. Місто і його мешканці у «Словнику української мови XVI — I половини XVII ст.» / У. Я. Єдлінська // Мовні обрії: Збірник пам'яті Левка Полюги / відп. ред. О. Сімович. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013 (Серія «Історія мови»). – С. 9–24.
92. Єфремов С. Історія українського письменства у 2 томах / С. Єфремов ; [фотопередрук зі вступом Олекси Горбача]. Т. 1. – Мюнхен, 1989. – 687 с.
93. Жилко Ф.Т. Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів Чернігівської області / Ф. Т. Жилко // Діалектологічний бюлетень. Вип. II, – К., 1950. – С. 14–30.
94. Жилко Ф.Т. Перехідні говірки від української до білоруської мови в північно-західних районах Чернігівщини / Ф. Т. Жилко // Діалектологічний бюлетень. Вип. IV, – К., 1953. – С. 7–20.
95. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Радянська школа, 1955. – 215 с.
96. Жилко Ф.Т. Дифтонги в Чернігівських говорах / Ф. Т. Жилко // Діалектологічний бюлетень. – Вип. VI. – К., 1956. – С. 71–88.
97. Жилко Ф. Т. Говори української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Радянська школа, 1958. – 171 с.

98. Жилко Ф. Т. Основні принципи побудови Атласу української мови / Ф. Т. Жилко // Праці XI Республіканської діалектологічної наради. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 3–12.
99. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Радянська школа, 1966. – 307 с.
100. Жылко Ф.Т. Ареальные единицы украинского языка / Ф. Т. Жылко // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1970. – М., 1972. – С. 5–16.
101. Житецький П. И. О переводах Евангелия на малорусский языкъ / П. И. Житецький. – СПб. : типография Академии наук, 1906. – 65 с. (Отд. отт. из Известий отделения русского языка и словесности Академии наук, 1906, т. 10, кн. 4).
102. Житецький П. А. Нарис літературної історії української мови в XVII віці / С. П. Житецький. – Львів : Українське вид-во, 1941. – 202 с.
103. Жовтобрюх М.А. Из морфологии «Актів Бориспільського міського уряду XVII століття» / М. А. Жовтобрюх // Наукові записки Черкаського педінституту. Т. XV. Вип. V. – Черкаси, 1960, – С. 147–162.
104. Залеський А.М. З історії українського вокалізму / А. М. Залеський // Мовознавство. – 1968. – № 5. – С. 25–34.
105. Залеський А. М. Континуанти праслов'янських *ę* та *a* (після м'яких приголосних) у говорах української мови. / А. М. Залеський // Мовознавство. – 1970. – № 3. – С. 39–50.
106. Залеський А.М. Діалектна основа фонологічної системи сучасної української літературної мови / А. М. Залеський // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 51–96.
107. Залеський А. М. Функціональний статус шиплячих у говорах північного наріччя української мови / А. М. Залеський // Структурні рівні українських говорів / відп. ред. І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 52–75.

108. Залеський А. М. Замінне подовження голосних в українській мові / А. М. Залеський // Мовознавство. – 1988. – № 2. – С. 59–64.
109. Залеський А. М. Говірки Київського Полісся / А. М. Залеський // Київське Полісся. Етнолінгвістичне дослідження. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 41–42.
110. Запаско Я. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги / Я. П. Запаско. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 183 с.
111. Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні XVI–XVIII ст. / Я. П. Запаско. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1971. – 310 с.
112. Запаско Я. До питання про тисячоліття книжкової справи в Україні / Яким Запаско // Палітра друку. – 1995. – № 1. – С. 46–48.
113. Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга / Яким Запаско. – Львів: Світ, 1995. – 490 с.
114. Запаско Я. Ошатність української рукописної книги / Яким Запаско. – Львів: Фенікс, 1998. – 136 с.
115. Запаско Я. «Доброписці тоді славні були». Нариси з історії українського рукописного мистецтва / Яким Запаско. – Львів: Афіша, 2003. – 135 с.
116. Захарчишина П. І. Палеографічні особливості львівського письма XVI–XVII ст. / П. І. Захарчишина // Історичні джерела та їх використання. Вип. 1 – К., 1964. – С. 189–194.
117. Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XV–XVIII ст. / Я. Д. Ісаєвич. – К.: Наук. думка, 1966. – 248 с.
118. Історичний словник українського язика / під ред. Є. Тимченка; уклад.: Є. Тимченко, Є. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко. – Х.; К.: Укр. рад. енцикл., 1932. – Т. 1. – XXIV, 948 с.
119. Історія української мови. Лексика і фразеологія / [редкол.: В. М. Русанівський (відп. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1983. – 739 с.
120. Історія української мови. Морфологія / [редкол.: В. В. Німчук (відп. ред.), А. П. Грищенко та ін.]. – К.: Наук. думка, 1978. – 539 с.

121. Історія української мови. Синтаксис / [редкол. : А. П. Грищенко (відп. ред) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1983. – 503 с.
122. Історія української мови. Фонетика / [редкол. : В. В. Німчук (відп. ред.), М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський]. – К. : Наук. думка, 1979. – 368 с.
123. Історична грамати́ка української мови / [редкол. : М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинько]. – К. : Наук. думка, 1980. – 319 с.
124. Каманин И. Главные моменты в истории развития южнорусского письма в XV–XVIII вв. / Иван Каманин // Палеографический сборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв., изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1889. – Вып. 1. – С. 1–19.
125. Каманін І., Вітвицька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII вв. / І. Каманін, О. Вітвицька. – К., 1923. – 144 с.
126. Керницький І. М. Морфологічні особливості мови в'їтівських книг XVI–XVII ст. с. Одрехови колишнього Сяноцького повіту на Лемківщині / І. М. Керницький // Дослідження і матеріали з української мови. – Т. V. – К., 1962. – С. 90–110.
127. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI ст. / І. М. Керницький. – К. : Наук. думка, 1967. – 287 с.
128. Керницький І. М. Передмова / І. М. Керницький // Акти села Одрехови. – К., 1970 – С. 17–40.
129. Керницький І. М. Деякі морфологічні особливості бойківських і лемківських говірок за пам'ятками XVI–XVII ст. / І. М. Керницький // Праці XII республіканської діалектологічної наради [ред. колегія: Ф. Жилко (відп. ред.), І. Варченко та ін.]. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 402–411.

130. Кісь Я. П. Хронологія письмових пам'яток західноукраїнських земель в XIV–XVIII ст. / Я. П. Кісь // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 218–224.
131. Кісь Я. П. Палеографія: Навчальний посібник / Я. П. Кісь – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1975. – 78 с.
132. Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. / відп. ред. В. В. Німчук / Пам'ятки української мови XVII– XVIII ст.. – К.: Наук. думка, 1971. – 391 с.
133. Козирєва З. Г. Реміснича лексика української мови кінця XVII ст. (на матеріалі віршів Климентія Зіновієва). / З. Г. Козирєва // Організація тексту. Граматика і стилістика. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 59–66.
134. Колосова В. П. Прислів'я і приказки у віршах Климентія Зіновієва / В. П. Колосова // Народна творчість та етнографія. – 1962. – № 2. – С. 112–116.
135. Колосова В. П. Жанрова природа віршів Климентія Зіновієва / В. П. Колосова // Радянське літературознавство. – 1962. – № 5. – С. 65–68.
136. Колосова В. П. Поетика творів Климентія Зіновієва. / В. П. Колосова // Питання літератури. Статті. – К., 1962. – С. 88–131.
137. Колосова В. П. Климентій Зіновієв. Життя і творчість. / В. П. Колосова. – К., 1964. – 203 с.
138. Колосова В. П. Чепіга І. П. Визначна пам'ятка українського письменства. / В. П. Колосова І. П. Чепіга // Німчук В. В. Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 5–27.
139. Компан О. С. Творчість Климентія Зіновієва як одне з джерел вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII і початку XVIII ст. / О.С.Компан // Наукові записки інституту історії. – К., 1957. – № 9. –С. 251–277.
140. Компан О. С. Перша збірка українських приказок / О. С. Компан // Вітчизна. – 1958. – № 12. – С. 183–190.
141. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 388 с.

142. Коць-Григорчук Л. М. Українська книжкова в'язь / Л. М. Коць-Григорчук // Вісник Наукового товариства імені Шевченка. – 1992. – Осінь. – Ч. 4. – С. 12–17.
143. Коць-Григорчук Л. Дипінті творів малярства — об'єкти дослідження української епіграфіки. / Лідія Коць-Григорчук // 125 років Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2001. – С. 199–209.
144. Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору / Лідія Коць-Григорчук. – Нью-Йорк; Львів, 2002. – 268 с. / Наукове товариство імені Шевченка в Америці.
145. Коць-Григорчук Л. Особа автора Львівського Ірмолоя кінця XVI — початку XVII ст. (походження, освіта) / Лідія Коць-Григорчук // Українська історична та діалектна лексика. Питання історичної та сучасної лексикології. Львів, 2003. – С. 119–132.
146. Коць-Григорчук Л. Вузькошрифтне Євангеліє — пам'ятка української писемності першої половини XV століття / Лідія Коць-Григорчук // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ; Львів, 2004. – С. 80–94.
147. Коць-Григорчук Л. Знаменна ланка / Лідія Коць-Григорчук // Слово і доля: Збірник на пошану Уляни Єдлінської [редкол.: Я. Ісаєвич (голова), Н. Хобзей (відп. ред.) та ін.] / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 14. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2005. – С. 47–58.
148. Коць-Григорчук Л. М. Походження автора пам'ятки і метод накладання ареалів. / Лідія Коць-Григорчук // Українська історична та діалектна лексика. Діалектологія. – Львів, 2007. – С. 428–433.
149. Коць-Григорчук Л. Біля джерел кириличного книгодрукування / Лідія Коць-Григорчук // Українська мова. – 2008. – № 1. – С. 50–68.
150. Коць-Григорчук Л. Дипінті українських середньовічних ікон / Лідія Коць-Григорчук. – Львів : Літопис, 2011. – 400 с., іл.

151. Коць-Григорчук Л. Рельєф українського мовного простору (континуальні студії) / Лідія Коць-Григорчук. – Львів : Літопис, 2013. – 162 с.
152. Кримський А. Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів / А. Кримський. – Львів, 1906. – 63 с.
153. Кровицька О. Словотвірна категорія *nomina personalia* в українській мові XVI–XVII ст.: ядро і периферія / Ольга Кровицька // Українська історична та діалектна лексика. Питання історичної та сучасної лексикології. Львів. 2003. – С. 215–224.
154. Кровицька О. Іменник *люди* в соціально-культурному і мовному просторі XVI–XVII ст. / Ольга Кровицька // Українська історична та діалектна лексика. Діалектологія. – Львів, 2007. – С. 36–43.
155. Кровицька О. «Лексис» Лаврентія Зизанія в сучасних лексикографічних інтерпретаціях / Ольга Кровицька // Мовні обрії: Збірник пам'яті Левка Полюги / відп. ред. О. Сімович. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013 (Серія «Історія мови»). – С. 91–98.
156. Кудрицький Є.М. Іван Ужєвич — український граматист XVII ст. і його праця. / Є.М. Кудрицький // Мовознавство. – 1970. – № 1. – С. 35–48.
157. Кулієвич М. Напрями вивчення спадщини Климентія Зіновієва (у минулому й сьогодні) / Мирослава Кулієвич // Вісник Львівського національного університету. Серія філологічна : [у II ч.]. Част. I : [зб. наук. праць / відп. ред. Я. І. Гарасим]. – Львів : Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, 2006. – Вип. 38. – С. 127–130.
158. Кулієвич М. До проблеми походження Климентія Зіновієва: лінгвогеографічне дослідження / Мирослава Кулієвич // Українська історична та діалектна лексика : [зб. наук. праць / ред. Г. В. Войтів, О. В. Кровицька]. – Львів : Ін-т. українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 5. – С. 434–442.

159. Кулієвич М. Місце навчання Климентія Зіновієва (за результатами палеографічного аналізу рукописних текстів) / Мирослава Кулієвич // *Ucrainistika* [зб. наук. праць / відп. ред. М. Вербовий]. – Кривий Ріг : Криворізький держ. пед. ун-т, 2007. – С. 121–125.
160. Кулієвич М. Мовознавчий погляд на останні роки життя Климентія Зіновієва / Мирослава Кулієвич // *Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі. [До 100-річчя професора Ф. Т. Жилка] : [тези доповідей Міжнар. наук. конф., (Київ, 5–7 березня 2008 р.) / відп. ред. П. Ю. Гриценко]*. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – С. 112–114.
161. Кулієвич М. Лінгвогеографічний пошук місця навчання Климентія Зіновієва / Мирослава Кулієвич // *Волинь-Житомирщина. [Історико-філологічний збірник з регіональних проблем / ред. В. Мойсієнко, В. Єршов]*. – Житомир, 2010. – С. 100–107.
162. Кулієвич М. Графіко-орфографічні особливості текстів віршів Климентія Зіновієва / Мирослава Кулієвич // *Науковий вісник Чернівецького національного університету. Слов'янська філологія: [зб. наук. праць / наук. ред. Б. І. Бунчук]*. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича, 2010. – Вип. 509–511. – С. 171–176.
163. Кулієвич М. Особливості використання сполучників у текстах віршів Климентія Зіновієва / Мирослава Кулієвич // *Wspolczesne tendencje w nauce i edukacji. Zbiór raportów naukowych*. – Olsztyn, 2014. – Cz. 5. – S. 32–38.
164. Кулиш П. Климентий украинский стихотворец времен гетмана Мазепы. / П. Кулиш // «Русская беседа». Т. V. – Кн. 17. – 1859. – С. 79–140.
165. Кулиш П. Обзор украинской словесности. И. Климентій. / П. Кулиш // «Основа» – 1861. Січень. – С. 159–234.
166. Курило О. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки с. Хоробричів давніше Городнянського повіту, тепер Сновської округи на Чернігівщині / О. Курило // *Збірник історико-філологічного відділу*

- Всеукраїнської академії наук (Праці етнографічної комісії). – К., – 1924. – № 21. – 111 с.
167. Курило О. До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків / О. Курило // Україна, – 1925. – Кн. 5. – С. 14–38.
168. Курило О. Спроба пояснити процес зміни **о**, **е** в нових закритих складах у південній групі українських діалектів (з мапою Поділля) / Олена Курило. – К. : Всеукраїнська академія наук, 1928. – 87 с.
169. Купчинський О. Мова «Казання» Мелетія Смотрицького на похорон отця Леонтія Карповича 2 листопада 1620 року / О. Купчинський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССXLVI. – Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 2003. – С. 219–245.
170. Лекомцева М.И. Толстая С.М. Фонологический комментарий к полесским диалектам / М. И. Лекомцева, С. М. Толстая // Полесье (Лингвистика, археология, топонимика). – М : Наука, 1968. – С. 47–66.
171. Лисенко П. С. Деякі особливості говірок Олишівського району Чернігівської області / П. С. Лисенко // Діалектологічний бюлетень. – Вип. IV, – К., 1953. – 26 с.
172. Лисенко П. С. Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся / П. С. Лисенко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 72 с.
173. Лисенко П.С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.
174. Литвиненко О. О. Спостереження над системою займенників почаївського стародруку «Книжиця для господарства» 1788 р. / О. О. Литвиненко // Українське і слов'янське мовознавство [Збірник наукових праць; матеріали Міжнародної конференції на честь 80-річчя професора Йосипа Дзензелівського; Ужгород, 17–19 лютого 2001 року / відп. ред. М. І. Сюсько]. – Ужгород : Ужгород. нац. ун-т, 2001. – Вип. 4. – С. 309–312.
175. Литвиненко О. О. Мовні особливості почаївського стародруку «Книжиця для господарства» 1788 р. (Фонетика. Морфологія): автореф.

- дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец.: 10.02.01. «Українська мова» / О. О. Литвиненко. – Харків, 2003. – 19 с.
176. Луцик Ю. М. Старо-церковно-слов'янська мова як мова релігійного культу / Ю. М. Луцик. – Вінніпег, 1953. – 32 с.
177. Макович Х. Діалектні риси мови українських рукописних учительних Євангелій XVI–XVII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01. «Українська мова» / Х. Я. Макович. – Л., 2013. – 16 с. (Львів. нац. ун-т імені Івана Франка).
178. Маліневська Н. П. Фонетична система української мови XVII — початку XVIII ст. (за текстами пісень, записаних латиницею): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01. «Українська мова» / Н. П. Маліневська. – К., 2000. – 18 с. (Київ. нац. ун-т).
179. Маслов С.И. Обзор рукописей библиотеки императорского Университета св. Владимира / С. И. Маслов. – К., 1910. – С. 5–6.
180. Матвієнко А. М. Передмова / А. М. Матвієнко // Волинські грамоти XVI ст. / [підгот. до вид. А. М. Матвієнко, В. Б. Задорожний]. – К. : Наук. думка, 1995. – С 5–16.
181. Матвіяс І. Г. Лінгвогеографічне дослідження українського діалектного синтаксису / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 1974, – № 2. – С. 20–25.
182. Матвіяс І. Г. Українська літературна мова і територіальні діалекти в їх взаємодії на різних історичних етапах. / І. Г. Матвіяс // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 5–31.
183. Маштабей О. Предмова / О. Маштабей // Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. / [підгот. до вид. О. Маштабей, В. Самійленко, Б. Шарпило]. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 5–17.
184. Мельничук А. С. Развитие предикативного употребления причастий на -(в)ъ, -(в)ъш- в восточнославянских языках /

- А. С. Мельничук // Слов'янське мовознавство. – К., 1958. – Т. 1. – С. 91–159.
185. Мовознавство на Україні за п'ятдесят років / відп. ред. В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1967. – 453 с.
186. Мойсієнко В.М. Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / В. М. Мойсієнко // Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / [за ред. В. В. Німчука]. – Житомир, 2002. – С. 5–20.
187. Мойсієнко В. М. Герасим Смотрицький та його «Ключь царства небесного» / В. М. Мойсієнко, В. В. Німчук // Ключь царства небесного / Смотрицький Г.; підгот. до вид. В. М. Мойсієнко В. В. Німчук. – Житомир, 2005. – С. 93–118.
188. Мойсієнко В. М. Про національний статус “руської мови” в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої / В. М. Мойсієнко // Мовознавство. – 2005. – № 1. – С. 67–82.
189. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.. / В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2006. – 446 с.
190. Москаленко А. А. Нариси з історії мови української народності XVI–XVII ст. / А. А. Москаленко // Сборник филологического факультета. – Т. II. – Одеса, 1949. – С. 111–129.
191. Москаленко А. А. До походження української писемної і писемно-літературної мови / А. А. Москаленко // Праці Одеського державного університету, рік 97, Т. 152. Серія філологічних наук. – Вип. 15. Питання слов'янської філології. Мовознавство. – Одеса, 1962. – С. 25–28.
192. Назарова Т. В. Деякі фонетичні гіперизми в українських говірках Нижньої Прип'яті / Т. В. Назарова // Діалектологічний бюлетень. – Вип. 8. – К., 1961. – С. 21–25.
193. Назарова Т. В. Фонема **и** (**y**) – **і** в деяких середньополіських говірках / Т. В. Назарова // Дослідження з мовознавства. Збірник статей аспірантів і дисертантів. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1962. – С. 94–120.

194. Назарова Т. В. Акання в українських нижньопріп'ятських говірках / Т. В. Назарова // Діалектологічний бюлетень АН УРСР . Вип. IX. – К., 1962. – С. 55–69.
195. Назарова Т. В. Лабіалізовані голосні неоднорідного творення в говірках Нижньої Прип'яті / Т. В. Назарова // Дослідження з мовознавства: Збірник статей аспірантів і дисертантів. Вип. 2, – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1963. – С. 89–108.
196. Назарова Т. В. Звук е^а в говірках Нижньої Прип'яті / Т. В. Назарова // Питання експериментальної фонетики. – К. : Вид-во Академії наук української РСР, 1963. – С. 92–101.
197. Назарова Т. В. Інфінітиви на -т у середньополіських говорах / Т. В. Назарова // Питання граматики і лексикології української мови. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 3–16.
198. Назарова Т. В. Білорусько-українські ізоглоси нижньої Прип'яті / Т. В. Назарова // Славістичний збірник. – К., 1963. – С. 214–227.
199. Назарова Т. В. Іменникові -ѣ-закінчення в північноукраїнських говорах / Т. В. Назарова // Українська діалектологія і ономастика. – К. : Наук. думка, 1964. – С. 50–63.
200. Назарова Т. В. Украинско-беларусская языковая граница в районе Нижней Припяти / Т. В. Назарова // Вопросы диалектологии восточнославянских языков, – М., 1964. – С. 125–129.
201. Назарова Т. В. Проблема перехідних говірок між українською та білоруською мовами. Говірки Нижньої Прип'яті / Т. В. Назарова // Праці XI Республіканської діалектологічної наради. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 90–106.
202. Назарова Т. В. Некоторые особенности вокализма украинских правобережнополесских говоров / Т. В. Назарова // Полесье. (Лингвистика, археология, топонимика). – М. : Наука, 1968. – С. 67–101.
203. Назарова Т. В. Связи говоров юго-западной Брестчины с соседними ареалами / Т. В. Назарова // Совещание по Общеславянскому

- лингвистическому атласу. [28-31 мая 1968 г., г. Саратов Тезисы докладов]. – М., 1968. – С. 87–94.
204. Назарова Т.В. Аналогія структурного зв'язку в говорах української мови / Т. В. Назарова // Українська діалектна морфологія. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 14–33.
205. Назарова Т. В. К процессу отвердения согласных перед гласными переднего ряда в полесских говорах / Т. В. Назарова // Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу. [Одесса, 4-7 июня 1969 г]. – М., 1969. – С. 64–70.
206. Назарова Т. В. Інтерферентні ареали як об'єкт дослідження історичної діалектології (волинсько-поліські *tot *tet) / Т. В. Назарова // Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. – К., 1970. – С. 15–28.
207. Назарова Т. В. З вокалізму брестського ареалу / Т. В. Назарова // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 87–102.
208. Назарова Т. В. К характеристике украинского волынско-полесского вокализма / Т. В. Назарова // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1970. – М., 1972а, – С. 40–64.
209. Назарова Т. В. Розвиток рефлексів *ѣ *о *е в українських говорах / Т. В. Назарова // Мовознавство. – 1972, – № 1. – С. 13–28.
210. Назарова Т.В. Типологія зв'язків літературної мови й діалектів / Т. В. Назарова // Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. (Тези доповідей та повідомлень). – К., 1972. – С. 6–10.
211. Назарова Т. В. Проблемы диахронического картографирования / Т. В. Назарова // Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу. Тезисы докладов. [Ленинград, 26-30 сентября 1972 г]. – М., 1972. – С. 6–10.
212. Назарова Т.В. Аспекти вивчення мови в просторовій проекції / Т. В. Назарова // Мовознавство. – 1974. – №5. – С. 3–17.

213. Назарова Т. В. Безударные рефлексy *o в позиции **tot** в украинских говорах / Т. В. Назарова // Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу. Тезисы докладов. [Воронеж, 11-16 сентября 1974 г]. – Воронеж., 1974. – С. 58–63.
214. Назарова Т. В. К вопросу о заместительном удлинении в полногласных структурах / Т. В. Назарова // Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу. Тезисы докладов. [Гомель, 9-12 сентября 1975 г]. – М., 1975. – С. 43–46.
215. Назарова Т. В. Деякі питання типології зв'язків літературної мови й діалектів / Т. В. Назарова // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 31–50.
216. Назарова Т. В. О полесских консонантных ареалах / Т. В. Назарова // Совещание по Общеславянскому лингвистическому атласу (Черновцы, 4–7 октября 1976 г.). Тезисы докладов. – М., 1977. – С. 3–7.
217. Назарова Т. В. Аканье в украинских говорах / Т. В. Назарова // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1975. – М. : Наука, 1977. – С. 211–261.
218. Назарова Т. В. Говори української мови. Збірник текстів / Т. В. Назарова. – К. : Наук. думка, 1977. – 590 с.
219. Назарова Т. В. Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті / Т. В. Назарова. – К., 1985. – 136 с.
220. Німчук В. В. Словотвір сполучників у верхньонадборжавських говірках / В. В. Німчук // Діалектологічний бюлетень. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. Вип. ІХ. – С. 70–84.
221. Німчук В. В. Словотвір прислівників прикметникового походження в закарпатських говірках / В. В. Німчук // Територіальні діалекти і власні назви. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 69–79.
222. Німчук В. В. Словотвір прислівників іменникового (без прийменників) походження в закарпатських говірках / В. В. Німчук // Праці XII Республіканської діалектологічної наради [ред. колегія:

- Ф. Жилко (відп. ред.), І. Варченко та ін.]. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 263–273.
223. Німчук В. В. Симонова К. С. Передмова / В. В. Німчук, К. С. Симонова // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. / [відп. ред. В. В. Німчук]. – К. : Пам'ятки української мови XVII ст, 1981. – С. 5–23.
224. Німчук В. В. «Граматыка словенская» І. Ужевича / В. В. Німчук // Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 155–199.
225. Німчук В. В. Яковенко Н. М. Дві волинські грамоти (1500 р. і 1519 р.) / В. В. Німчук, Н. М. Яковенко // Мовознавство.– 1989. – № 1. – С. 63–71.
226. Німчук В. В. Походження й розвиток мови української народності / В. В. Німчук // Українська народність: нариси соціально-економічної етнополітичної історії. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 190–234.
227. Німчук В. В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія г / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 3–11.
228. Німчук В. В. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI — першої половини XVII ст. (Характеристика мовних особливостей) / В. В. Німчук // Книга Київського Підкоморського суду (1584-1644) / [підгот. до вид. Г. Боряк, Т.Гирич, Л.Гісцова та ін.]. – К. : Наук. думка, 1991.– С. 36–56.
229. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – К., 1992. – 412 с.
230. Німчук В. Київський Псалтир 1397 р. — пам'ятка північного діалекту української мови / Василь Німчук // Український діалектологічний збірник: Кн. 3. Пам'яті Тетяни Назарової / упор., ред., передм. П. Ю. Гриценка; редкол.: П. Ю. Гриценко (відп. ред.) та ін.. – К. : Довіра, 1997. – 471 с.

231. Німчук В. В. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови / В. В. Німчук // Євсевієве Євангеліє. Наукове видання. Пам'ятки української мови XIII ст. Серія канонічної літератури / [відп. ред. В. В. Німчук]. – К. : Київ. славістичний ун-т, 2001. – С. 4–38.
232. Німчук В. В. Українські діалектні переклади Св. Письма / В. В. Німчук // Українське і слов'янське мовознавство: Міжнародна конференція на честь 80-річчя професора Й. Дзензелівського. – Ужгород : Ужгород. нац. ун-т, 2001. – С. 383–389.
233. Німчук В. В. Теоретична праця з української кодикології. / В. В. Німчук // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. [Міжвідомчий науковий збірник: Джерелознавчі дисципліни]. – К., 2001в. – Вип. 3. – С. 566–569. *Рец. на:* Дубровіна Л. А. Кодикологія і кодикографія української рукописної книги / Л. А. Дубровіна – К., 1992. – 262 с.
234. Німчук В. В. Палеографія / В. В. Німчук // Енциклопедія «Українська мова» / ред. колегія: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк, Є. А. Карпіловська та ін. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – Вид. друге, виправл. і доп. – С. 452–453.
235. Німчук В. В. Святе Письмо / В. В. Німчук // Енциклопедія «Українська мова» / ред. кол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк, Є. А. Карпіловська та ін. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – Вид. друге, виправл. і доп. – С. 571–575.
236. Німчук В. В. Церковнослов'янська мова / В. В. Німчук // Енциклопедія «Українська мова» / ред. колегія: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк, Є. А. Карпіловська та ін. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – Вид. друге, виправл. і доп. – С. 782–784.
237. Німчук В. В. Наддністрянські діалектні риси в «Євсевієвому Євангелії 1283 року» / В. В. Німчук // Вісник Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаніка. Серія : Філологія : [зб. наук. праць / відп. ред.

- В. Г. Матвіїшин]. – Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. – Вип. XIX–XX. – С. 3–17.
238. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / М. Номис / Збірники О. В. Марковича і других. Спорудив М. Номис. / – Санкт-Петербург, 1864. – 255 с.
239. Огієнко І. Мова українська була вже мовою церкви. Нариси з історії культурного життя церкви української / Іван Огієнко. – Тернів, 1921. – 48 с.
240. Огієнко І. Українська Житомирська Євангелія 1571 року. Опис пам'ятки, аналіз мови і словник / Іван Огієнко. – Вінніпег: Б.в., 1922. – 24 с.
241. Огієнко І. Іван Хведорович, фундатор постійного друкарства на Україні / Іван Огієнко // Стара Україна. – Львів, 1924. – 34 с.
242. Огієнко І. Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці / Іван Огієнко. – Варшава, 1926. – 26 с.
243. Огієнко І. Методологія перекладу Святого Письма на українську мову / Іван Огієнко. – Варшава : Б. в., 1927. – 33 с.
244. Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. / Іван Огієнко / – Т. III. Фонетика. – Варшава, 1927. – 127 с.
245. Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський Апостол / Іван Огієнко. – Варшава: друк. Синодальна, 1930. – Т. 1. – 520 с.
246. Огієнко І. Крехівський Апостол 1560-х років / Іван Огієнко. – Прага, 1931. – 11 с.
247. Огієнко І. Програма опису кирилівських стародруків. / Іван Огієнко. – Варшава, 1932. – 43 с.
248. Огієнко І. Лисеївська тріодь 1734 року. З історії української мови в XVIII віці / Іван Огієнко. – Варшава : Друкарня Синодальна, 1932. – 34 с.
249. Огієнко І. Дві грамоти воєводи валашського Івана Мирчі Великого (палеографічно-стилістичний нарис) / Іван Огієнко. – Прага, 1932. – С. 415–429.

250. Огієнко І. Вербська Євангелія 1560-го року / Іван Огієнко. // Сборник в честь на проф. Л. Милетич на седемдесетгодишната от рождението му / Македон. наук. ин-т. – София, 1933. – С. 208–241.
251. Огієнко І. Загублена українська грамота половини XV віку. Палеографічно-лінгвістичний нарис. / Іван Огієнко. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 153. – Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1933. – С. 165–174.
252. Огієнко І. Розмежування пам'яток українських від білоруських / Іван Огієнко. – Жовква: Друкарня отців Василіян, 1934. – 31 с.
253. Огієнко І. І. Українська церква. Нариси з історії української православної церкви: У двох томах / І. І. Огієнко. – К. : Україна, 1993. – 284 с.
254. Огієнко І. Історія українського друкарства / Іван Огієнко. [упор., автор іст.-біогр. нарису і приміт. М. С. Тимошик]. – К. : Либідь, 1994. – 448 с.
255. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / Іван Огієнко / [упор., автор іст.-біогр. нарису і приміт. М. С. Тимошик]. – К. : Либідь, 1995. – 294 с.
256. Огієнко І. Розмежування пам'яток українських від білоруських / Іван Огієнко // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – № 2. – С. 170–188.
257. Огоновський О. Історія літератури руської. / Омелян Огоновський. – Ч. I. – Львів, 1887. – С. 407–410.
258. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К.: Наукова думка, 1984. – Ч. 1. – 495 с.; Ч. 2. – 514 с.
259. Осінчук Ю. Північноукраїнські діалектні риси в Крехівському Апостолі / Юрій Осінчук // Волинь-Житомирщина. [Історико-філологічний збірник з регіональних проблем / ред. В. Мойсієнко, В. Єршов]. – Житомир, 2010. – С. 126–132.
260. Осінчук Ю. Антропонімікон давньоукраїнського періоду: народномовні вкраплення (на матеріалі Добрилового Євангелія 1164 року) / Юрій Осінчук // Писемні пам'ятки: сучасне прочитання [відп. ред.

- Г. Дидик-Меуш]. – Львів: Ін-т. українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011 (Серія «Історія мови»). – С. 156–170.
261. Осінчук Ю. Українська мова в Добриловому Євангелії / Юрій Осінчук // Мовні обрії: Збірник пам'яті Левка Полюги / відп. ред. О. Сімович. – Львів: Ін-т. українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013 (Серія «Історія мови»). – С. 99–110.
262. Осінчук Ю. Староукраїнські переклади богослужбових текстів: Крехівський Апостол / Юрій Осінчук // Писемні пам'ятки: від картотеки до словника [відп. ред. Г. Дидик-Меуш]. – Львів: Ін-т. українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013 (Серія «Історія мови»). – С. 171–186.
263. Панашенко В. В. Палеографія українського скоропису др. пол. XVII ст. (На матеріалах Лівобережної України) / В. В. Панашенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 233 с.
264. Панькевич І. Пандекти Антіоха 1307 року. Філологічна студія / І. Панькевич. – Львів : Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1917. – 64 с.
265. Панькевич І. Тишівська Александрія з початку XVIII в. / І. Панькевич // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Ужгород : Друкарня акційного товариства «УНІО», 1922. – С. 1–108.
266. Панькевич І. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах / І. Панькевич // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді – Ужгород, – Т. XII. 1937. – С. 1–36.
267. Панькевич І. Фольварська грамота Алексія Мироловича 1607 року як пам'ятка українського лемківського говору на Спиші / І. Панькевич // *Linguistika Slovaca* T. IV–VI. 1946–1948. – С. 368–380.
268. Панькевич І. Дві лемківські грамоти з початку XVI ст.. / І. Панькевич // *Slavia*, XXIII, 1954, № 1 – С. 23–46.
269. Передрієнко В. А. Передмова // Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. (матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / [відп. ред. В. В. Німчук]. – К. : Наук. думка, 1976. – С. 5–19.
270. Передрієнко В. А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі / В. А. Передрієнко. – К., 1979. – 143 с.

271. Пересопницьке євангеліє 1556–1561: дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. [наук. ред. В.В. Німчук]: [вид. підгот. І.П. Чепіга. А.П. Гнатенко], – К : НБУВ, Ін-т укр. мови, 2001, – 700 с.
272. Перетц В. Вірші ером. Климентія Зіновієва сина. [Видав з передмовою Володимир Перетц] / В. Перетц // «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури». Видає археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. – Т. VII. – Львів, 1912. – 189 с.
273. Перетц В.Н. Очерки старинной малорусской поэзии / В. Перетц // Известия Отделения русского языка и словесности АН. – Т. VIII, – Кн. I, 1903. – С. 95–96.
274. Петрушевич А. Каталог церковно-словянских рукописей и старопечатных книг кирилловского письма, находящихся на Археологическо-библиографической выставке в Ставропигийском заведении / А. Петрушевич. – Львов, 1888. – 35 с.
275. Пещак М. М. Стиль ділових документів XIV ст. / Марія Михайлівна Пещак. – К. : Наук. думка, 1979. – 267 с.
276. Пещак М. М. Історичні писемні пам'ятки як джерело розвитку мовознавчої науки / Марія Михайлівна Пещак // Мовознавство. – 1987. – № 3. – С. 49–54.
277. Півторак Г. П. Морфологія інфінітива в східнослов'янських мовах / Г. П. Півторак. – К., 1974. – 144 с.
278. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови / Г. П. Півторак. – К. : Наук. думка, 1988. – 277 с.
279. Півторак Г. П. Діалектна ситуація в Київській Русі / Г. П. Півторак // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 6–13.
280. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі „спільної колиски” / Г. П. Півторак. – К. : Видавничий центр «Академія», 2001. – 133 с.
281. Півторак Г. П. Деякі методологічні проблеми дослідження етно- та глотогенезу східних слов'ян на сучасному етапі / Г. П. Півторак // Мовознавство. – 2010. – Вип. 2–3. – С. 8–29.

282. Плющ П. П. Історія української літературної мови / П. П. Плющ. – К. : Вища школа, 1971. – 423 с.
283. Пыпин А. Н. История славянских литератур / А. Н. Пыпин. – Т. I. – Изд. 2. Санкт-Петербург, 1879. – 138 с.
284. Попов П. М. Програма з історії давньої української літератури до кінця XVIII ст. / П. М. Попов. – К., 1938. – 19 с.
285. Попов П. М. Розвиток української фольклористики / П. М. Попов // Українська народна поетична творчість. – Т. I. – К., 1958. – 78 с.
286. Рыжук Д. А. О творчестве Климентия Зиновиева / Д. А. Рыжук // Ученые записки IV. Серия гуманитарных наук. – Вып. 3. – Даугавпилс, 1959. – С. 113–133.
287. Рыжук Д. А. Пословицы и поговорки, собранные Климентом Зиновьевым / Д. А. Рыжук // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – № 3 (23). 1963. – 200 с.
288. Русанівський В. М. Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 390 с.
289. Русанівський В. М. Староукраїнська літературна мова / В. М. Русанівський // Українська мова. Енциклопедія. – К. : «Українська енциклопедія», 2007. – С. 664–667.
290. Савченко О. Н. Процес зміни *о*, *е* в закритих складах у діалектах української мови / О. Н. Савченко // XIII Республіканська діалектологічна нарада. [Тези доповідей]. – К., 1969, – С. 34–36.
291. Самійленко С. П. До характеристики полтавсько-київського діалекту за пам'ятками XVII ст.. / С. П. Самійленко // Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови. – К., 1954.
292. Самійленко С. П. З історичних коментарів до української мови. Займенник / С. П. Самійленко // Українська мова в школі. – 1955. – № 6. – С. 16–30.
293. Самійленко С. П. З історичних коментарів до української мови. Прислівник / С. П. Самійленко // Українська мова в школі. – 1956. – № 6. – С. 10–19.

294. Самійленко С. П. Співвідношення повних і стягнених прикметникових форм в українських говорах / С. П. Самійленко // Середньонаддніпрянські говори. – К., 1960. – С.143–155.
295. Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови / С. П. Самійленко. – Ч. 1. – К.: Радянська школа, 1964. – 234 с.; – Ч. 2. – К. : Вища школа, 1970. – 200 с.
296. Свенціцький І. С. Бучацьке Євангеліє (палеографічний опис) / І. С. Свенціцький – Львів, 1911. – 17 с.
297. Свенціцький І. Прикраси рукописів Галицької України XVI в. / Іларіон Свенціцький. – Жовква, 1922 – 1923. – Вип. 1–3. – 22 с.
298. Свенціцький І. Початки книгопечатання на землях України / Іларіон Свенціцький. – Жовква, 1924. – 14 с.
299. Свенціцький І. С. Опис рукописів. Кириличні пергаміни XII–XV вв. / І. С. Свенціцький // Збірки Національного Музею у Львові. – Львів, 1933.
300. Свенціцький І. Елементи живої народної мови в пам'ятках української літературної мови у XIV–XVII сторіччях / І. Свенціцький // Питання українського мовознавства. – Львів, 1958. – Кн. 3.– С. 5–13.
301. Свенціцький І. С. Правопис рукописів староруської доби / І. С. Свенціцький // Питання слов'янського мовознавства. Кн. 5. – Львів, 1958. – С. 68–74.
302. Симонова К. Співвідношення книжних і народнорозмовних часток у творах І. Галятовського / К. Симонова // У силовому полі мови. *Інні Петрівні Чепізі* / Ін-т укр. мови НАН України: упорядн.: Г. В. Воронич. – К. : КММ, 2011. – С. 170–178.
303. Симонова К. С. Частки в граматичних працях кінця XVI – першої половини XVII ст. / К. С. Симонова // Східнослов'янські граматики XVI–XVII ст. Матеріали симпозіуму. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 71–74.
304. Січинський В. Історія українського граверства / В. Січинський. – Львів, 1937. – 125 с.
305. Слинько І. І. Дослідження з історичного синтаксису української мови за пам'ятками XIV–XVIII ст.. / І. І. Слинько. – Львів, 1968. – 109 с.

306. Слинько І. І. Історичний синтаксис української мови. / І. І. Слинько. – К. : Вища школа, 1973. – 216 с.
307. Словарь української мови : у 4 т. / упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко; – К. : Вид-во АН УРСР, 1958–1959. – Т 1. – 494 с.; – Т 2. 573 с.; –Т 3. 506 с; – Т. 4. 609с.
308. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР; [редкол. І.К. Білодід та ін.] – К. : Наук. думка, 1970–1980.
309. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : [У 28 вип. / редкол. : Д. Гринчишин (відп. ред.) та ін.] ; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1994 – 2008. – Вип. 1 – 14.
310. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. : у 2 т. / [редкол.: Л.Л. Гумецька (голова), І.М. Керницький та ін.]. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 1. – 631 с.; 1978. – Т. 2. – 592 с.
311. Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. / А. И. Соболевский – К., 1884. – 156 с.
312. Смаль-Стоцький С. Завдання слов'янської філології й українська славістика / Степан Смаль-Стоцький. – Авгсбург, 1948. – 29 с. (Подаємо за: Луцик Ю. М. Старо-церковно-слов'янська мова як мова релігійного культу / Ю. М. Луцик. – Вінніпег, 1953.)
313. Курс загальної лінгвістики / Фердінан де Сосюр / [переклад А. Корнійчук, А. Тищенко]. – К. : Основа, 1998. – 324 с.
314. Стрельчук Г. Локалізація варіантних особливостей української мови в пам'ятках XVII–XVIII ст. / Галина Стрельчук // Мова та історія. Періодичний збірник наукових праць. – К., 1999. – Вип. 55–56. – С. 56–67.
315. Стрельчук Галина. Форми давального відмінка іменників чоловічого роду множини (за матеріалами пам'яток української мови другої половини XVI–XVII століть) / Галина Стрельчук // Діалектологічні студії 1: Мова в часі і просторі. [Збірник на пошану Дмитра Гринчишина / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей]. – Львів : Ін-т. українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – С. 64–83.

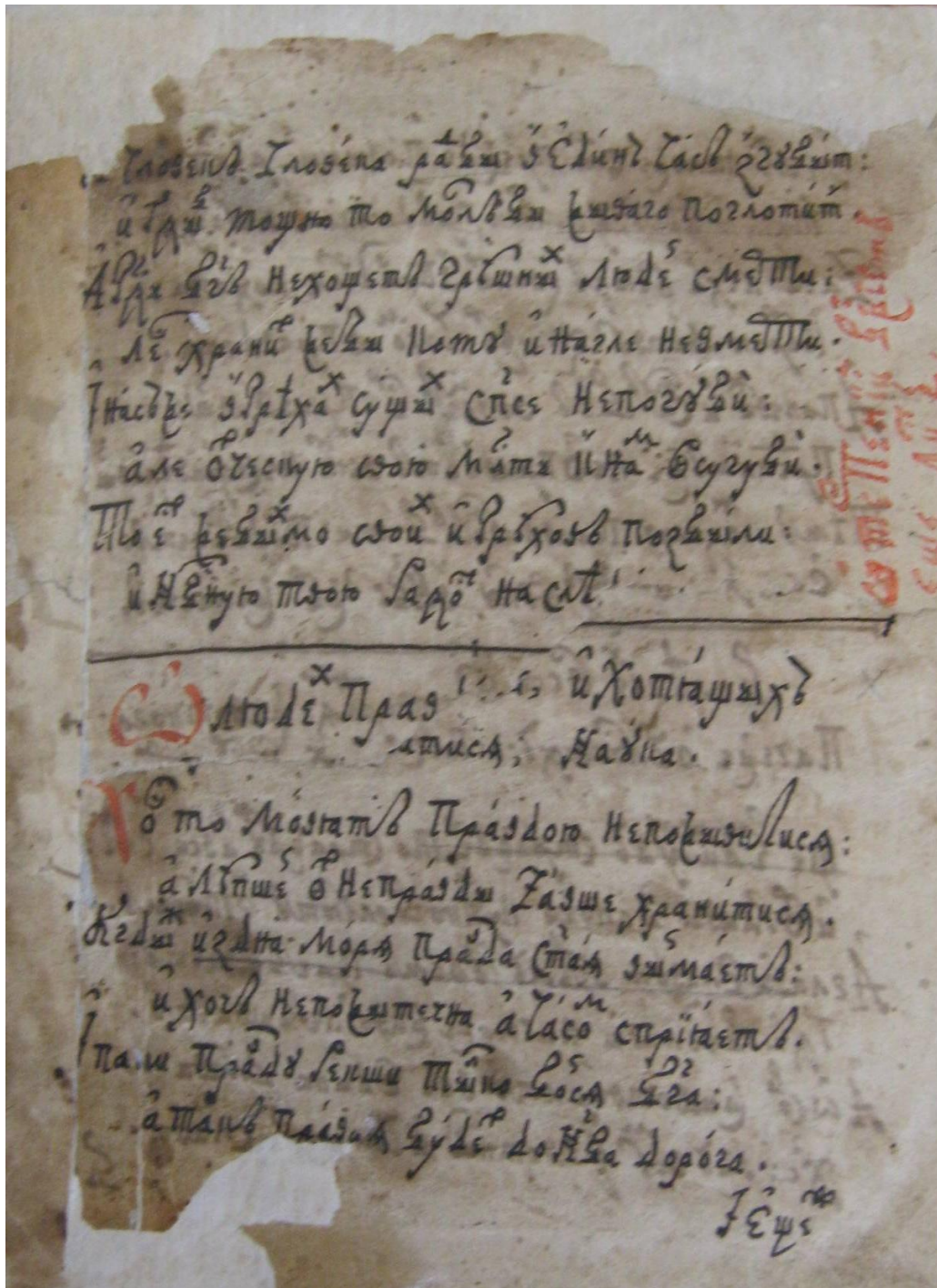
316. Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови описів українських замків 1552 року (у спискові 1597 року). Займенники й прикметники. / П.Д. Тимошенко // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. – К. : Наук. думка, 1970. – С. 103–113.
317. Тимошенко П.Д. Із спостережень над мовою описів українських замків 1552 р. / П.Д. Тимошенко // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. – К. : Наук. думка, 1971.– С. 392–402
318. Толстой Н.И. О лингвистическом изучении Полесья / Толстой Н. И. // Полесье (Лингвистика, археология, топонимика). – М. : Наука, 1968. – С. 5–18.
319. Толстая С. М. Про принципи організації ненаголошеного вокалізму в говорах з оканням / Толстая С. М. // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. – К. : Наук. думка. 1971. – С. 103–107.
320. Толстая С. М. К типологии вокалических систем полесских говоров / П.Д. Тимошенко // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі. XV Республіканської діалектологічної наради. Тези доповідей і повідомлень. – Житомир, 1983. – С. 113–114.
321. Ужєвич І. Граматика слов'янська / Підготували до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький. – К.: Наук. думка, 1970. – 431 с.
322. Українська мова. Енциклопедія / Ред. колегія: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк, Є. А. Карпіловська та ін. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – Вид. друге, виправл. і доп. – 820 с.
323. Українська літературна енциклопедія: у 3 т. / [гол. ред. колегії І. Дзевєрін]. – К., 1988. – Т 1. – 536 с.; – 1990. – Т 2. 576 с.; – 1995. –Т 3. 496 с.
324. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Историко-диалектологический очерк / Ф. П. Филин. – Ленинград : Наука, 1972. – 655 с.
325. Франко І. Климентій Трястя і Григорій Сковорода / І. Франко // Історія української літератури. Ч. I. Від початків українського письменства до Івана Котляревського. Кінець 1907 р. Розділ XVI.

- Рукопис зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, фонд Івана Франка. №728. III. – С. 561–621. [Франко І. Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка за 1908 р., – №34. – С. 10–11].
326. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури / Іван Франко. – Львів, 1910. – С. 80–81.
327. Фрис В. Палеографія українських кириличних книг XVI — перш. пол. XVII ст. / В. Фрис // Бібліотека — скарбниця духовності. – К., 1993.
328. Фрис В. Я. Кирилична рукописна книга в Україні XVI — перш. пол. XVII ст.: кодикологія та регіональні особливості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / В. Я. Фрис. – Львів, 1994. – 18 с.
329. Фрис В. Я. Історія кириличної рукописної книги в Україні X–XVIII ст. / В. Я. Фрис. – Львів : Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, 2003. – 188 с.; 8 кольор. ілюстр.
330. Хомутецька З. С. Палеографічні особливості актових книг кременецьких судів XVI ст. / З. С. Хомутецька // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 195–202.
331. Чапленко В. Українська літературна мова (XVII — 1917 р.). / Василь Чапленко. – Нью-Йорк, 1955. – 328 с.
332. Чепіга І. П. «Ключ розуміння» Іоаникія Галятовського — видатна пам'ятка української мови XVII ст. / І. П. Чепіга // Іоаникій Галятовський. Ключ розуміння. – К., 1985. – С. 35–40.
333. Чепіга І. П. Концепція літературної мови староукраїнських книжників XVI-перш. пол. XVII ст. / І. П. Чепіга // Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К., 1989. – С.79–93.
334. Чепіга І.П. Народнорозмовні елементи у мові українських ділових текстів XVI — першої половини XVII ст. / І. П. Чепіга // Мовознавство. – 1992. – № 6. – С. 3–11.
335. Чепіга І. П. Взаємодія української і церковнослов'янської мов XVI століття (на матеріалах перекладів Євангелія) / Інна Чепіга // Записки

- наукового товариства імені Шевченка. Праці філологічної секції. – Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1995. – Т. ССХХІХ. – С. 277–288.
336. Чепіга І. П. Пересопницьке Євангеліє і морфологічний стандарт української мови (на матеріалі іменника) / Інна Чепіга // Український діалектологічний збірник. – К., 1997. – Кн. 3. – С. 231–236.
337. Чепіга І. Деякі синтаксичні явища в мові Пересопницького Євангелія / Інна Чепіга // Українська мова. – 2001. – № 1. – С. 31–34.
338. Чепіга І. П. Пересопницьке Євангеліє — унікальна пам'ятка української мови / І. П. Чепіга // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. [Видання підготували: І. П. Чепіга, Л. А. Гнатенко]. – К., 2001. – С. 13–54.
339. Черепнин Л. В. Русская палеография. [Учеб. пособие для вузов] / Л. В. Черепнин. – М. : Госполитиздат, 1956. – 616 с. с илл.
340. Чуба Г. Лінгво-текстологічний аналіз Учительних Євангелій др. пол. XVI–XVII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Г. В. Чуба. – Львів, 1998. – 18 с. (Львів. нац. ун-т імені Івана Франка).
341. Чуба Г. В. Покрайні записи на сторінках рукописних Учительних Євангелій XVI–XVII ст. / Г. В. Чуба // Східні слов'яни: Мова. Історія. Культура. За матеріалами пам'яток писемності XI–XVIII століть [ред. колегія: В. Ю. Франчук (відп. ред.), Г. В. Самойленко та ін.]. – Київ; Ніжин, 2002. – Вип. 4. – С. 73–77.
342. Шевельов Ю. До питання періодизації історії української мови / Юрій Шевельов // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Історичні та філологічні розвідки присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича / Ю. Шевельов. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, – № 5, 1998. – С. 689–692.
343. Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови / Юрій Шевельов / [Сергій Вакуленко (пер.), Андрій Даниленко (пер.)]. – Х. : Акта, 2002. – 1054 с.+ дод. 1 – 4 (Класика Української Науки).

- [Канадський інститут українських студій; Східний ін.-т українознавства ім. Ковальських; Харківське історико-філологічне товариство].
344. Шерех Юрій. Всеволод Ганцов Олена Курило / Юрій Шерех. – Вінніпег, 1954. – 77 с.
345. Шило Г. Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра / Г. Ф. Шило. – Львів, 1957. – 254 с.
346. Шило Г. Ф. Деякі фонетичні явища галицько-волинського діалекту за пам'ятками XVI–XVII ст. / Г. Ф. Шило // Наукові записки Дрогобицького педін-ту ім. І. Франка. – Дрогобич, 1962. – С. 41–56.
347. Шило Г. Ф. Поліські дифтонги і монофтонги в історичному і лінгвогеографічному освітленні / Г. Ф. Шило // Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. – К., 1970. – С. 62–70.
348. Шолом Ф. Я. Соціальні моменти у віршах Климентія Зіновієва / Ф. Я. Шолом // Матеріали до вивчення історії української літератури. Т. 1. Давня українська література. – К., 1959. – С. 363–366.
349. Щепкин В. Н. Русская палеография / В. Н. Щепкин. – М.: Наука, 1967. – 224 с.
350. Dejna K. Gwary maloruskie na zahod od Zbruczca / K. Dejna // Sprawozdania PAU. – Wrocław : PAW, 1947. – Т. XLVII, ur. 6. – S. 12–120.
351. Dejna K. Dialekty polskie / K. Dejna. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich. – 1973. – 271 s. – 70 map.
352. Kuraszkiewicz W. Gramoty halicko-wolyńskie XIV–XV wieku / W. Kuraszkiewicz. – Krakow, 1934. – 174 s.
353. Kuraszkiewicz W. Nowe wyniki w badaniach nad ikawizmem maloruskim / W. Kuraszkiewicz // II Międzynarodowy zjazd slawistów. Księga referatów. Sekcja I. Językoznawstwo. – Warszawa, 1934. – S. 58–60.
354. Kuraszkiewicz W. Zarys diflektologii wschodniosłowiańskiej. Z wyborem tekstów gwarowych / W. Kuraszkiewicz. – Warszawa: PWN, 1963. – 166 s.
355. Kuraszkiewicz W. Nowe uwagi o rozwoju ikawizmu ukraińskiego / W. Kuraszkiewicz // Języki i literatury wschodniosłowiańskie. Materiały Ogólnopol. Konf. Nauk. w Łódz, 1976. – S. 3–12.

356. Kuraszkiewicz W. Nie akcentowane zamogłoski o–e wobec dyftongów i ich redukcji w białoruskich i ukraińskich narzeczach od Narwi po San / W. Kuraszkiewicz // *Z polskich studiów slawistycznych*. – Warszawa, 1983. Ser. 6. – S. 218–229.
357. Kuraszkiewicz W. Z badań nad gwarami północnomaloruskimi / W. Kuraszkiewicz // *Ruthenika*. – Warszawa, 1985. – S. 49–83.
358. Kuraszkiewicz W. Rozwój *ʹa* na tle dyftongów i palatalizacji w dawnych gwarach ruskich Podlasia i Chelmszczyzny / W. Kuraszkiewicz // *Ruthenika*. – Warszawa, 1985. – S. 120–150.
359. Lehr-Splawinski T. Wzajemne wpływy polsko-ruskie w dziedzinie językowe / T. Lehr-Splawinski // *Przegląd współczesny*. – Kraków, 1928. – №70. – S. 325–351.
360. Lesiow M. Rola cerkiewizmów i polonizmów w ukraińskim języku pisanym XVII w. / M. Lesiow // *Z polskich studiów slawistycznych*. Seria druga. – Warszawa, 1963. – S. 341–348.
361. Lesiow M. Własności fonetyczne ukraińskiego języka pisanego XVII i początku XVIII wieku / M. Lesiow // *Slavia Orientalis*. Rocznik XIV. – № 3. – 1965. – S. 347–362.
362. Moser M. Dialektologiczne podstawy projektu «Tysiąc lat historii języka ukraińskiego w Galicji» / Michael Moser // *Rozprawy Komisji Językowej*. KTN. – T. I. – Łódź, 2006. – S. 252–254.
363. Tarnacki J. Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Poliesie — Mazowsze) / J. Tarnacki. – Warszawa : Fundusz Kult. Narodowej, 1939. – 101 s. + 95 tabl.
364. Witkowski W. Język ukraiński / W. Witkowski. – Kraków : PWN, 1968. – 37 s.
365. Witkowski W. Język utworów Joanicjusza Galatowskiego na tle języka piśmiennictwa ukraińskiego XVII wieku / W. Witkowski. – Kraków, 1969, – 164 s.

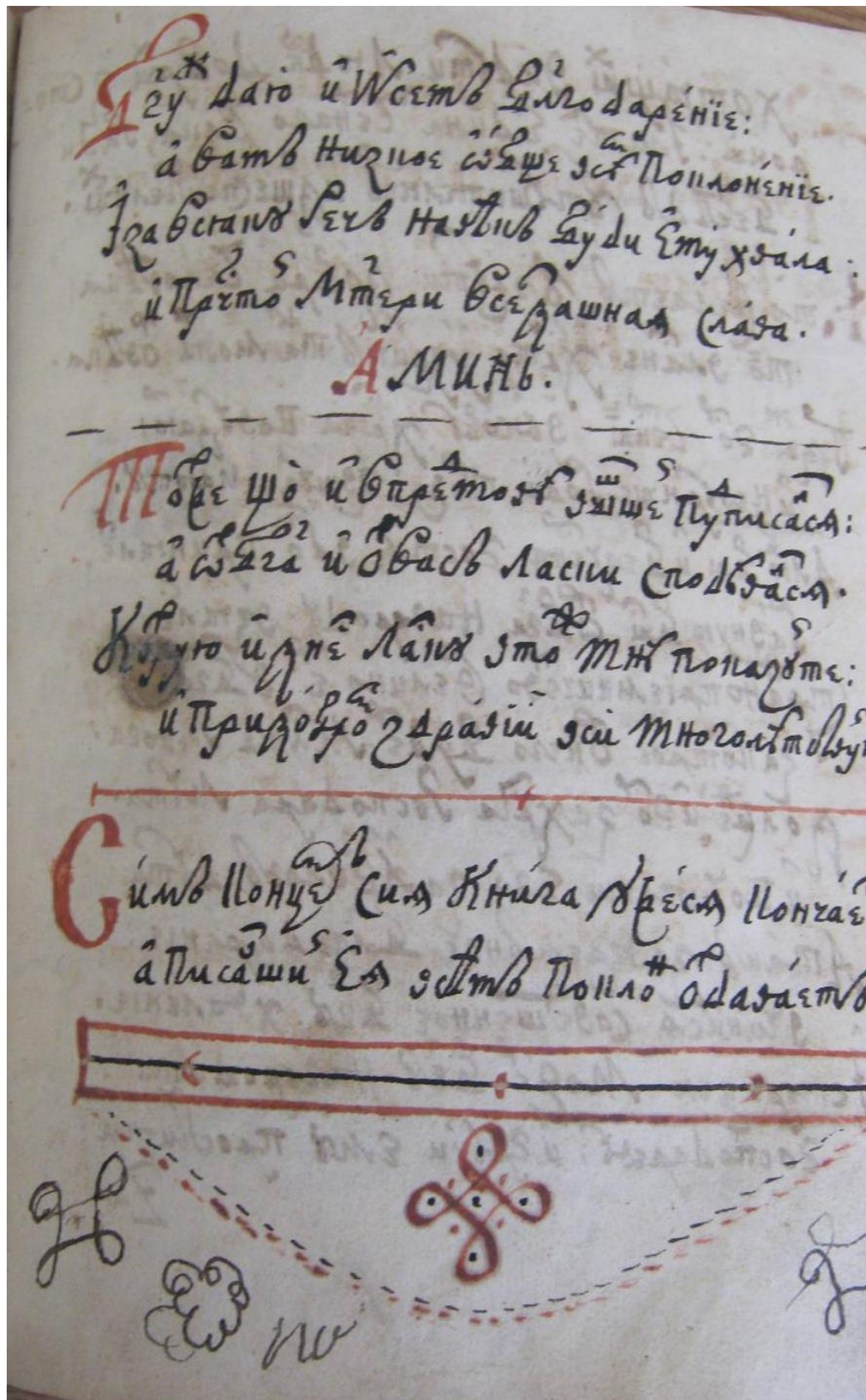
3.–5. Сторінки з авторськими дописуваннями на полях.

Ігда ѡбъятъ и глухотѣ ѡтѣлѣ гогорѣтъ.
 По зѣмшото словѣтѣ малѣса ѡбходѣтъ.
 Аре нѣвора того и того лишѣтъ.
 Музѣнїе ѡсобно пѣтѣтъ по вѣдѣнїи.
 Ігда ипотѣ и ѡсѣтъ нѣнѣтъ що тѣнѣтъ.
 Малѣса понѣно зѣтъ са сѣлѣ и зѣтъ.
 Вѣло и нѣтъ хрѣтъ вѣдѣ ѡхода.
 а сѣ и вѣдѣ долоншѣ нѣтъ ѡна зѣтъ.

И КАШЛО.

И кашѣ зѣла по нѣмошѣ насѣтъ.
 Вѣра нѣкошѣ и сѣ нѣтъ.
 До спѣсѣхѣ кашѣ та сѣ стѣратѣ.
 Ігда Іногда Інѣ стѣратѣ.
 Ішо сѣ вѣсѣхѣ нѣтъ и сѣрѣнїи.
 А вѣсѣхѣ лѣ зѣтъ и Інѣхѣ зѣтъ.
 Іда сѣ зѣтъ та сѣ стѣло.
 а зѣтъ и сѣ зѣтъ хѣ мало.

Ігда Іногда Інѣ стѣратѣ. ИДА
 а зѣтъ и сѣ зѣтъ хѣ мало.

6. Остання сторінка першої частини книги з художнім орнаментом.

До и Затое дло тѣ владѣтельствъ:
 а попоминаиши оуаси молюсь оубо.
 А вы то подаи оуе милости боудеи:
 Егорѣ Рубиниѣ еси зготовилъ предѣли.

С ПЕ ПЕНІИ ДѢЛО ВЛОДѢ РУБИННИ:
 Капото и Алтанотори оубо, храни Рѣ Губ оуби:
 тели и Градѣ и виси, и встаніи, хрѣстаснаѣ
 Крѣпша.

С ПѢРО СЕЛИТѢ МѢСТѢ СТАЯ ДША ЖИТИ:
 Алтанотори и зрѣшлѣ оубо рубинни мнози хранили.
 До нѣ села и града таже и вѣдѣтели:
 Крѣ Немѣли нѣбедно стѣ дшѣ жители.
 СѢРО РАДИ ХРАНИ ОУБ ОУСИТО СЕЛЕНІЕ:
 и зрѣшнимъ тѣдліе оубо доготѣ пеніе.
 И на мѣ СѢСІВѢЛО РУБИННИ ЛАСНАВ ОУДИ:
 а трудовъ оубо и оубе ниши не погубѣди.

IHS =

7.–9. Сторінки рукопису, написані красивим акуратним почерком.

Гадости, а Грѣшныи Мѣсти.

Въ Дороги стѣ насѣ сѣтѣся о Грѣшныи:
 Поре Грѣшныи додохѣ стравъ Пустоудитѣ.
 Еднѣ до Присподнѣ мѣстѣ Грѣшныи додохитѣ:
 Дрѣгѣя Пустоудитѣ самого Грѣшныи додохитѣ.
 А Грѣшныи дорога зѣта, зѣдѣ ѿ Грѣшныи мѣсти:
 а Пустоудитѣ до Грѣшныи додохитѣ Грѣшныи.
 Хто Пустоудитѣ по мѣстѣ додохѣ шѣдуитѣ:
 по, по Пустоудитѣ ѿ Грѣшныи додохѣ зѣдѣ стравъ.
 А Пустоудитѣ зѣ хто Пустоудитѣ ходитѣ мѣстѣ:
 по што ѿ Грѣшныи додохѣ зѣдѣ Пустоудитѣ сохотѣдѣ.
 Пустоудитѣ да Грѣшныи зѣдѣ по Пустоудитѣ шѣдуитѣ
 додохѣ: Грѣшныи мѣсти Грѣшныи на Пустоудитѣ.

Пустоудитѣ еще Грѣшныи и Пустоудитѣ:
 о Грѣшныи Грѣшныи и мѣсти Пустоудитѣ.

бе

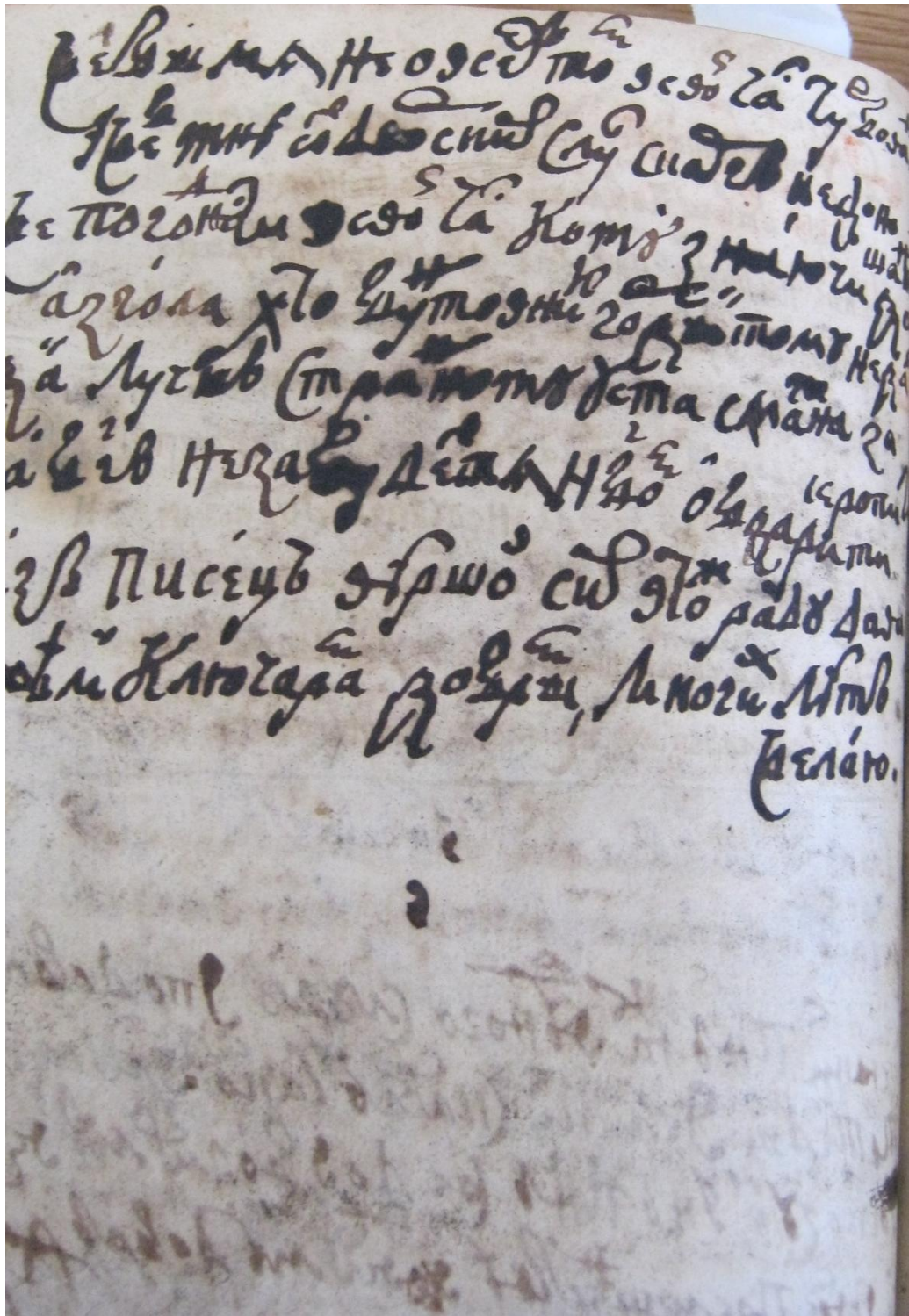
Же Единъ Пугенинъ тазлѣна Аггѣла Пяталъ.
 Оцрѣи нѣнотъ; и о мѣнахъ Госпиталъ.
 Будули [речи] зѣмѣнахъ зрѣвшихъ на двѣти Конца.
 и или стѣи зѣмѣнахъ радости своѣи Поца.
 Зѣмѣнахъ нѣбудѣ Поца радости стѣи.
 и мѣнахъ зѣмѣнахъ зѣмѣнахъ зрѣвшихъ промѣнахъ.
 Пани рѣ зѣмѣнахъ насхпано мѣнахъ а мѣнахъ промѣнахъ.
 и по зѣмѣнахъ зѣмѣнахъ зѣмѣнахъ поило зѣмѣнахъ.
 По и та мѣнахъ мѣнахъ спонѣнахъ сподѣнахъ.
 а по о нѣмъ зѣмѣнахъ зѣмѣнахъ зѣмѣнахъ зѣмѣнахъ зѣмѣнахъ.
 Зѣмѣнахъ зѣмѣнахъ зѣмѣнахъ насъ свободи.
 и простѣи зѣмѣнахъ зѣмѣнахъ зѣмѣнахъ зѣмѣнахъ.
 Писанно бо по смѣти нѣмъ по мѣнахъ.
 Да на зѣмѣнахъ зѣмѣнахъ пла и воздѣнахъ.
 Зѣмѣнахъ нѣслои зѣмѣнахъ зѣмѣнахъ зѣмѣнахъ.
 Же о сѣмъ нѣ свободи зѣмѣнахъ зѣмѣнахъ.
 Пѣмъ на зѣмѣнахъ зѣмѣнахъ зѣмѣнахъ зѣмѣнахъ.
 Прѣмѣни зѣмѣнахъ зѣмѣнахъ зѣмѣнахъ зѣмѣнахъ.
 Зѣмѣнахъ

Шафарта Мидан
 и оутид сивъ.

Шафарта оутид сивъ и прадо трудно мае.
 Тим деиштой ото пито сармштитаспв.
 Тас тало Шанна тасо Непрошито дами.
 аде и деи сархев цвло пно з дашу.
 Во и Шафарта сивъ и надуче сивъ трудно.
 змаша Немошнотъ пото та это иттуфно.
 з дородъ Шафарта тосевъ Сугласпв.
 Тас тало и Нати сивъ Много забудаетъ.
 Тим Невла Нухло и з Шафарта сивъ хадъа.
 Тим Непровизлатъ рне Унадаро сивъ да.
 Тим сивъ танинъ Машути сивъ да таво.
 Та Милеви Непродаетъ сивъ Докладатъ.
 Тим проше Шафарта сивъ Невелати.
 аде да Насветъ сивъ да та проведатъ.

Сивъ о Шафарта Ли та

10.–11. Сторінки написані недбалим грубим письмом, аркуші паперу пошкоджені.

12.–13. Недописані сторінки.

154²
Р.Н.В.

Бѣгу причесѣхъ була радше буйно мисѣв:
 Нѣха кождѣ рѣхата ѣлождѣ ѣ.Мѣоѣ рѣе?
 Трапѣ ѣрадѣ шѣтѣхъ (тѣснѣхъ) ѣждатѣ:
 илѣстѣо дѣу рѣдѣа дѣсѣа дѣжѣшатѣ.

Поученіе
 къ свѣтѣ
 4

14.–15. Перекреслені аркуші та сторінки з незначними закресленнями.

✕ **С**мвродушинахъ, що Црѣвѣ
 мвродуств: жи Полаци мвродуств
 а до те **ж** фоттеци замш; **ж** про:
Апотосноснѣ **Ш**латѣшинахъ.
Умвродушинѣ зонш и долонш Поудаш
 жѣ труднѣ трудатоса дѣно дѣтѣ **ж** хѣлш
 жтеснѣ Црѣвѣ **ж** мѣно непанѣ слашно
 жтло и дредѣтос: и непанѣ **ж** трудашно.
 А мвроду **ж** бѣтоса **ж** дѣна **ж** трудашно:
 жоршхъ много и поднѣ **ж** трудашно.
Белуѣ **ж** прилодѣ, хто **ж** правѣ **ж** мвроду:
 по то **ж** мѣно **ж** будити **ж** трудашно **ж** будуѣ.
 А хто **ж** поднѣ **ж** трудашно **ж** трудашно **ж** трудашно:
 по то **ж** лѣдо **ж** трудашно **ж** трудашно **ж** трудашно.
ж

16.–17. Сторінки, на яких зроблені записи латинкою та представлені вислови з інших мов.

А по да пано де зпта хс² змѣтѣи бо славѣ;
 по да нодое мурѣ бевеліе дароуав.
 І павѣ хрѣте туро бевелѣ дарѣ;
 а расуноуѣ оуѣсѣ ншѣ зсташѣ оуѣту.
 А хитѣ садѣнѣ бевѣда моли хвалити;
 и хило да по тѣмѣ оуѣша приносити.

Свѣаніа [моѣ оларнѣхѣ] а во
 тѣ политѣсѣи сѣмилнѣхѣ. хе зхо=
 дашии знѣ мхитисѣ, тѣла соуѣ прѣ=
 зѣтѣи оуѣнарѣтѣ. Зѣсѣсѣа Іносу.
 а иише сѣ не зарѣдѣтѣ.

На мѣсѣтѣ лѣзѣнѣ моѣ во неѣтѣ:
 а інопо напѣте моѣ сѣтѣ хе зѣсѣтѣ.
 Інозѣно сѣнѣ зѣрѣтѣ не тѣрѣѣ нагоѣ:
 а не тоѣно лѣдѣ інопоѣ сѣрамоѣ.
 І мѣсѣтѣ зодилоѣ сѣ не зѣрѣдѣтѣ:
 хе на іну зѣоли тѣло тѣтѣ оуѣтѣтѣ.
 Імоуѣ=

Радою твою таке потанеть самого;
 и сохранитъ залогомъ вѣстнаго злого.

Томъ же Подобное Авто докладаетъ:
 хочъ не годѣ, пакы и ма покладаетъ.

И зловитъ въ шорѣхъ си Мнози иль да рече:
 а напаче и знихъ до зрѣ. Широ притань.

Шо е ста Комъ тинъ и лгост и хрѣстоу:
 Мати зрѣно зрѣда зотодоу

Бѣ Намъ зо запла та создана зрѣо. зпа:
 злаша хрѣстоуного ради зрѣпа.

Мити бши зрѣто полдѣти:
 по зетно зрѣно радѣ зрѣну Наслѣдѣти.

Анна

18.–19. Сторінки, на яких автор розкрив у вірші своє ім'я та по батькові.

Аниѣ слушаеи спсѣно здравствуйте:
 Іоанно о хрѣтѣ вси многолетствуйте.
 Сего Ипаш ѿвѣще [ѿсѣ] рекалѣ [ѿвѣств]:
 ѿ безрѣшѣно хрѣта спсѣа моля [ѿвѣств].
 Іоанно гасиѣ проситѣ прощеніа:
 Іуриати брѣтѣаго брѣслово ініа.

Зкопо зтолѣтѣ дсе Іниѣт брѣшо Пологиѣ
 Поторити ѿ брѣшиѣ брѣахѣ дологиѣ.
 Брѣе Ідрадѣ ѿнуго на брѣхѣ тѣтѣтѣ:
 аписавшаго брѣа тѣа брѣслово ініа.
 Ітотѣ мѣтѣа брѣши брѣахѣ прѣмланіаго:
 ѿ не прѣтѣннѣа ласпѣа на гадше ѿбурѣаго.

Іуриати
 брѣтѣаго